

e-ISSN 2147-7469

AVRASYA İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Eurasian Inquiries

AVID



Cilt/Volume: 12 Sayı/Issue: 2
2023

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Istanbul University Research Institute of Turkology



İSTANBUL
UNIVERSITY
PRESS

Cilt/Volume: 12 Sayı/Issue: 2 Yıl/Year: 2023

Dizinler / Indexing and Abstracting

Index Islamicus

Research Bible (Academic Research Index)

Social Science Research Network (SSRN)

Türk Eğitim İndeksi (TEİ)

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

SOBİAD

DOAJ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa BALCI

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University Research Institute of Turkology, Istanbul, Turkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Şefaattin DENİZ

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
Istanbul University Research Institute of Turkology, Istanbul, Turkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Seyyid Hasan Paşa Medresesi, Balabanağa Mahallesi,
Kimyager Derviş Paşa Sokak, No: 6, Beyazıt / Fatih, İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00
E-mail: avid@istanbul.edu.tr
<http://dergipark.gov.tr/iauavid>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü,
34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve tüm Türk Lehçeleri ile birlikte İngilizce ve Rusça'dır.
The publication languages are Turkish and all Turkish Dialects, as well as English and Russian.

Mart ve Eylül aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in March and September.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BALCI – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– mustafabalci@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editors-in-Chief

Doç. Dr. Şefaattin DENİZ – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– sefaattin.deniz@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Şeref ÇETİNKAYA – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– seref.cetinkaya@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Arş. Gör. Emre KURBAN – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– emre.kurban@istanbul.edu.tr

Araş. Gör. Melike BİLGİN – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– melike.bilgin@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Mustafa BALCI – İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– mustafabalci@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Şefaattin DENİZ – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– sefaattin.deniz@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Şeref ÇETİNKAYA – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– seref.cetinkaya@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA – İsmail Gaspıralı Adına Avrasya İnkışaf Enstitüsü, Simferopol, Kırım – ranetta@bk.ru

Elizabeth Mary EARL – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Rachel Elana KRISS – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – rachel.kriss@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Haluk ALKAN** – İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye
– haluk.alkan@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Stavros ANESTİDİS** – Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, Atina, Yunanistan – anestidis.stavros@gmail.com
- Prof. Dr. Berdal ARAL** – İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası ilişkiler, İstanbul, Türkiye
– berdal.aral@medeniyet.edu.tr
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** – İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, İstanbul, Türkiye – muaydin@iuc.edu.tr
- Prof. Dr. Saadet Gülden AYMAN** – İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye – gulden.ayman@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR** – Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye – mdundar@ankara.edu.tr
- Prof. Dr. Bogdan J. GÓRALCZYK** – Varşova Üniversitesi Avrupa Merkezi, Varşova, Polonya – b.goralczyk@uw.edu.pl
- Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU** – Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye
– mhaci@yildiz.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet Şükrü HANIOĞLU** – Princeton University, Yakın Doğu Araştırmaları Bölümü, ABD
– hanioglu@princeton.edu
- Prof. Dr. Kazuaki SAWAI** – Kansai Üniversitesi, Asya ve Afrika Tarihi Bölümü, Osaka, Japonya – k-sawai@kansai-u.ac.jp
- Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU** – Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye – ismail.turkoglu@msgsu.edu.tr
- Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA** – Tiflis St. King Tamar Üniversitesi, Tarih Bölümü, Tiflis, Gürcistan – zazatsurtsumia@yahoo.com
- Prof. Dr. Salih YILMAZ** – Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara, Türkiye
– syilmaz@ybu.edu.tr
- Doç. Dr. Hasan DURAN** – İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye – hasan.duran@istanbul.edu.tr
- Doç. Dr. İsa BLUMI** – Stockholm Üniversitesi, Asya, Ortadoğu ve Türk Araştırmaları Bölümü, Stockholm, İsveç
– isa.blumi@su.se
- Doç. Dr. Vügar İMANBEYLİ** – Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye – vugar.imanbeyli@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Vjieran KURSAR** – Zagreb Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Türkoloji, Zagreb, Hırvatistan – vkursar@ffzg.hr
- Doç. Dr. Çağdaş ÜNGÖR SUNAR** – Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye – cagdas.ungor@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Zuhal MERT UZUNER** – Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye – zmert@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Üyesi Bülent YILDIRIM** – Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne, Türkiye
– bulentyildirim@trakya.edu.tr
- Doç. Dr. Mustafa SARI** – Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Sakarya, Türkiye
– msari@sakarya.edu.tr
- Doç. Dr. Makbule SARIKAYA** – Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ardahan, Türkiye
– makbulesarikaya@ardahan.edu.tr
- Dr. Bilgehan ALAĞÖZ** – Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
– bilgehan.alagoz@marmara.edu.tr
- Doç. Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU** – Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– serdar.caycioglu@marmara.edu.tr
- Dr. Mehmet YILMAZ** – Türkiye Cumhuriyeti Mogadişu Büyükelçisi, Somali

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Mahmut AK** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– mak@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– mehmet.beyhan@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. İdris BOSTAN** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– idbos@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Faruk BOZGÖZ** – Türkiye Cumhuriyeti Sana Büyükelçisi, Yemen
- Prof. Dr. Feridun M. EMECEN** – İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– feridunemecen@yahoo.com
- Prof. Dr. Emine İNANIR** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
– eminar@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Mahmut Ertan GÖKMEN** – Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye – egokmen@ankara.edu.tr
- Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN** – Türk Dil Kurumu Başkanı, Ankara, Türkiye
- Prof. Dr. İbrahim KALIN** – Bilkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet KAVAS** – İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
- Prof. Dr. Şamil ÖÇAL** – Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi, Ankara, Türkiye
– samil.ocal@asbu.edu.tr
- Prof. Dr. Derya ÖRS** – Türkiye Cumhuriyeti Tahran Büyükelçiliği, İran
- Prof. Dr. Enis ŞAHİN** – Sakarya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye
– esahin@sakarya.edu.tr
- Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– topsakali@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ** – Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta, Türkiye
– hayricapraz@sdu.edu.tr
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– ramazan.gullu@istanbul.edu.tr
- Doç. Dr. Neriman Ersoy HACISALİHOĞLU** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– nerersoy@istanbul.edu.tr
- Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM** – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
– kursat.yildirim@istanbul.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Heydər Əliyevin Azərbaycanın Türkiyə ilə Münasibətlərinin İnkişafına Baxışları
Heydar Aliyev'in Azerbaijan'ın Türkiye ile İlişkilerinin Gelişimine İlişkin Görüşleri
Heydar Aliyev's Views on the Development of Azerbaijan's Relations with Türkiye
Ramilə Dadaşova103
- XVI. Yüzyıl Şairi Halife Çelebi'nin Bilinmeyen Divân'ı
16th Century Poet Khalifa Chalabi's Unknown Divan
Murat Güneş117
- Türkiye'nin Geç Atılmış Doğru Adımı: Spitzbergen/Svalbard Antlaşması
Türkiye's Delayed Right Step: Spitzbergen/Svalbard Treaty
Hüseyin Karabulut, Sami Buğrahan Karabulut149
- Kırım'ın Sonbaharında Ticaret ve Diplomasi (1768-1769)
Trade and Diplomacy in the Autumn of Crimea (1768-1769)
Ensar Köse179
- Türk Kültür Kodları Bağlamında Bâbürlülerde Av (Şikâr) Merasimleri
Baburids Hunting (Shikar) Ceremonies in the Context of Turkish Cultural Codes
Vedat Meral217

Yayın Tanıtımları / Book Reviews

- Moral Debates in the Ottoman Empire during the First World War
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ahlaki Tartışmalar
Burcu Belli231

Heydər Əliyevin Azərbaycanın Türkiyə ilə Münasibətlərinin İnkişafına Baxışları

Haydar Aliyev'in Azerbaycan'ın Türkiye ile İlişkilerinin Gelişimine İlişkin Görüşleri

Heydar Aliyev's Views on the Development of Azerbaijan's Relations with Türkiye

Ramilə Dadaşova¹ 



Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ramilə Dadaşova (xxxx.),

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Kafkazyə

Araştırmaları Enstitüsü, Bakı, Azərbaycan

E-mail: dadashova.ramila@rambler.ru

ORCID: 0000-0002-2376-5941

Başvuru/Submitted: 14.04.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

13.06.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

13.06.2023

Kabul/Accepted: 14.08.2023

Atf/Citation: Dadaşova, R. "Haydar Aliyev'in Azərbaycan'ın Türkiyə ilə İlişkilerinin Gelişimine İlişkin Görüşleri". *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 12, 2 (2023):103-116. <https://doi.org/10.26650/jes.2023.1283067>

Özet

Eyni dilə, dinə, oxşar adət və ənənələrə malik Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin böyük tarixi vardır. Ümummilli lider Heydər Əliyev Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk dövlətlərinə sahib çıxaraq onların inkişaf etdirilməsi üçün Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələr haqqında Qazi Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının gəldiyini, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində, bütün başqa sahələrdə əlaqələrin başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəyini bildirirdi. Heydər Əliyev beynəlxalq təşkilatlarla, böyük dövlətlərlə əlaqələrdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən istifadə edərək Azərbaycana kömək edəcəyinə inanırdı. Xüsusən də türkdilli, türk mənşəli respublikaların ümumi toplantısı olan Türk Dövlətləri Başçılarının zirvə toplantılarına önəm verirdi. Belə görüşlərin keçirilməsinin türk dövlətlərinin bir-biri ilə daha sıx əlaqələr yaratmasına müsbət təsiri olduğunu vurğulayırdı. Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına, xaricdə təhsil alan tələbələrə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrin inkişafına çox ümid bəsləyirdi. Həm iqtisadi nöqteyi-nəzərdən, həm də qardaşlığımızın möhkəmləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafına üstünlük verirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, türkdilli dövlətlər, diplomatik-siyasi əlaqələr, iqtisadi əlaqələr

ÖZ

Aynı dile, dine, benzer adetlere sahip olan Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkilerin uzun bir tarihi vardır. Milli lider Haydar Aliyev, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'ye düşen Türk devletlerini sahiplenip kalkındırma konusundaki vasiyetini yerine getirme zamanının geldiğini, Türkiye ile Azerbaycan arasında ekonomi, ticaret, bilim, kültür, eğitim ve diğer tüm alanlardaki ilişkilerin başka ülkelerle olan ilişkilerden dostluk ve kardeşlik

ilişkileri olarak olumlu anlamda farklılık göstereceğini söyledi. Heydar Aliyev, Türkiye'nin uluslararası kuruluşlar ve büyük güçlerle ilişkilerinde dünyadaki nüfuzunu kullanarak Azerbaycan'a yardım edeceğine inanıyordu. Özellikle Türkçe konuşan, Türk kökenli cumhuriyetlerin genel kurulu olan Türk Devletleri Başkanları zirve toplantılarına önem veriyor, bu tür toplantıların yapılmasının Türk devletleri arasında daha yakın ilişkilerin kurulmasına olumlu etkisinin olduğunu belirtti. Heydar Aliyev, yurtdışındaki Azerbaycanlı diasporasının gelişmesi, yurtdışında okuyan öğrenciler ve profesörler ile öğretmenler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine büyük umutlar besliyordu. Hem ekonomik açıdan hem de kardeşliğimizi güçlendirme açısından Türkiye ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini tercih ediyordu.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Türkçe konuşan ülkeler, diplomatik-siyasi ilişkiler, ekonomik ilişkiler

ABSTRACT

The historical relations between Azerbaijan and Türkiye, marked by shared language, religion, and customs, have deep roots. National leader Heydar Aliyev stated that following the collapse of the Soviet Union, Türkiye had a crucial role to play in embracing the legacy of Gazi Mustafa Kemal Atatürk, particularly in developing and nurturing Turkish states. Aliyev believed that Türkiye could leverage its global influence to support Azerbaijan's international relations and engage with major powers. Notably, he emphasized the importance of the Heads of Turkic States summits, a collective assembly of the Turkic republic, in fostering closer relations among Turkic countries. Aliyev also placed great emphasis on the development of Azerbaijan's diaspora abroad, the educational pursuit of Azerbaijani students abroad, and the development of relations between professors and teachers working abroad. He preferred the development of economic relations with Türkiye from the economic perspective and the perspective of strengthening our brotherhood.

Keywords: Azerbaijan, Türkiye, Turkish-speaking countries, diplomatic-political relations, economic relations

EXTENDED ABSTRACT

The phrase “One nation, two states” described by national leader Heydar Aliyev, holds worldwide recognition and is integral to foreign policies of Azerbaijan and Türkiye, aimed at uniting Turkish countries in solidarity. This sentiment echoes the sentiment expressed by national leader Mustafa Kemal Atatürk, who stated, “Azerbaijan’s sorrow is our sorrow, and its joy is our joy” a sentiment confirmed by Türkiye’s support of Azerbaijan in the Patriotic War and its support of the end. President İlham Aliyev continues Heydar Aliyev’s policy of prioritizing relations with Türkiye, thereby strengthening the brotherhood ties between the two countries. It is important to note that the Azerbaijan-Turkey relationship transcends ordinary international relations, owing to their shared language, religion, and customs rooted in a profound historical connection. Heydar Aliyev believed that, following the dissolution of the Soviet Union, it was incumbent upon Turkey to assume the responsibility of guiding and developing the Turkish countries. He foresaw that the relations between Türkiye and Azerbaijan in the fields of economy, trade, science, culture, education, and others, are characterized by a spirit of friendship and brotherhood.

Aliyev underscored the commonalities in culture, history, traditions, language, and religion between Türkiye and Azerbaijan, emphasizing their enduring unity. All these factors have united us together for centuries. Even our recent separation has not taken away our unity. Now,

we have enough opportunities to sustain this union, and the relations between Azerbaijan and Türkiye include not only friendly and brotherly but also business relations.

Heydar Aliyev believed that Türkiye could assist Azerbaijan in the field of foreign policy, leveraging Türkiye's global reputation and influence in dealings with international organizations and major powers. Specifically, he attached importance to the summit meetings of the Heads of Turkic States, which serve as a collective assembly of Turkic-speaking, Turkic-origin republics. He underscored that convening such meetings has a positive impact on forging closer relations among the Turkish states.

President Heydar Aliyev prioritized the advancement of economic relations between Azerbaijan and Türkiye, driven not only by economic points but also by shared national roots, traditions, language, religion, historical past, geographical proximity, and most importantly, from the perspective of strengthening our brotherhood. Heydar Aliyev consistently underscored the importance of the oil pipeline passing through Türkiye for facilitating oil export.

Furthermore, Heydar Aliyev held great aspirations for the development of the Azerbaijani diaspora abroad, the education of Azerbaijani students in Türkiye, the cultivating of skilled personnel useful for our country, and the nurturing of relationships between professors and teachers.

He advised Azerbaijani organizations abroad to maintain strong ties with Azerbaijan and steadfastly protect the interests of the motherland in foreign countries where they reside.

National leader Heydar Aliyev tried to develop relations between Azerbaijan and Türkiye in the fields of science and education at a high level. He had high hopes for students from Azerbaijan to study and return to Türkiye, to train useful personnel for our country, and for relations between professors and teachers. Heydar Aliyev highly valued the Republic of Türkiye's observance of universal values and attached importance to the study of Türkiye's domestic and foreign policy and emphasized that "it is of great importance to turn the domestic and foreign policy, socio-economic and cultural experience into a scientific-theoretical research object of the modern Turkish state, which is moving toward the light emerging from Atatürk's famous idea of "Peace in the country, peace in the world."

Heydar Aliyev regarded the celebration jubilees honoring Azerbaijani and Turkish poets, writers, and thinkers, jointly held in both countries, as a great event that created conditions for the unification and rapprochement of our peoples, and the determination to follow the same path in the future. Heydar Aliyev encouraged writers to provide their services to Turkic-speaking peoples in closer proximity, facilitating more direct understanding and connection among them.

Giriş

Soykökü, adət və ənənələrin ortaqlığı, dini birlik türk xalqlarını ayrılmaz tellərlə bir-birinə bağlayır. Ortaq tarixə, ortaq mədəniyyətə, ortaq dilə, dinə, dəyərlərə mənsub Azərbaycan və Türkiyənin dostluğu, qardaşlığı qədimdən olmuşdur və möhkəmlənməkdə davam edir. I Dünya müharibəsi zamanı Çanaqqala döyüşlərində Azərbaycan türkləri və Osmanlı türkləri çiyin-çiyinə vuruşmuşlar. 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın başçılıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusu Bakını işğalçılardan azad etmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə, Kəlbəcəri işğal etməsinə etiraz olaraq 1993-cü ildə Türkiyə Ermənistanla sərhədini bağladı. Bundan başqa, Türkiyənin yardımı və Türkiyə ilə Naxçıvan arasında Araz çayı üzərində “Ümid” körpüsünün inşa olunması Naxçıvanı blokadadan çıxardı. 1992-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında tikilmiş körpünün “ümid körpüsü”, “həsrət körpüsü” adlandırılması da təsadüfi deyil. Xalq tərəfindən “Ümid” körpüsü adlandırılan “Sədərək-Dilucu” körpüsü sözün əsl mənasında ilk növbədə Azərbaycanı, ölkəmizin ayrılmaz parçası olan Naxçıvanı ümitsizlikdən, inamsızlıqdan xilas etmişdir. Sədərək-Dilucu körpüsü Naxçıvanın üstünü alan qara buludları dağıtdı, işğalçı Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin ifşa edilməsi üçün yeni şərait və zəmin yaratdı¹. 70 il ərzində azərbaycanlılar Türkiyədə olan qardaşları ilə əlaqələrdən məhrum olmuşdular və Türkiyəyə həmişə böyük həsrətlə, böyük ümidlə baxırdılar. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu imkanlar yarandı. Ürəkdən-ürəyə olan körpülər daha da möhkəmləndi və ölkələrimiz arasında körpü salındı. Bu körpü həqiqətən ümid körpüsü, həsrət körpüsü kimi tarixə daxil oldu².

Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” ifadəsi bu gün bütün dünyada məşhurdur, hər iki dövlətin Azərbaycanın və Türkiyənin xarici siyasətində mənə kəsb edir, türk xalqlarının həmrəyliyinə yönəlmişdir. Qazi Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın kədəri kədərimiz, sevinci sevincimizdir” ifadəsi 44 günlük Vətən müharibəsində Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləməsi, sonadək yanında olması ilə bir daha təsdiqini tapdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirərək Türkiyə ilə münasibətlərə xüsusi önəm verir və bu qardaşlıq münasibətləri son dərəcə möhkəmlənməkdədir. 2014-cü ilin aprelində Praqada keçirilən “Şərq tərəfdaşlığı” Sammitində Türkiyənin təmsil edilməməsindən sui-istifadə edən Ermənistan prezidenti Sarkisyan Türkiyəni “erməni soyqırımını” tanınamamaqda, Ermənistanla sərhədləri açmamaqda ittiham etdikdə sammitdə iştirak edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev onun sözünü kəsərək “Türkiyə burada yoxdur, amma mən varam” dedi və Türkiyə həqiqətlərindən danışdı.

Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında Türkiyə Prezidenti iştirak etməklə Azərbaycanın sevincinə şərik oldu. Prezident İlham Əliyev Zəfər paradında Türkiyənin

1 D: Google. Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev qardaşlıq münasibətləri türk dünyasının həmrəylik rəmzidir. Son güncelleme 17 Haziran, 2022. https://azertag.az/xeber/Suleyman_Demirel_Heyder_Aliyev_qardasliq_munasibetleri_turk_dunyasinin_hemreylik_renzidir-2181920

2 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: I-ci kitab, iyun, 1993, may, 1994, (çıxışlar, nitqələr, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1997), 363-364.

dəstəyini belə dəyərləndirdi: “Vətən müharibəsinin ilk günlərindən, daha doğrusu, ilk saatlarından biz Türkiyənin dəstəyini hiss edirdik. Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verdi. Onun açıq, birmənalı və sərt açıqlamaları Azərbaycan xalqını çox sevindirdi. Mənim qardaşım demişdir ki, bu müharibədə Azərbaycan haqlıdır, demişdir ki, Azərbaycan tək deyil və Türkiyə hər zaman Azərbaycanın yanındadır. Bu, birliyimizin, qardaşlığımızın təzahürüdür. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, sevindirir. Bu gün biz birlikdə Zəfər paradında iştirak edərkən, bir daha bizim birliyimizi həm xalqlarımıza, eyni zamanda, bütün dünyaya göstəririk”³. Rəcəb Tayyib Ərdoğan nitqində qeyd etdi ki, “Türkiyə Azərbaycanın apardığı mübarizəyə ilk günlərdən bütün qurum və təşkilatları ilə dəstək vermiş, bütün imkanları ilə Azərbaycanlı qardaşlarının yanında olmuşdur. Türkiyə olaraq Azərbaycan ilə münasibətlərimizdə özümüzə hər zaman böyük lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” şüarını rəhbər tutduq. Qazi Mustafa Kamal Atatürkün dəqiq ifadəsi ilə Azərbaycanın kədərini kədərimiz, sevincini sevincimiz bildik. Bu anlayışla Qarabağı otuz il boyunca sinəmizdə yara etdik. Bu gün də bu yaranın sağalmasının sevincini paylaşmaq, bu şanlı zəfəri birlikdə qeyd etmək üçün aranızdayıq”⁴. Şuşada keçirilən “Xarıbülbul” festivalında, eləcə də Füzuli Hava limanının açılışında Türkiyə Prezidentinin iştirakı bir daha göstərdi ki, Türkiyə sevincli günlərində də Azərbaycanın yanındadır.

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsini imzalamaları Türk dünyasında yeni eranın başlanğıcı oldu. Şuşa Bəyannaməsi Qars müqaviləsi qədər əhəmiyyətlidir. Heydər Əliyev Türkiyənin həmişə Azərbaycanın yanında olduğunu, Qars müqaviləsinin, Moskva müqaviləsinin əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “...Vaxtilə məhz Türkiyənin iştirakı ilə məşhur “Qars müqaviləsi” əsasında, məşhur “Moskva müqaviləsi” əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına xüsusi status verilmişdir və bu statusa görə Naxçıvanın statusunda bir dəyişiklik Türkiyənin icazəsi olmadan ola bilməz. O vaxt, məhz Naxçıvan təhlükə altında olduğu zaman, Ermənistan Azərbaycana təcavüzünü şiddətli həyata keçirdiyi zaman, Naxçıvan da təhlükə altında olduğu zaman biz hörmətli Süleyman Dəmirəllə birlikdə Ankarada “Qars müqaviləsi”nin nə qədər böyük əhəmiyyətli olduğunu bütün dünyaya bəyan etdik. Hamıya xəbərdarlıq olundu ki, Naxçıvanı qoruyanlar var, Naxçıvandan əllərini çəkməlidirlər. Bütün bunların hamısı tariximizin səhifələridir...”⁵

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda bu gün Azərbaycan Bayrağı ilə yanaşı Türkiyə Bayrağının dalğalanması Vətəni sevən hər bir vətəndaş üçün qürurverici haldır. 2023-cü ilin fevral ayında

3 D: Google. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. Son güncelleme 11 Aralık, 2020. <https://president.az/az/articles/view/48788>

4 K.D: Google. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. Son güncelleme 11 Aralık, 2020. <https://president.az/az/articles/view/48788>

5 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 5-ci kitab, noyabr, 1995, mart 1996, (çıxışlar; nitqlər; bəyanatlar; məktublar; müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1998), 173-174.

Türkiyədə kütləvi insan ölümünə səbəb olan zəlzələ zamanı Azərbaycan xalqı Türkiyənin yanında oldu. “Bir millət, iki dövlət” ifadəsi bir daha təsdiqini tapdı.

Azərbaycan-Türkiyə qardaşlıq bağları heç bir dövlətlər arasında münasibətlərlə müqayisə edilə bilməz. İğdır-Azərbaycan Dil, tarix və mədəniyyət birliyini yaşatma və dəstəkləmə dərnəyinin sədri Ziya Zakir Acar yazır ki, Heydər Əliyev düşüncəsinin ən layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin Türkiyəyə, Türklüyə sevgisi sadəcə türk bağlılığı deyildir, həm də ulu babalarımızdan bizə miras qalan və göz bəbəyi kimi qorunaraq gələcək nəsillərə əmanət verilməli bir Azərbaycançılıq, Türkçülük əxlaqıdır⁶.

1. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cumhuriyyəti ilə diplomatik-siyasi münasibətləri

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini dünya ölkələri arasında ilk dəfə Türkiyə tanımışdır. Türkiyə Cumhuriyyəti 1991-ci il noyabrın 9-da Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il yanvarın 14-dən Türkiyənin Azərbaycanda, həmin ilin avqustundan isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı. Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən, eləcə də Türkiyənin Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımasında Heydər Əliyevlə şəxsi dostluq münasibətləri olan Süleyman Dəmirəlin xüsusi xidmətləri vardır. 1994-cü il fevralın 8-də Ankarada “Çankaya” köşkündə Azərbaycan Prezidentinin şərəfinə verilən ziyafətdə Heydər Əliyev Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan Respublikasının istiqlalının əldə olunduğu vaxt böyük fəaliyyət göstərdiyini, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bütün dünyada tanımaq üçün böyük xidmətləri olduğunu bildirmişdir: “...Azərbaycan xalqı bunu heç vaxt unutmayacaq və bu, Azərbaycanın tarixinə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixinə artıq həkk olunmuşdur”⁷. Süleyman Dəmirəl də Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin, qardaşlıq, dostluq əlaqələrinin heç bir ölkə ilə müqayisə edilməyəcək qədər gözəl olduğunu vurğulamışdır⁸.

1994-cü il fevralın 9-da Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvətilə Türkiyədə olan Prezident Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışı zamanı Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin böyük tarixi olduğunu, eyni köklü xalq olduqlarını, eyni tarixə, dilə, dinə, oxşar, yaxud azca fərqlənən adət və ənənələrə malik olduqlarını bildirərək vurğuladı: “...Əsrlər boyu tarixin bütün mərhələlərində bizi bir-birimizdən ayırmağa çox çalışsalar da, buna müvəffəq olmamışlar. Odur ki, bundan sonra da heç bir qüvvə bizi bir-birimizdən ayıra bilməyəcəkdir”⁹.

Heydər Əliyev Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyə Cümhuriyyətinin 10-cu ildönümü münasibətilə çıxışında dəyərli bir fikrini xatırlatmaqla Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələrin

6 D: Google. Türkiyə-Azərbaycan ilişkilerinde “Haydar Aliyev”. Son güncelleme 15 Ocak, 2020. <https://yesiligdir.com/yazar/yazi/7547#>

7 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 362-363.

8 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 5-ci kitab*, 165-166.

9 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 366-367.

çox böyük olduğunu nəzərə çatdırdı: “Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kim müəyyən edə bilməz. Nəinki Osmanlı kimi, Avstriya-Macaristan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər. Bu gün əlində bərk-bərk tutduğu millətlər qonşularından qaça bilərlər. Dünya yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək deyil, hazır olmaq lazımdır. Millətlər buna necə hazırlaşsınlar, mənəvi körpüləri möhkəm saxlayırlarmı? Biz bir körpüyük. İnam bir körpüdür, xaric bir körpüdür. Köklərimizə qayıtmalı və hadisələri bölən tariximizin içində bütövlənməliyik. Onların, tarixi köklərin bizə yaxınlaşmasını gözləyə bilmərik. Bizim onlara yaxınlaşmağımız lazımdır”¹⁰.

Heydər Əliyev Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının gəldiyini və həmçinin Azərbaycanın da mövqeyini açıqladı: “... Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində, bütün başqa sahələrdə əlaqələr xüsusi xarakter daşıyacaq, başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəkdir. Bizim mövqeyimiz belədir. Biz bu yolla gedəcəyik və əmin olun ki, bugünkü Azərbaycan dövləti bu yola sadıqdır və sadıq qalacaqdır...”¹¹ Heydər Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında bildirdi ki, Mustafa Kamal Atatürkün yaratdığı Türkiyə təkə Türkiyə Cümhuriyyəti üçün deyil, bütün türk dünyası üçündür, Azərbaycan üçündür¹².

Heydər Əliyev deyirdi ki, Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə tarixi keçmişi var. Xalqlarımız bir kökdəndir. Bizim mədəniyyətimiz də, tariximiz də, ənənələrimiz də birdir, dilimiz, dinimiz də birdir. Bütün bunlar əsrlər boyu bizi birləşdirmişdir. Hətta son dövrdə ayrı düşməyimiz də bu birliyimizi əlimizdən almamışdır. İndi biz bu birliyi davam etdirmək üçün bütün imkanlara malik və Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr dostluq, qardaşlıq əlaqələri olmaqla yanaşı, həm də iş əlaqələridir. Biz bu əlaqələri də sürətlə davam etdirəcəyik”¹³.

Türkiyənin Ermənistan münasibəti haqqında Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının Baş naziri xanım Tansu Çillərlə Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin görüşündə nitqində demişdir: “Türkiyənin Ermənistan münasibəti Ermənistanın Azərbaycana olan münasibəti əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Xatirimdədir, Parisdə beynəlxalq toplantı olarkən keçirilmiş mətbuat konfransında bir erməni müxbiri Türkiyə prezidenti hörmətli Süleyman Dəmirələ sual verdi: “Siz nə üçün Ermənistanla münasibətləri yaxşılaşdırmırsınız, axı biz qonşu ölkəyərik”. Süleyman Dəmirəl ona çox dəyərli cavab verərək dedi ki, “Siz nə vaxt Azərbaycan ilə münasibətləri normallaşdıracaqsınızsa, Türkiyə də o vaxt Ermənistan ilə öz münasibətlərini normallaşdıracaqdır”¹⁴.

10 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 370-371.

11 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 372-373.

12 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 33-cü kitab, mart, 2001, aprel, 2001, (çıxışlar; nitqlər; bəyanatlar; məktublar; məruzələr; müraciətlər; fərmanlar)* (Bakı: Azərneşr, 2011), 57.

13 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 377-378.

14 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 4-cü kitab, iyun, 1995, noyabr, 1995, (çıxışlar; nitqlər; bəyanatlar; məktublar; müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1997), 100-101

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində bəzi xarici ölkələrin Ankaradakı səfiri eyni zamanda Azərbaycan Respublikasına səfir təyin olunmuşdur. Bu haqda Heydər Əliyev Ankarada “Hilton” mehmanxanasındakı iqamətgahda Türkiyə və Azərbaycandakı xarici ölkə səfirlərini qəbulu zamanı demişdir: “...Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı dostluq və qardaşlıq əlaqələri o qədər sıxdır ki, siz elə Ankarada oturanda hesab edin ki, Bakıdasınız. Ancaq bununla bərabər, mən istərdim ki, siz Bakıya tez-tez gəlsiniz. Azərbaycanın vəziyyəti ilə daha yaxından tanış olasınız və Azərbaycan ilə sizin təmsil etdiyiniz ölkələr arasında əlaqələrin inkişaf etməsinə daha ciddi səy göstərsiniz. ...”¹⁵.

Heydər Əliyev Türkiyənin xarici siyasət sahəsində də Azərbaycana kömək edəcəyinə, beynəlxalq təşkilatlarla, böyük dövlətlərlə əlaqələrdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən istifadə edə biləcəyinə inanırdı: “Azərbaycan müstəqillik yoluna çıxmış gənc dövlətdir, biz xarici siyasətdə ilk addımlarımızı atırıq. Ona görə də bütün sahələrdə məsləhətlərə ehtiyacımız var və danışıqlarda bu barədə də razılığa gəlmişik”¹⁶.

Xüsusən də türkdilli, türk mənşəli respublikaların ümumi toplantısı olan Türk Dövlətləri Başçılarının zirvə toplantılarına Heydər Əliyev önəm verirdi. 1994-cü il oktyabrın 18-də II Zirvə toplantısında iştirak etmək üçün İstanbulla yola düşərkən Binə hava limanında jurnalistlərə müsahibəsində ümummilli lider belə toplantıların əhəmiyyətini dəyərləndirdi: “...Şübhəsiz ki, zirvə toplantısı bizim xalqlarımızın, müstəqil ölkələrimizin bu günü və gələcəyi üçün əhəmiyyətli yoldur. Yəni bizim türk mənşəli, türkdilli xalqlarımızın, tarixi, milli, mənəvi ənənələri eyni və yaxud bənzər olan xalqlarımızın hər birinin müstəqil dövlət kimi mövcud olması, onların həm dövlətlərarası əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi, həm də bu əlaqələrdən istifadə edərək tarixi irsimizi, keçmişimizi canlandırmaq və onun əsasında xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırmaq dünyanın indi mürəkkəb proseslər gedən bir dövründə çox mühümdür. Ona görə də mən bu görüşə böyük əhəmiyyət verirəm. Orada hansı sənədin imzalanıb imzalanmamasından asılı olmayaraq, elə bu görüşlərin özü, fikir mübadiləsi, həmin ölkələrin prezidentlərinin ünsiyyəti – bunlar hamısı respublikalarımızın həm iqtisadi, həm mədəni, elmi, həm də bütün başqa sahələrdə bundan sonra da bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratması üçün imkanlar açacaqdır”¹⁷.

2. Heydər Əliyev Türkiyədəki Azərbaycan diasporasının inkişafının əhəmiyyəti haqqında

Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına çox ümid bəsləyirdi. Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən orada yaşayan azərbaycanlılarla görüşdə Heydər Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyini saxlamaq asan bir iş deyil. Bunun üçün xalqımız, millətimiz – siyasi dünyagörüşündən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan xalqı bu gün bir məqsədə –

15 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab, may 1994, dekabr 1994, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1997), 454-455.

16 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 400-401.

17 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab*, 399-400.

Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamağa xidmət etməlidir¹⁸. Heydər Əliyev yaşadıkları xarici ölkələrdə azərbaycanlılara təşkilatlanmalarını, Azərbaycan ilə sıx əlaqələr saxlamağı, həmişə vətənin mənafeyini qorumalarını tövsiyə edirdi: “Harada olursa-olsun, azərbaycanlıların birlikdə, bərabər olması əsas şərtlərdən biridir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanın daxilində bütün qüvvələri toplayaq. Eyni zamanda respublikadan kənarında yaşayan azərbaycanlılar da öz qüvvələrini toplamalıdır. Ayrı-ayrı qüvvələrin, qrupların arasında fikir müxtəlifliyi ola bilər. Bu, təbii haldır. Ancaq Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, ərazi bütövlüyünü saxlamaq üçün hamı bütün başqa fikirləri kənara qoyub birləşməli, bir hədəfə vurmalı, bir məqsədə xidmət etməlidir”¹⁹. “Ötən tarixə bir daha nəzər salmaqla belə bir fikrə gəlirik ki, indiki dövrdə Azərbaycan xalqının birləşməsi, həmrəy olması hava, su kimi lazımdır. Bunu xüsusi qeyd edirəm, ona görə ki, xalqımızda məhz son illər bu xüsusiyyətlər çatmayıb. Ona görə də Azərbaycan belə ağır vəziyyətə düşmüşdür”²⁰. Heydər Əliyev qeyd etdi ki, bir prezident kimi, respublikamızda yaşayan bütün azərbaycanlıları birləşdirib, Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı mübarizəni sona çatdırmaq, Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, ərazilərimizin bütövlüyünü təmin etmək əzmindədir və buna görə də bütün dünya azərbaycanlılarından mənəvi yardım gözləyir”²¹.

3. Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı

Həm milli köklərin, adət-ənənələrin, dilin, dinin, tarixi keçmişin eyniliyinə görə, həm də coğrafi baxımdan yaxınlığa görə Prezident Heydər Əliyev Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrə önəm verirdi. Türkiyənin iş adamları Mərkəzi Asiyaya, Rusiyaya sərmayə qoyurdular, amma Azərbaycandakı qeyri-sabitlikdən, Ermənistanın torpaqları işğal etməsindən dolayı Azərbaycana sərmayə qoymurdular. Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamlarını daha çox Azərbaycana sərmayə qoymağa çağırır, Azərbaycan ilə Türkiyənin iqtisadiyyatının bir-birinə daha da yaxınlaşmasını məqsədəuyğun hesab edirdi. O deyirdi ki, bu, həm iqtisadi nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir, həm də tarixi dostluğumuzu, qardaşlığımızı davam etdirmək üçün vacibdir. İqtisadi əlaqələri ən əvvəl Türkiyənin böyük təcrübəsi, böyük iqtisadi potensialı, texniki potensialı olan şirkətləri ilə qurmaq lazımdır²². Türkiyənin və Azərbaycanın iş adamları ilə görüşdə Heydər Əliyev Türkiyədəki iş adamlarının Azərbaycana sərmayə qoymasının vacibliyini bildirirdi: “Azərbaycanla Türkiyənin əlaqələri elədir ki, gərək Türkiyənin iş adamları bizim aramızda bəziləri tərəfindən yaradılan buzu yara-yara ölkəmizə gəlsinlər”. Heydər Əliyev Türkiyənin iş adamlarının Rusiyada, başqa ölkələrdə həddindən artıq böyük miqyaslı işlər gördüyünü qiymətləndirməklə yanaşı, belə fəaliyyətdə Azərbaycanı unutmamağı tövsiyə etdi: “...Nəinki unutmaq, Azərbaycanda şərtlər başqa yerlərdən çətin, ağır olsa da, bu şərtləri birlikdə

18 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 395-396.

19 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 396-397.

20 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 396-397.

21 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 398-399.

22 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 390-392.

aradan qaldırılıb, ölkələrimiz arasındakı iqtisadi əlaqələri daha da möhkəmləndirməliyik...”²³.

30 may 1996-cı il tarixində “Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığının perspektivləri” mövzusunda həsr olunmuş konfransın açılışında Heydər Əliyev nitqində qeyd etdi ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələr təkcə ticarət əlaqələri ilə bitməməli, məhdudlaşmamalıdır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan əlaqələr respublikamıza sərmayə qoymaq, ölkəmizdə müştərək iş görmək, müştərək işlər nəticəsində həm mənfəət götürmək, həm də Azərbaycanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır²⁴.

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” imzalanarkən Türkiyə şirkəti bu müqavilənin layihəsinin 1,75 faizinin sahibi olmuşdur. “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanmasıdan sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycanın iqtisadiyyatına sərmayə qoymaq marağı artdı. Heydər Əliyev iş adamlarını çəkinmədən investisiya qoymağa əmin etdi: “*Əgər dünyanın doqquz-on böyük neft şirkəti Azərbaycanda iş görmək üçün müqavilə bağladısı, 3 milyard dollardan çox kapital qoymaq qərarına gəldisə, demək, onlar Azərbaycanın bu gününə də, gələcəyinə də inanırlar... Neft müqaviləsini imzalamağımız bütün iş adamları üçün, o cümlədən Türkiyənin iş adamları üçün həm böyük örnəkdir, həm də sübut edir ki, Azərbaycanda iş görmək, buraya çoxlu kapital qoymaq olar...*”²⁵. Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəlın, Baş nazir Tansu Çillərin müraciətlərindən sonra Azərbaycan həmin müqavilədə öz payından 5 faizin də əlavə olaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin sərəncamına keçməsinə razılıq vermişdir. Heydər Əliyev neftin ixracı üçün boru xəttinin Türkiyədən keçməsinə həmişə əhəmiyyət vermişdir²⁶. 1995-ci ildə Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin çəkilməsinə dair danışıqlar başladıqdan sonra Rusiya həm ucuz, həm də tez bir zamanda çəkilməsini səbəb göstərərək bu xəttin ana xətt olması üçün mübarizəyə keçdi. Rusiya Bakı-Ceyhan neft xəttinin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa xəttindən daha baha başa gələcəyini, Türkiyənin ərazisindən keçən hissəsində PKK terrorçuları tərəfindən təhdid ediləcəyini də bildirirdi. Halbuki Bakı-Novorossiysk xətti Rusiyanın müharibə vəziyyətində olduğu Çeçenistanın da ərazisindən keçirdi. Avropa Birliyi dövlətləri isə Bakı-Supsa neft kəmərinin ana xətt olmasına çalışırdılar. Çünki AB dövlətləri bir tərəfdən Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi ilə Türkiyənin bölgədə əhəmiyyətli bir mövqə tutacağından ehtiyat edirdilərsə, digər tərəfdən Bakı-Novorossiyskin ana xətt olması ilə Rusiyanın bölgədəki nefti ələ keçirməsindən ehtiyat edirdilər. Halbuki Bakı-Supsa xətti də münafiqə mənbələri olan Abxaziya, Cənubi Osetiya, Acarıstan, ən başlıcası isə Ermənistanın iddia etdiyi və potensial münafiqə mənbəyi olan Cavaxetiya ərazisindən keçirdi²⁷. Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl neft boru xəttinin Türkiyədən keçməsi üçün çox çalışdılar və Heydər

23 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 5-ci kitab*, 156-157.

24 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 6-cı kitab, mart 1996, noyabr 1996, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1998), 357-358.

25 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab*, 464-465.

26 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 3-cü kitab, dekabr, 1994, iyun 1995, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1997), 330-331.

27 D: İlham Hasanov, “*Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan 'ın dış politikası (1993-2001)*” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 95-95.

Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin Türkiyə ərazisindən keçirilməsinə nail oldular. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri barədə imzalanmış saziş Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli olduğu kimi, boru kəmərinin Türkiyədəki boğazların təhlükəsizliyini təmin etmək və sərmayə götürülməsi baxımından da böyük əhəmiyyəti var idi. Heydər Əliyev qazın da Türkiyəyə ixracına çalışırdı və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin çəkilişi ilə buna nail oldu.

4. Elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əlaqələr

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyəyə təhsil alması və geri dönməsi, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə böyük ümid bəsləmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyətinin ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirərək Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin tədqiqinə önəm vermişdir: “Atatürkün məşhur “Yurdda sülh, cahanda sülh” ideyasından doğan işığa doğru irəliləyən müasir Türkiyə dövlətinin yeritdiyi daxili və xarici siyasətin, sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqi təcrübəsinin elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməsi, öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir”²⁸. “...Azərbaycan Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu zaman, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böyük sədlər mövcud olduğu zaman alimlərimiz bu sədləri özlərinin fədakarlığı, cəsurluğu, vətənpərvərliyi ilə yararaq, ayrı-ayrı cığırlar açaraq Türkiyəyə, Türkiyə Cümhuriyyətinə həmişə meyil göstərmişlər, əlaqə saxlamışlar, araşdırmalar aparmışlar və o dövrdə də böyük işlər görmüşlər...”²⁹.

1994-cü ildə Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı tələbələrlə görüşdə Türkiyədə universitetlərin bütün imkanlarından geniş faydalanmağı tövsiyə edən ümummilli lider demişdir: “...İstədim ki, siz Türkiyə universitetlərinin bütün intellektual imkanlarından səmərəli istifadə edərək mükəmməl təhsil alasınız, yaxşı mütəxəssis olasınız, Vətənimizə, xalqımıza, millətimizə gələcəkdə sədaqətlə xidmət edəsiniz”³⁰. Heydər Əliyev xarici ölkələrə, o cümlədən Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrə vətəndaşı olduqları ölkənin – Azərbaycanın adını uca tutmalarını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmələrini tövsiyə edirdi: “...Türkiyə qardaş ölkədir. Odur ki, Türkiyədə siz özünüzi öz məmləkətinizdəki kimi hiss edəcəksiniz. Lakin bununla yanaşı, siz gərək Azərbaycanın təmsilçiləri kimi, Türkiyədə Azərbaycanın həm tarixini, həm milli ənənələrini, həm də bugünkü gerçəkliyini geniş və tam obyektiv şəkildə təbliğ edəsiniz və bunları türk ictimaiyyətinə, sizi əhatə edəcək adamlara, tələbə yoldaşlarımıza, universitetlərdə təmasda olacağınız şəxslərə çatdırasınız. Bizim dostluq, qardaşlıq əlaqələrimiz nə qədər möhkəm olsa da, bu əlaqələri genişləndirmək, dərinləşdirmək və yüksəltmək üçün

28 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 220.

29 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 5-ci kitab*, 153-154.

30 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 354-355.

görüləsi işlər hələ çoxdur. Bu işlərin bir qismi də sizin üzərinizə düşür. Güman edirəm ki, təhsil almaqla yanaşı, bu vəzifəni də layiqincə yerinə yetirəcəksiniz”³¹.

Türkiyədə, ümumiyyətlə, bütün türk diyarında, türk dünyasında elm və təhsil sahəsində uzun müddət fəaliyyət göstərən, türk xalqlarının birləşməsi sahəsində böyük xidmətləri olan Bilkənd Universiteti idarə heyətinin sədri İhsan Doğramaçı ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev: “...biz burada xalqlarımız, ölkələrimiz haqqında danışarkən onların qədim tarixində elmin, mədəniyyətin, incəsənətin, təhsilin nə qədər böyük rol oynadığını qeyd etməliyik. Əgər xalqlarımız əsrlər boyu yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənliliyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqlarımız öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardılar. Böyük iftixar hissilə demək olar ki, xalqlarımız bu sahədə çox zəngindir. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsil-dən-nəsilə keçirib, bu günə gətirib çıxarmışdır...”- deyərək Azərbaycan xalqının türk dünyasının bir hissəsi olaraq böyük və zəngin elm, mədəniyyət tarixinə malik olduğunu, Azərbaycanın incəsənət ustalarının, alimlərinin, bəstəkarlarının, mədəniyyət xadimlərinin Türkiyənin bir çox elm və mədəniyyət ocaqlarında, o cümlədən də İhsan bəyin himayədarlığı ilə fəaliyyət göstərdiyini qeyd etdi³².

Türkiyə Parlamentində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulini anma mərasimində çıxış edərkən Heydər Əliyev böyük türk sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirdi: “...biz müəyyən siyasi, ideoloji səbəblərə görə, düşüydük vəziyyətə görə Türkiyədən ayrı olduğumuz halda qəlbimiz həmişə bir olub, Füzuli Türkiyədə də, Azərbaycanda da səslənib. Tək Füzuli yox, bizim xalqlarımızın Füzuli kimi böyük sənət adamları, şəxsiyyətləri bizi ayrılığa qoymayıbdır. Yəni bizi daim birləşdirib və bizi ayıran qüvvələrin qarşısını almağa kömək edib”³³. Ümummillilə lider dahi şairin yubileyinin Türkiyədə də keçirilməsini qiymətləndirmişdir: “...Füzuli yubileyi təkcə Füzulinin şəxsiyyətinə, onun yaradıcılığına verilən qiymət deyil. Füzuli yubileyi xalqlarımızın birləşdirilməsinə, yaxınlaşmasına, gələcəkdə bir yolla əzmlə getməsinə şərait yaradan böyük bir hadisədir...”³⁴. Türkdillilə dövlətlər “Manas”ın 1000 illiyini, böyük qazax şairi, filosofu Abayın 150 illiyini, Özbəkistanın böyük dövlət xadimi, bütün türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əmir Teymurun 660 illiyini, böyük Azərbaycan şairi, eyni zamanda bütün türk dünyasına mənsub olan Məhəmməd Füzulinin 500 illiyini bir yerdə qeyd etdilər.

Heydər Əliyev sovet dövründə 70 il ərzində türk xalqlarının bir-birindən ayrı düşdüyünü, türk xalqlarının birliliyinə mane olan amillərin olmasına baxmayaraq, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmağa qoymadıklarını bildirdi: “...İndi isə biz bir-birimizə qovuşmuşuq,

31 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 355-356.

32 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 381-382.

33 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab*, 479-480.

34 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab*, 480-481.

bir-birimizi qucaqlamışıq, bir yerdəyik. Burada, bu salonda kimin türkiyəli, kimin azərbaycanlı olduğunu ayırmaq mümkün deyildir, heç ayırmaq da lazım deyildir. Biz birbirimizə qaynayıb-qarışmışıq və bu proses davam edəcəkdir. Şübhəsiz ki, hamımız bu prosesin davam etməsi üçün səylərimizi əsirgəməyəcəyik”³⁵.

Heydər Əliyev türk ləhcəsi ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında yalnız bəzi fərqlər olduğunu, bunun da müəyyən səbəblərdən yarandığını bildirdi: “Bir tərəfdən siz öz dilinizi modernləşdirmisiniz, digər tərəfdən isə bizim dilimiz müəyyən dərəcədə təkmilləşmişdir. Fərqlər də buradan irəli gəlir. Ola bilsin ki, 60-70 il öncə bu fərqlər az idi. Lakin elə indi də türk xalqlarından heç birinin dili Azərbaycan və türk dilləri qədər bir-birinə yaxın deyildir. Bütün bunlar onu göstərir ki, dostum İhsan bəyin qeyd etdiyi kimi, ölkələrimiz ayrı olsalar da, xalqlarımız birdir və bir olacaqlar. Buna heç bir şübhə ola bilməz. İndi bunun üçün daha böyük imkanlar açılmışdır”³⁶. Heydər Əliyev türkdilli xalqların bir-biri ilə daha da yaxınlaşması, bir-birini bilavasitə daha da anlaması üçün yazıçıların öz xidmətlərini göstərmələrini tövsiyə edirdi: “...Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Ancaq yaxşı olardı ki, dediyim bu sözləri mənim özbək, qırğız, qazax qardaşlarımız da azərbaycanlı kimi anlasınlar və eyni zamanda bu qurultayda Başqırdıstandan, Qırğızıstandan olan yazıçıların çıxışlarını bizim azərbaycanlılar da tamam anlaya bilsinlər”³⁷.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının nəinki Türkiyə Cumhuriyyəti ilə, eləcə də digər türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrində əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini görür və bir dilə, bir kökə mənsub olan bu dövlətlərlə münasibətlərin inkişafına çalışırdı.

Nəticə

Eyni dilə, dinə, oxşar adət və ənənələrə malik Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin böyük tarixi vardır. Ümummillə lider Heydər Əliyev Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk dövlətlərinə sahib çıxaraq onların inkişaf etdirilməsi üçün Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələr haqqında Qazi Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının gəldiyini, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil və digər sahələrdə əlaqələrin başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəyini bildirirdi. Heydər Əliyev beynəlxalq təşkilatlarla, böyük dövlətlərlə əlaqələrdə Türkiyənin dünyadakı nüfuzundan və təsirindən istifadə edərək Azərbaycana kömək edəcəyinə inanırdı. Xüsusən də türkdilli, türk mənşəli respublikaların ümumi toplantısı olan Türk Dövlətləri Başçılarının zirvə toplantılarına önəm verirdi. Belə görüşlərin keçirilməsinin türk dövlətlərinin bir-biri ilə daha sıx əlaqələr yaratmasına müsbət təsiri olduğunu vurğulayırdı.

Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına, Azərbaycandan olan tələbələrin Türkiyədə təhsil alaraq geri dönmələrinə, vətənimiz üçün yararlı kadrların

35 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 381-382.

36 K.D: Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab*, 382-383.

37 D: Heydər Əliyev, *Müstəqilliyimiz əbədidir: 8-ci kitab, noyabr 1996, mart 1997, (çıxışlar; nitqlər; bəyanatlar; məktublar; müsahibələr)* (Bakı: Azərneşr, 1998), 10-11.

yetişdirilməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə çox ümid bəsləyirdi. Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmamağa qoymadıqlarını, böyük türk sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirirdi. Həm iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən, həm də qardaşlığımızın möhkəmləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafına üstünlük verirdi.

Hakem Dəyərləndirməsi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1-ci kitab, iyun, 1993, may, 1994, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1997.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab, may 1994, dekabr 1994, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1997.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 3-cü kitab, dekabr, 1994, iyun 1995, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1997.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 4-cü kitab, iyun, 1995, noyabr, 1995, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1997.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 5-ci kitab, noyabr, 1995, mart 1996, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1998.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 6-cı kitab, mart 1996, noyabr 1996, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1998.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 8-ci kitab, noyabr 1996, mart 1997, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr)*, Bakı: Azərənəşr, 1998.
- K: Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 33-cü kitab, mart, 2001, aprel, 2001, (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar)*, Bakı: Azərənəşr, 2011.
- K: Hasanov, İlham. “Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan’ın dış politikası (1993-2001)”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- K: Google. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər. Son güncelleme 11 Aralık, 2020. <https://president.az/az/articles/view/48788>
- K: Google. Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev qardaşlıq münasibətləri türk dünyasının həmrəylik rəmzidir. Son güncelleme 17 Haziran, 2022. https://azertag.az/xeber/Suleyman_Demirel_Heyder_Aliyev_qardasliq_munasibetleri_turk_dunyasinin_hemreylik_renzidir-2181920
- K: Google. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde “Haydar Aliyev”. Son güncelleme 15 Ocak, 2020. <https://yesiligdir.com/yazar/yazi/7547#>

XVI. Yüzyıl Şairi Halife Çelebi'nin Bilinmeyen Dîvân'ı

16th Century Poet Khalifa Chalabi's Unknown Divan

Murat Güneş¹ 



ÖZ

Halife Çelebi, XVI. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerindedir. Yaşadığı yüzyılda kaleme alınan tezkireler arasında biyografisinin yer bulduğu tek kaynak Ahd-i Bağdâdî'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'sıdır. Aslen Tebrizli olan Halife, tam olarak bilinmeyen bir sebeple Karaâmid'e gelmiş ve hayatının önemli bir bölümünde bu şehirde bulunmuştur. Karaâmid'de Gazi İskender Paşa nâmına bir *Leyliyy u Mecnûn* mesnevisi kaleme alan Halife'nin bu eseri, Agâh Sırrı Levend tarafından şahsî kitaplığında bulunan tek yazmasından hareketle tanıtılarak incelenmiştir. Buna ilaveten *Husrev u Şîrin* ve *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevilerinin varlığıysa Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zûnûn*'unda bildirilir. *Dîvân*'dan ise hakkında söz söylenen çalışmalarında herhangi bir bilgi verilmez. Makalenin esas hedefi Halife'nin bilinmeyen *Dîvân*'ını tanıtmak olmakla birlikte eser içerisinde biyografik malzeme sunan bazı şiirlere tesadüf edildiği için bu ayrıntılar, şair hakkında söz söyleyen çalışmalar ışığında değerlendirilmiş ve hâl tercümesinin problemleri noktalarına odaklanılarak yeni bilgiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ahdî'nin tezkiresinde Diyarbakırlı olduğuna dair kesin bir bilgi yer almamasına rağmen birçok çalışmada Diyarbakır'da doğduğu öne sürülen ve Diyarbakırlı şairler arasında anılan Halife Çelebi'nin, *Dîvân*'ında Tebriz'i vatani ve şehri olarak anması, bu noktada dikkat çeken ayrıntıların başında gelmektedir. Çalışmanın EK bölümündeyse şairin daha önce yayımlanmamış birkaç Türkçe şiiri yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halife Çelebi, *Dîvân*, XVI. yüzyıl klasik Türk edebiyatı, Tebriz

ABSTRACT

Khalifa Chalabi was a 16th-century poet of classical Turkish literature. Among the biographical works of his time, the only source detailing his biography is Gulshan-i Shuara of the Ahd-i Baghdad. Originally from Tabriz, Khalifa relocated to Qaraamid for unknown reasons and remained in the city for a significant part of his life. This work of Khalifa, who wrote a Layla and Majnun Masnavi in honor of Gazi Iskender Pasha in Qaraamid, was introduced and examined by Agâh Sırrı Levend based on a single manuscript found in his personal library. Additionally, the existence of the Khusrav u Shirin, Yusuf, and Zulaikha masnavis has been reported in Kâtib Chalabi's bibliographic encyclopedia, Kashf al-Zunun. There is a lack of clarity regarding the works Khalifa mentions in his Divan. Although the core intent of this article is to introduce Khalifa's largely unknown Divan, since some poems that present biographical material in the work coincide, these details are evaluated in light of the works that speak about the poet and

¹ Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Güneş (Dr.),

Türkiye

E-posta: gunesmurat38@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6778-2906

Başvuru/Submitted: 20.07.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

11.08.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

12.08.2023

Kabul/Accepted: 17.08.2023

Atıf/Citation: Güneş, M. "XVI. Yüzyıl Şairi Halife Çelebi'nin Bilinmeyen Dîvân'ı". *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 12, 2 (2023): 117-147.
<https://doi.org/10.26650/jes.2023.1330166>

new information is tried to be revealed by focusing on the problematic points of his biography. Ahdi's writings do not conclusively state that he is from Diyarbakır, although many studies have suggested that he was born there. Khalifa Chalabi, often cited among the poets of Diyarbakır in many studies, identifies Tabriz as his homeland and city in his Divan. This article offers a selection of the poets' previously unpublished Turkish poems.

Keywords: Khalifa Chalabi, Divan, 16th-century classical Turkish literature, Tabriz

EXTENDED ABSTRACT

The name of the poet in 16th-century classical Turkish literature, which uses the pseudonym Khalifa, is unknown. The only source of his biography in the century in which he lived is the treatise of Ahdi of Baghdad, *Gulshan-i Shuara*. This work of Ahdi also functioned as the main source in subsequent Khalifa studies.

Khalifa's date of birth remains unclear. Ahdi states that his father was from Tabriz, and his origin was that city. However, without stating this unequivocally, Ahdi says that he was considered a Qaraamed. Strikingly, in *Gulshan-i Shuara*, the birthplace is not precisely stated. In biographical articles about other people in Ahdi's work, there are usually precise statements. Khalifa's biography contains no definite sentence in this context. Conversely, it is not correct that the title in Qabili's poetry magazine states Khalifa's birthplace as Shiraz. The only source from which all these errors and differences of opinion can be verified is the poet's Divan. Accordingly, Khalifa reveals the details of his biography in some poems within his Divan.

In *Gulshan-i Shuara*, the author of the treatise Ahdi denotes that Khalifa followed Nizami Ganjavi. Khalifa was modeled on Nizami's *Khamsa*, which bears the name *Panj Ganj*. Additionally, he wrote a *shahr-angeez* about the city of Diyarbakır in the 16th century. Another source with information on Khalifa's works is Kâtib Chalabi's bibliographic encyclopedia *Kashf al-Zunun an Asami al-Kutub wa al-Funun*. Kâtib Chalabi reports three of Khalifa's works. These works include *Khusrav u Shirin*, *Layla and Majnun*, and *Yusuf and Zulaikha*. However, the names of other parts of the *Khamsa* work are not clear.

In his biographical work, Ahdi did not mention Khalifa's Divan. Likewise, Kâtib Chalabi disclosed any information about Khalifa's Divan in his bibliographic encyclopedia. Indeed, no information on this subject can be found in the biographical work of Ali Emiri Efendi, written after the mentioned sources. Agâh Sırrı Levend, who identified and examined Khalifa's *Layla and Majnun Masnavi*, also did not mention the poet's Divan. This is reflective of many studies in which information on Khalifa is available. Khalifa's Divan is an unknown work, and the only surviving manuscript is recorded in a collection at the National Library. The manuscript was purchased from Ali Koçak Esen in 1962 and recorded in the library collection. The name of the work was incorrectly recorded in the library archive as poetry magazine. Therefore, among others, it was not understood that the document was Khalifa's Divan, and it remained obscure.

This article aims to introduce Khalifa's largely unknown Divan. Moreover, Khalifa provides some insight into his biography within some poems. Of course, this fact seems extremely important because Khalifa is from his own language; thus, this information is unavailable elsewhere. In some of his poems, Khalifa mentions his homeland while discussing himself. Khalifa's emphasis on Tabriz as both his homeland and city is quite remarkable, given the poet's hometown is not precisely mentioned in the biography written by Ahdi. In some of Khalifa's poems, it is apparent that he deals with the theme of expatriation, indicating that he was separated from his homeland. However, it remains unclear why Khalifa left Tabriz. According to the information given in *Gulshan-i Shuara*, Khalifa studied in Qaraamed, Khalifa had a talented personality. He then went to Damascus and Aleppo, and his Divan, it is suggested that he went to Egypt.

Khalifa wrote the masnavi of Layla and Majnun on behalf of Gazi Iskender Pasha. However, it is unknown whether Khalifa wrote his other works. This piece of information is vital, as it shows that Khalifa was in contact with government officials. Khalifa's Divan does not contain any poems written in qasida form. Khalifa mentions the names of Hafez Shriazi, Amir Khusrau Dehlavi, Amir Hasen Sajzi, Kamal Khujandi, and Anvari Abivardi in his Divan. According to Khalifa, among these poets, Hafez Shriazi had a particularly significant place. Among Khalifa's poems are naziras of Hafez's ghazals. Similarly, the Khalifa frequently mentioned the names of Amir Khusrau Dehlavi and Amir Hasen Sajzi. Furthermore, he wrote naziras for some of Kamal Khujandi's ghazals.

Khalifa is a poet of 16th-century classical Turkish literature with a Divan, which is in Persian. His other identified work, *Masnavi of Layla and Majnun*, is in Turkish. His Turkish poems have been recorded in some poetry magazines. A few of these are described in the appendices of this article. However, it is not yet known whether Khalifa had a Divan written in Turkish.

Giriş

Siyasi karışıklıklar, mezhep çekişmeleri ve tasavvuf hareketleri başta olmak üzere elçilik, tahsil, ticaret gibi amaçlar yanında seferler neticesinde meydana gelen yer değiştirme ve göçler; diğer taraftansa mansıp arayışı ve bir sanat hamisinin desteğini sağlama umuduyla XV. ve XVI. yüzyılda şair kimliğiyle tanınan birçok ismin, değişik Türk diyarlarından ve bilhassa da Acem muhitinden Osmanlı sahasına geldiği bilinmektedir. Özellikle İstanbul'un fethinin akabinde Devlet-i Aliyye'nin bulduğu güç, sınırları aşan itibar ve iç huzur ortamının da etkisiyle başta İstanbul ve şehzade sancakları olmak üzere değişik merkezlere gelen bu şairler, mensubu buldukları kültür merkezleriyle imparatorluk muhitinde gelişen edebiyat ortamı arasında edebî irtibatın sağlanması noktasında önemli rol oynamışlardır. Söz konusu hareketler II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî'nin hükümdarlık yıllarında artış göstermekle birlikte belirli azalmalarla sonraki asırlarda da devam etmiştir.¹

Adı geçen kültür merkezi ve muhitlerden Osmanlı ülkesine geldiği bilinen sanatkâr ve şairlerin, çeşitli ilgilerle münasebetinin söz konusu olduğu şehirlerden biri de Tebriz'dir. XVI. asrın başında Safevîler Devleti'nin resmî başşehri ilan edilmesinden² bir süre sonra Çaldıran Muharebesi ile birlikte Osmanlı hâkimiyetine giren Tebriz'de, Yavuz Sultan Selim'in muharebe sonrasında bir süre kaldığı ve sefer dönüşünde şehirden çok sayıda sanatkârı beraberinde getirdiği³ bilinmektedir.

Bu çalışmada öncelikle, Halife gibi, klasik edebiyat geleneğinde istisna kabul edilebilecek bir mahlasla şiir söyleyip eserler kaleme alan şairin bilinmeyen *Divân*'ının varlığına dikkat çekilmesi amaçlanmıştır. Aşağıda ayrıntılarına değinildiği üzere Halife Çelebi'nin, neseben Tebrizli olmasına rağmen hayatının önemli bir bölümünü Karaamid'de geçirmesinden dolayı hakkında söz söyleyen çeşitli çalışmalarda, herhangi bir kuşkuya mahal vermeksizin doğrudan Diyarbakır'da doğmuş veya Diyarbakırlı şeklinde takdim edildiği görülmektedir. *Divân*'ın incelenmesi esnasında biyografisine dair birtakım kısıtlı mahiyetindeki ayrıntıların bizzat Halife tarafından eseri içerisindeki bazı şiirlerinde ifade edildiği tespit edilmiş ve söz konusu ayrıntılar şair hakkında söz söyleyen belli başlı çalışmalarda yer alan bilgilerle mukayese edilmek suretiyle hâl tercümesinin problemleri yönleri belirlenerek ilgili hususlar, mevcut bilgiler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1. Halife Hakkında Söylenenlerin Yeni Bilgiler Işığında Değerlendirilmesi

Halife'nin biyografisinin XVI. yüzyılda yazılan şairler tezkireleri arasında yer bulduğu tek

1 Konu hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Cemâl Kurnaz, *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 21-24; Cemâl Kurnaz, "Anadolu-Orta Asya Edebî İlişkileri," *Türk Edebiyatı Tarihi I* içinde, editörler Talât Sait Halman vd. (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2018), 373-383.

2 Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 27.

3 Ertan Gökmen, "Yavuz Sultan Selim'in İran'dan ve Mısır'dan Getirdiği Sanatkârlar," *Türk Kültürü* 407 (1997), 147-150; Ali Sinan Bilgili, "Tebriz," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 220; Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013) 141-142.

kaynak *Gülşen-i Şu'arâ*'dır.⁴ “Mevlânâ Hâlîfe” madde başıyla ele alınan hâl tercümesi içinde⁵ ismi belirtilmemiştir. Bunun yanı sıra biyografisine dair bazı bilgilerin de yansıdığı *Dîvân*'ında⁶ bizzat kendisi tarafından adına işaret eden herhangi bir ayrıntı ifade edilmemiş olması, Halîfe Çelebi'nin mahlasıyla adının aynı olabileceği fikrini akla getirmektedir. Bilginin sağlamlasının yapılabileceği başka bir kaynak bulunmadığı için bu tahmin ihtimalden öteye geçmeyecektir.⁷

Ahdî-i Bağdâdî, Halîfe Çelebi'nin nesebinin Tebriz'e dayandığını ve babasının da Tebrizli olduğunu aktarır. Buna karşın memleketi hakkında hüküm bildiren bir ifade yerine “*Ƙaraâmidden ta' dâd olunur*” cümlesiyle,⁸ Karaâmidli⁹ kabul edildiğini bildirir. *Gülşen-i Şu'arâ*'da ele alınan Halîfe biyografisi içerisinde nesebi ve babası bağlamındaki yer bilgisinin, yani Tebriz'in, kesin ifadeye dayalı biçimde verildiği görülmekteyken, memleket künyesinin ise ‘sayılır, öyle düşünülür, kabul edilir’ anlamındaki “ta' dâd olunur” ifadesiyle¹⁰ belirtilmiş olması, söz konusu malumatın bilgi değeri ve kabulü noktasında zihinde soru işareti meydana getirmektedir. Bu noktada Ahdî'nin tezkiresinde ele aldığı isimlerin, memleket künyeleri bağlamında yer adlarını veriş tarzı göz önüne alındığında¹¹ aslında bu kuşkunun yersiz olmadığı ortaya çıkmaktadır.

- 4 Halûk İpekten vd., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 175.
- 5 Ahdî-i Bağdâdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, Bursa, İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı 1096, 52b-53a.
- 6 Makale içerisinde Halîfe'nin *Dîvân*'dan aktarılan örneklerde tam transkripsiyon uygulanmış, bu noktada Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanan *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu* adlı çalışmasındaki esaslara büyük oranda uyulmakla birlikte, vâv-ı ma'düle hakkında Tulga Ocak'ın teklifleri gözetilmiştir, ilgili çalışmalar için bkz. Reşit Rahmeti Arat, “Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu,” *Reşit Rahmeti Arat Makaleler Cilt I* içinde, yay. haz. Osman Fikri Sertkaya (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 32-68; Tulga Ocak, “Labial Hı'nın Çeviri Yazıda Yazımı Sorunu,” *Çagdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevîn Önerk Armatanı* içinde, yay. haz. Mehmet Ölmez (Ankara: Simurg Yayınları, 1997), 162-172. Bunlara ilaveten Farsça telaffuzdaki en belirgin ara seslerden i, ö, ü harfleriyle vurgulanmaya çalışılmıştır.
- 7 Bu noktada klasik Türk edebiyatı geleneğinde şairlerin mahlas edinme kıstasları ve mahlas kelimelerinin yapısı göz önüne alındığında Halîfe kelimesinin birçok açıdan istisna bir yapıda olduğunu kabul etmek gerekir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Ali Yıldırım, *Divan Edebiyatında Mahlas ve Mahlas-nâmeler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), 76-103.
- 8 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, haz. Süleyman Solmaz (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2018), 148. Halîfe Çelebi biyografisi içindeki “Ƙaraâmid” yer adı *Gülşen-i Şu'arâ*'nın son yayınında “Ƙaramamid” biçiminde aktarılmışsa da büyük ihtimalle bunun yazım yanlışlığı olduğu anlaşılmaktadır. Halîfe biyografisinin bulunduğu *Gülşen-i Şu'arâ* yazmalarında yer adının imlasına dair herhangi bir karışıklık söz konusu değildir, bkz. Ahdî-i Bağdâdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, İstanbul, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, A.E. Tarih 774, 86b; Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt 10266, 56a.
- 9 Doğulu ve Batılı birçok seyyahın izlenimlerinde şehir mimarisinde kullanılan taşlarının siyahlığıyla dikkat çeken Diyarbakır'ın, Roma döneminde “Black Amida”, sonraki devirlerde ise “Karaamid, Karakale, Karacakale, Karahamid” gibi adlarla isimlendirilmesinde bu taşların etkili olduğu bilinmektedir, bkz. Emine Ekinci Dağtekin, “Coğrafi İşaret Olarak Diyarbakır Bazalt Taşı ve Tescili,” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 66 (2018), 855.
- 10 Yaşar Çağbayır, *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı: Ötügen Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 1561.
- 11 Ahdî'nin bu ifade kalıbını eserinde birkaç biyografi maddesi içinde kullandığı görülmektedir ki, konu çerçevesinde bunlardan en dikkat çeken Kassâb-zâde Rızâyî biyografisinde ifade edilmiş şeklindedir. Ahdî'nin Rızâyî'nin memleketine dair, “mevlidleri Dimetoğa ve aşlları Burusalıdır mürebbîsi Edrinevî olmağla Edirneli ta' dâd olunur ve gendüleri dağı Edirnelü mezkûr olmadın hażz iderler” biçimindeki ifadeleri önemli bir örnektir, bkz. Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 75. Nitekim Rızâyî'nin biyografisinin yansıdığı diğer tezkirelerde de memleket bilgisi noktasında çeşitli ihtilaflar söz konusu olduğu tespit edilmiştir, bkz. Yazı Kurulu, “Rızâ'î,” *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, c.7 (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007), 351.

Zira Halife'nin memleketinin kesin bir ifadeyle değil de net olmayan tarzda belirtilmiş olması, özellikle Diyarbakır'da doğmuş olduğu ve memleketinin kesin olarak Diyarbakırlı kabul edilmesi noktasında öne sürülen hükümleri¹² de şüpheli kılmaktadır. Hatta Halife'nin adının *Gülşen-i Şu'arâ*'da biyografisi dışında geçtiği Humârî¹³ maddesi içinde, Halife'nin aksine Humârî'nin memleket bilgisinin kesin ifadeyle “*Ķaraâmiddendir*” biçiminde belirtildiği görülmekteyken diğer taraftan Humârî'nin Halife'nin çıkarlarından olduğu bilgisi ise benzer üslupla ihtiyaten “Mevlânâ Halîfenün tilmîzlerinden ta' dâd olunur” şeklinde ifade edilmesi¹⁴ bu noktada son derece bariz bir örnektir.

Nitekim Halife'nin biyografisinin bu yönüne matuf olarak daha önce ortaya konulmamış yeni ve güvenilir malzeme sunan bilgilere şairin *Dîvân*'ı kaynaklık etmektedir. Halife, *Dîvân*'ında yer alan birkaç gazelinin mahlas beytinde, memleketi bağlamında Karaâmid'den, şehrin benzer şekilde anıldığı diğer adları Karakale, Karacakale, Karahamid de dâhil olmak üzere¹⁵ hiçbir beytinde en küçük ilgiyle bile olsa bahsetmez. Buna karşın Ahdî'nin tezkiresinde, nesebi ve babası hakkında kesin ifadeyle verdiği bilgiye mutabık olarak aslının Tebriz'e dayandığını bildirmesinin yanında; daha da önemlisi, bir beytinde Tebriz'i açıkça hasreti çekilen vatanı olarak belirttiği görülmektedir. Örneğin *Dîvân*'ının gazeller kısmında yer alan 7 beyitten müteşekkil 54. gazelinin son beytinde ‘Ey Halife! Cennet bile olsa sen, senin Tebriz şehrin gibi başka bir yerden vatan tadı bulmayacaksın’ ifadelerine yer verdiği,

ne-h'âh-î yâften lezzet Halife çún vaţen câyî
eger cennet şev-ed mesken be-câ-yı şehr-i Tebrîz-et¹⁶

beytinde bu durum son derece bariz biçimde ortadadır. Dikkat edilirse beyitte yer alan *vaţan* ve *şehr-i Tebrîz-et* yani ‘senin Tebriz şehrin’ ifadelerinin yanında, Tebriz'den hasretle bahsedilmesi, başka yerlerin cennet bile olsa lezzet bulunamayacak biçiminde vasıflandırılması ve elbette bunların bizzat Halife'nin kendi dilinden ifade edilmiş olması¹⁷ son derece ilgi çekicidir.

- 12 Herhangi bir şüpheye mahal vermeksizin Halife'nin kesin ifadelerle Diyarbakır'da doğmuş veya doğrudan Diyarbakırlı olarak gösterildiği belli başlı çalışmalardan bazısına şu şekilde işaret edilebilir, bkz. Ahter Resûlî, “*xa-li-fe-ye.di.yâr-bak.ri.*,” *An Anciclopedia of Persian Literature: Persian Literature in Anatolia and The Balkans*, vol.6 (Tehran: Sazman-e Chap va Entesharat, Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami, 1375), 361-362; Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, haz. İdris Kadioğlu (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018), 318; Güneş Ekmekçi, “XVI. Yüzyıl Diyarbakır Şairleri” (Yüksek Lisans tezi, Dicle Üniversitesi, 2008), 55; İpekten vd., *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 175; Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî, Dîvân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*, haz. Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001) 1:256; Şevket Beysanoğlu, “Halife,” *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, c.2 (Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1996), 95; Veyis Değirmençay, *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2013), 302; Yazı Kurulu, “Halife,” *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* c.4 (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004), 363; *Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı* (Ankara: Diyarbakır Valiliği, 1973), 424.
- 13 Kaynaklar ışığında yazılmış bir biyografisi için bkz. Şevket Beysanoğlu, “Humârî,” *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, c.2 (Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1996), 108-109.
- 14 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 153.
- 15 Dağtekin, “Coğrafi İşaret Olarak Diyarbakır Bazalt Taşı ve Tescili,” 855.
- 16 Halife, *Dîvân-ı Halife*, Ankara, Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 4086, 16a.
- 17 Halife'nin *Dîvân*'ında yer alan bir kıtasında gurbet konusunu işleyerek dostlarından uzak kaldığını ifade etmesi dikkat çekicidir, bkz. Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 104a.

Yine *Dîvân*'ında yer alan 242. gazelin mahlas beytinde, fahiye ilgisiyle Hâfız-ı Şîrâzî ve Kemâl-i Hucendî'ye telmihte bulunarak kendisinin Tebriz asıllı olduğunu, 'Halîfe! Tebriz asıllı olduğumdan Şîraz ya da Hucend ülkesinden değilim' şeklinde ifade ettiği görülmektedir:

zî-Tebrîz-est aşl-em çün Halîfe
ne ez-Şîrâz yâ mülk-i Hücend-em¹⁸

Halîfe'nin biyografisinin memleket bilgisi noktasında *Gülşen-i Şu'arâ*'dan farklı olarak bizzat kendi eserinde yer bulan yukarıdaki ifadelerin yanında, bu noktadaki ihtilafların yalnızca bunlardan ibaret olmadığı da görülmektedir. Aşağıda başka ayrıntıları ifade edildiği üzere, XVII. yüzyılda Hisâlî tarafından derlenen *Metâli 'ü'n-Nezâ'ir*'de, Halîfe mahlası aitliğiyle kaydedilmiş 3 Türkçe beyit bulunmaktayken¹⁹ bu beyitlerde, mahlas kelimesine herhangi bir memleket künyesi eklenmemiş olduğu görülür. Buna karşın Kâbilî mahlaslı bir şair tarafından derlenen *Sultân-ı Hübâna Münâsib Mecmû'a-i Eş'âr* adlı şiir mecmuasında ise Halîfe'nin, tamamı bu çalışmada tanıtılan *Dîvân*'ında kayıtlı bulunan 11 şiirinin matla beytinin²⁰ alıntılı olduğu görülmektedir. Halîfe Çelebî, *Sultân-ı Hübâna Münâsib Mecmû'a-i Eş'âr*'da yer alan matlalarının başlığında genellikle yalnızca Halîfe biçiminde anılırken, adı geçen mecmuaya 68. sırada²¹ yansıyan *Dîvân*'ındaki 14. ferdin²² başlığında "Halîfe-i 'Acem", 97. sırada²³ yansıyan, *Dîvân*'ındaki 139. gazelin²⁴ matlamın başlığında ise "Halîfe-i Şîrâzî" şeklinde takdim edilir. Halîfe'nin mahlasına eklenen bu ifadelerden özellikle ikincisi yani tek başına bakıldığına şairin Şîrazlı olduğunu vehmettiren ifadenin, *Gülşen-i Şu'arâ*'da verilen bilgilerin yanında, yukarıda ayrıntıları aktarılmaya çalışılan şairin *Dîvân*'ındaki bizzat kendisine ait muteber bilgilerle çeliştiği açıktır. Hatta bu durumun, ifade edildiği gibi adı geçen eserin metninin tesis edildiği çalışmada yer alan Halîfe başlıklı bütün şiirlerin *Dîvân-ı Halîfe*'de bulunmasına rağmen, elbette şairin *Dîvân*'ı bilinmediği için, eserdeki Halîfe aidiyetindeki şiirlerin bu mahlası kullanan iki farklı isme ait sanılmasına da yol açtığı²⁵ anlaşılmaktadır.

Ali Emîrî Efendi ise *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid* adlı eserinde yer verdiği Halîfe biyografisi içerisinde kaynak adı olarak sadece Ahdî-i Bağdâdî'yi zikretmesine rağmen yoruma dayalı biçimde birtakım bilgiler aktardığı da görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekenini ise şahsi kütüphanesinde bulunan bir mecmuada yer alan Halîfe mahlaslı şiirin başlığındaki "Halîfe-i Hasankeyfî" kaydından hareketle şairin babasının Hasankeyfli olabileceğine dair şu ifadeye yer verir:

18 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 66a.

19 Bilge Kaya, "Hisâlî Hayatı-Eserleri ve Metâli 'ü'n-Nezâ'ir Adlı Eserinin Birinci Cildi (İnceleme-Metin)" (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2003), 288, 599, 713. Buna karşılık Hisâlî'nin, Farsça matlaların derlemesinden müteşekkil *Letâ'ifü'l-Hayâl* adlı mecmuasında ise Halîfe aitliğiyle kaydedilmiş şiir göze çarpmamaktadır, bkz. Hisâlî, *Letâ'ifü'l-Hayâl*, İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lala İsmail 575, 1a-245b.

20 Gürbüz, "Kâbilî'nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr Adlı Şiir Mecmuası," 1446-1447.

21 Gürbüz, "Kâbilî'nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr Adlı Şiir Mecmuası," 245.

22 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 101b.

23 Gürbüz, "Kâbilî'nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr Adlı Şiir Mecmuası," 252.

24 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 38b.

25 Gürbüz, "Kâbilî'nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr Adlı Şiir Mecmuası," 1447.

Hâlbuki nezdimizde mevcûd bulunan gâyet nefîs bir mecmû'ada müşârun-ileyhin gazel ve ebyâtı bâlâsına Halife-i Hasankeyfî tahrîr olunmasına ve şu mecmû'a-i kıymetdâr ise cenâb-ı Halîfe'niñ zamân-ı hayâtında yazılmış bulunmasına nazaran pederiniñ Hasankeyf'den olması müreccahdır.²⁶

Bu ifadesi, öncelikle Halife'nin babası hakkında *Gülşen-i Şu'arâ*'da kesin ifadeyle verilen “vâlid-i ‘azîzleri Tebrîzendendür” cümlesiyle²⁷ çelişir. Diğer taraftan, Halife'nin *Divân*'ında Tebriz'i hem şehri hem vatanı hem de aslının dayandığı yer biçiminde belirtmiş olması göz önüne alındığında bu ifadelerin bir hayli şüpheli hâle geldiği ve hatta tercihe dayalı geçerliliğini de yitirdiği açıktır.²⁸

Halife hakkında *Dânişnâme*'nin Anadolu ve Balkan cildinde kaleme alınan biyografi maddesi içerisinde de birtakım tutarsızlıklar bulunduğu fark edilmektedir. Söz konusu yanlışlardan ilki Halife'nin doğum yerinin herhangi bir kuşkuyla yer verilmeksizin doğrudan Diyarbakır şeklinde belirtilmesidir. Buna ilaveten şairin eserleri hakkında bilgi verilirken Halife'nin *Yûsuf u Züleyhâ* ile *Husrev u Şîrîn* ve *Leyliyy u Mecnûn* yazarlarından olduğu bilgisinin Ahdî'ye dayandırılması da hatalıdır.²⁹ Çünkü Ahdî'nin tezkiresinde Halife'nin *Şehrengiz*'i dışındaki eserleri ismen belirtilmez, mesnevîleri hakkındaysa Nizâmî-yi Gencevî yolundan gittiği ve hamse sahibi olduğu “turuğ-ı meşnevîde tarîk-i Pîr-i Genceye sâlik geçinüb mişâl-i Hamse-i Penc-Gence mâlik olmış” cümlesiyle³⁰ verilir. Diğer taraftan aynı maddede Ahdî'nin bu eserlerin yazarını Halife-i Karaâmîdî olarak andığı şeklindeki ifade³¹ de aynı kişinin bir başka şahıs şeklinde yorumlanmasına sebebiyet verdiği için doğru değildir. Çünkü yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı üzere Karaâmîdî, Diyarbakır'dan farklı bir yer adı değil, geçmişte şehre verilen isimlerden biridir.

Halife Çelebi'nin mahlası dolayısıyla, İran'da hüküm süren Türkmen hanedanlardan Kaçarlar muhitinde yaşamış, şiirlerindeki asıl mahlası Âciz olmakla birlikte³² yer yer Halife kelimesini de kullandığı tespit edilen³³ Halife Mehemmed-i Germerûdî ile karıştırıldığı görülmektedir. Bu karışıklığın vücut bulduğu söz konusu çalışmada, Âciz-i Serâbi ile aynı asırda ve muhitte yaşadığı

26 Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 318.

27 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 148.

28 Halife'nin bizzat kendi ifadeleri ışığında geçerliliğini yitiren bu bilgi çerçevesinde, Ali Emîrî Efendi'nin Halife'nin babasının Hasankeyfli olduğu şeklinde düzeltiltiği öne sürülen görüşlerin de yanlışlığı ortaya çıkmaktadır, bkz. Abdurrahman Adak, *Ali Emiri'nin Gözüyle Diyarbakırlı Şairler* (İstanbul: Kent Işıkları, 2012), 149.

29 Resûlî, “xa-li-fe-ye.di.yâr-bak.ri,” 361-362. Dehhodâ'nın *Lugatnâme*'sinde Halife'nin biyografisine yer verildiği görülmekte birlikte ayrıntılı olmayan bu madde içinde Halife, Türk şair olarak tanıtılmış ve Türk diliyle *Husrev u Şîrîn* mesnevîsi kaleme aldığı belirtilmiştir, bkz. Aliakbar Dehkodâ, *Loghatnâme (Encyclopedic Dictionary)*, Chief editors: Mohammad Mo'in & Ja'far Shahidi (Tehran: Tehran University Publications, 1998), 7:9940.

30 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 149.

31 Resûlî, “xa-li-fe-ye.di.yâr-bak.ri,” 362.

32 Muhammed-Alî Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbaycan*, be-kûşîş-i Gulâm-Rezâ Tabâtabâyî Mecid (Tehran: Sâzmân-ı Çâp u İntişârât-ı Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslâmî, 1378), 224.

33 Âciz Garmêrûdî (Serâbi), *Divân-ı Əsar*, düzənləyən Hossein Mohammadzadeh Sadigh (Tahran: Təkdərəxt Nəşriyyati, 2010), 20.

tespit edilen Abdu'l-Alî Halhâlî'nin kaleme aldığı *Kâ'ide-i Zebân-ı Türki* adlı eseri içerisinde³⁴ Âciz-i Serâbî yahut diğer nâmıyla Halîfe Mehmed-i Germerûdî'ye aitlik çerçevesinde tespit edilen beyitler, Halîfe Çelebî'ye ait sanılmış ve hatta onun bilinmeyen şiirleri şeklinde vasıflandırılmıştır.³⁵ Bu yanlışlığın nedenlerinin başındaysa *Kâ'ide-i Zebân-ı Türki*'nin 2009 tarihli neşrinden haberdar olunmayışının yanında, atıf kaynağı olarak verilen kaynakta da söz konusu neşrin dikkate alınmaması ve *Kâ'ide-i Zebân-ı Türki*'de Halîfe Mehmed'in adına eklenen memleket künyesi Germerûd'un, eserin yazmasında açıkça kayıtlı olmasına rağmen³⁶ aktarılmamış olduğu görülür.³⁷ Dolayısıyla Halîfe Çelebî ile Âciz-i Serâbî yani Halîfe Mehmed-i Germerûdî'nin birbiriyle ilgisi bulunmayan isimler olduğu açıktır.

Ahdî-i Bağdâdî, Halîfe'nin küçüklüğünde zamanın üstatları ve tatlı sözlü nükteşinaslarının hizmetinde bulunarak onların ders halkasında diz çöktüğü, kısa bir müddet sonra emsalleri arasında öne çıkarak hüner sahibi olduğu, bununla da yetinmeyip âlimlerin hizmetine talip olarak ilim yoluna girdiği bilgisini vermektedir. Bu süreçten sonra Halîfe'nin danışmentler arasında söz sahibi olduğunu bildiren Ahdî, meşayih zümresinin büyüklerine hizmet, itibarlı ilim adamlarıyla mülakat ve ululuk sahibi sultanlara mülazemet maksadıyla Halep ve Şam'a giderek kendisini olgunlaştırdığını belirtmektedir.³⁸ Bu noktada Halîfe'nin *Dîvân*'ında yer alan 56. gazelinin son beytinde, yukarıda değerlendirilen beyitleriyle benzer şekilde aslının Tebriz olduğunu belirttiği, 'Her ne kadar onun asıl yeri Tebriz şehri olsa da Halîfe'nin gönlü Mısır mülkünü vatan tutar' anlamıyla okunabilecek bir başka beytindeki ifadelerinden Mısır'a da gitmiş olduğu veya gitmek istediğini³⁹ belirttiği görülmektedir:

be-mûlk-i Mısır Halîfe-i dil vaţen dâr-ed
egerçi mesken-i aşî-ş şehri Tebrîz-est⁴⁰

Dolayısıyla biyografisinin yegâne kaynağı vasfındaki *Gülşen-i Şu'arâ*'da Karaâmid, Halep ve Şam, kendi ifadelerinde ise Tebriz ve Mısır ile bir biçimde adı geçen Halîfe'nin hâl tercümesinin bilinmezlik içinde kalan yönü ise vatani Tebriz'den hangi sebeple ayrıldığıdır. Ayrıca Acem muhitinden Osmanlı sahasına gelen şairlerin genellikle ülkenin başkenti İstanbul ve çevresiyle şehzade sancaklarını tercih etmesine rağmen kendisinin hangi sebeplerle Karaâmid'e geldiği. Osmanlı idaresine girişinin eşiğinde Dulkadiroğulları, Memlûklüler ve Safevîler'in

34 Ebdülâli Xəlxlî, *Qāide-yi Zebān-ı Türki*. Önsöz yazar ve hazırlayan Hossein Mohammadzadeh Sadigh (Tebriiz: Yaran Yayınevi, 2009), 11.

35 Saddam Çokur, "Azakî Mehmed Efendi'nin Derlediği Mecmuada Diyarbakırlı Şairlere Ait Yeni Şiirler," *Hikmet* 11 (2019), 258.

36 Abdu'l-Alî bin Mîrzâ Fazlî-yi Halhâlî, *Kavâ'id-i Zebân-ı Türki*, Tehran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 5694, 64a.

37 Ahmet Tanyıldız, "Acem'e Türki Öğretmek: Farsça Yazılmış Bir Kava'id-i Türkiyye Kitabı Üzerine," *Uluslararası Yunus Emre ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Gelişimi Sempozyumu, 4-6 Ekim 2018, Kırşehir, Bildiriler Kitabı* içinde, editörler Nadir İlhan vd. (Kırşehir: Kırşehir Belediyesi, 2018), 54.

38 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 148-149.

39 *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'de yine herhangi bir kaynağa dayalı olmaksızın Halîfe'nin İstanbul, Türkistan ve Horasan'a da gittiği belirtilir, bkz. Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 319.

40 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 16b.

hâkimiyet mücadelesine sahne olan Karaâmid'in Osmanlı idaresine tam anlamıyla Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinin ardından 10 Eylül 1515'te⁴¹ girdiği bilinmektedir. Dolayısıyla Halife'nin *Dîvân*'ındaki bazı beyitlerinde vatanı şeklinde bahsettiği Tebriz'i hasretle anması ve kimi beyitlerinde gurbet temasını işlemesi, vatanını birtakım mecburiyetlerden dolayı terk etmiş olduğu izlenimi vermektedir. Aşağıda ayrıntılarına değinildiği üzere XVI. yüzyılın son çeyreği civarında vefat ettiği tahmin edilen Halife'nin bu bölgenin tam anlamıyla Osmanlı idaresine girmesinden sonra Karaâmid'e gelip gelmediği bilinmediği gibi, vatanından mezhebî karışıklıklar veya siyasi çekişmeler neticesinde ayrıldığına dair de herhangi bir ayrıntıya tesadüf edilmemektedir. Halife'nin *Dîvân*'ında yer alan 39. gazelinde mezhep kelimesi görülmekle birlikte⁴² ilgili beyitte, kelimenin gerçek anlam ilgisinden daha ziyade mecazî ilgiyle kullanıldığı ve tam anlamıyla biyografik malzeme sunmadığı son derece açıktır.

Halife'nin hayatındaki belirli birkaç tarihin öğrenilmesi noktasında da yine *Dîvân*'ı kaynaklık etmektedir. *Dîvân*'ında yer alan kıtalar arasında tarih manzumesi vasfı taşıyan iki şiirde de herhangi bir isim ayrıntısı belirtilmemiştir. Yazmada doğum için söylenen tarih kıtası 950/1543-1544, çok erken yaşta vefat ettiği bilgisine değinilen manzume ise 955/1548-1549 şeklinde hesaplanmıştır. Tarih manzumelerinin ilkinde, dünyaya gelen çocuğun 'gönül okşayan, gönülden sevilen evlat' anlamında *ferzend-i dil-nevâz* terkiibiyle anılması,⁴³ vefat tarihi olan ikinci kıtada ise vefat eden çocuğun ecel yeline uğrayıp meyve vermeyen fidana benzetilmesinden hareketle⁴⁴ doğumuna ve vefatına tarih düşülen çocuğun kendi evladı olması muhtemeldir.

Halife, *Leyliyy u Mecnûn* mesnevîsini, on dört yıl Diyarbakır beylerbeyliği yaparak şehirde inşâ ve imar ettirdiği birçok eserin yanında şairleri de himaye ettiği bilinen Gazi İskender Paşa⁴⁵ nâmına kaleme almıştır.⁴⁶ *Dîvân*'ını ise herhangi bir kişiye ithâf etmemiştir. Aşağıda ifade edildiği üzere *Dîvân*'ında methiye türünde herhangi bir manzume de yer almamaktadır. Bununla birlikte *Dîvân*'ında yer alan bazı gazellerinde yaşadığı asırda sözün alıcısının olmadığından yakınması ve kendi nitelendirmesine göre şiiri inci mesabesinde kıymetli iken padişahın kulağına gitmediği şeklindeki ifadelerinin, belki de sanatını himaye edecek bir hami bulamadığı ilgisizlikle söylemiş olabileceği sezilmektedir. Örneğin *Dîvân*'ında yer alan 85. gazelinin son beytinde 'Halife! Ömür sermayesini söz için tüketme ki bu asırda söze bir alıcı yoktur' anlamında,

mâye-i ' umr Halife be-sûhen şarf me-kón
kî sûhen-râ der-în aşr herîdârî nî-st⁴⁷

dile getirdiği beytinden ve benzer tarzda ifadelere yer verdiği 93. gazelinin makta beytinde 'Halife! Her ne kadar, inci gibi dizilmiş şiirine benzer inci yoksa da senin kıymetli şiirin sultanın kulağına gitmiyor' anlamındaki,

41 Nejat Göyünç, "Diyarbakır," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 466.

42 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 12a.

43 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 103b.

44 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 104a.

45 Abdülkadir Özcan, "İskender Paşa," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 566.

46 Ağâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1959), 309.

47 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 24a.

Halîfe cevher-i şî' r-et be-güş-ı şeh ne-resîd
egerçi lû'lû'-i nazm-ı tû hiç gevher nî-st⁴⁸

beytindeki ifadeleri bu noktada bilgi sağlaması açısından önemlidir.

Halîfe'nin biyografisinde birden fazla görüşün söz konusu olduğu konulardan bir diğeriye vefat yılı noktasında karşımıza çıkar. *Gülşen-i Şu'arâ* ve *Keşfü'z-Zünûn*'da vefatı hakkında herhangi bir bilgiye değinilmeyen Halîfe'nin ölüm yılı *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'de 980/1573,⁴⁹ *Dânişnâme*'de 979/1572⁵⁰ şeklinde belirtilirken; Hasibe Mazıoğlu 986/1578,⁵¹ Şevket Beysanoğlu ise miladi ve hicri tarihin uyumsuzluğuyla 986/1572⁵² senesini vermektedir. Ancak anılan kaynakların bu yılları neye göre ifade ettikleri belli olmadığı gibi bugünden bakıldığında hangisinin doğru kabul edileceği noktasında da herhangi bir dayanak bulunmamaktadır. *Keşfü'z-Zünûn*'da şairin *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevîsini 970/1562-1563 yılında tamamladığı bilgisinin verilmesi,⁵³ *Dîvân*'ının sonunda 975/1567-1568'de tamamlandığının belirtilmesi⁵⁴ ve benzer şekilde, Ali Emîrî Efendi'nin *Mir'âtü'l-Fevâ'id*'inde aktardığı, Halîfe'nin Melek Ahmed Paşa Hamamı'nın yapımı⁵⁵ için söylediği 975/1567-1568 yılını veren beyti⁵⁶ şairin bu senelerde hayatta olduğunu göstermektedir. Bu yılların ise Halîfe'nin hayatının ihtiyarlık devresine karşılık geldiği, ele geçen eserlerine yansıyan bilgilerden anlaşılmaktadır. Ağâh Sırrı Levend şairin *Leyliyy u Mecnûn*'unun son kısmında ihtiyarlığı hakkında bilgi verdiğini tespit etmiştir:

Son manzumede şair "İy pîr" hitabıyla, sakalının ağardığını, gençliğin gidip ihtiyarlığın geldiğini, bu kocalık haliyle gençlik satmanın ayıp olduğunu, ömrü güneşinin zevale erdiğini, boynunun keman gibi eğildiğini, boş yere yelip yüpürmeden vazgeçerek tövbe kapısına doğrulmak gerektiğini yazıyor ki, bundan Leylâ vü Mecnun mesnevisinin, şairin son eserlerinden biri olduğuna hükmedebiliriz.⁵⁷

Levend'in, Halîfe'nin *Leyliyy u Mecnûn*'unu ihtiyarlık devresinde kaleme aldığı tespitine benzer biçimde *Dîvân*'ında yer alan 51. gazelinin mahlas beytinde de, 'Halîfe'nin endamını kocamışlık illeti ikiye bükmedi, onun sırtı gençlikteki ayrılığın yükünden kamburdur' anlamındaki,

ḳadd-i Halîfe 'illet-i pîrî dō-teh ne-kerd
pōşt-eş zî-bâr-ı hecr-i cevânî hemîde-est⁵⁸

beytinde, dolaylı da olsa ihtiyarlığına değindiği görülmektedir.

48 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 26b.

49 Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 325.

50 Resûlî, "xa-li-fe-ye-di.yâr-bak.ri," 361.

51 Hasibe Mazıoğlu, "Türk Edebiyatı-Eski," *Türk Ansiklopedisi*, c.32 (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1983), 118.

52 Beysanoğlu, "Halîfe," 95.

53 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, 4:1649.

54 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 113a.

55 Söz konusu hamam, Diyarbakır valilerinden Melek Ahmed Paşa tarafından 972/1564-975/1567 yılları arasında inşa ettirilmiştir, bkz. Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri* (Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1963), 146.

56 Ali Emîrî. *Mir'âtü'l-Fevâ'id Fi Terâcimi Meşâhiri Âmid Diyarbakır Ulemâ ve Eşrâfi*, yay. haz. Günay Kut vd. (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 2:153.

57 Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, 309.

58 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 15a.

İnehan-zâde Mehmet Nâil Tuman'ın *Tuhfe-i Nâilî*'sinde verilen bilgilerse esas mihverde Ahdî ve Ali Emîrî Efendi'nin eserleri kaynaklığında özetlenmiştir. Adı geçen eserlerde yer etmeyen Halife'nin mezarının Diyarbakır'da bulunduğu ifade edildiği "*Diyârbekirde medfûndur*" cümlesinin⁵⁹ neye matuf olarak ifade edildiğiye belli değildir.

Tüm bu değerlendirmeler neticesinde Halife'nin bilinmeyen *Dîvân*'ı ışığında hâl tercümesinin birtakım problemlerle yanlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan en dikkat çekeniyse hiç şüphesiz nereli olduğudur. Çünkü bu bağlamda Ahdî'nin eserinde kesin ifade çerçevesinde herhangi bir hüküm cümlesi ifade edilmemiştir ki şairin *Dîvân*'ında Tebriz'den vatani ve şehri olarak bizzat bahsedilmesi, *Gülşen-i Şu 'arâ*'daki ihtiyat payı bırakılan ifadenin değerlendirilmesi noktasında son derece önem arz etmektedir.

2. Eserleri Hakkında Bilgiler

2.1. Kayıp Halkalarıyla *Penc-Genc-i Halife*

Ahdî-i Bağdâdî "*tırûk-ı meşnevîde tarîk-i Pîr-i Genceye sâlik geçinüb mişâl-i Hamse-i Penc-Gence mâlik olmuş*" cümlesiyle Halife'nin hamse sahibi olduğunu bildirmektedir. Ancak hamsesinin tam olarak hangi eserlerden müteşekkil olduğu hakkındaysa herhangi bir ayrıntı vermez.⁶⁰ Kâtip Çelebi ise *Keşfü 'z-Zünûn*'unda Halife'nin adını hamse sahibi yazarlar arasında zikretmezken,⁶¹ *Husrev ü Şîrîn*,⁶² *Leyliyy u Mecnûn*⁶³ ve *Yûsuf u Züleyhâ* yazarlar arasında anar. *Yûsuf u Züleyhâ*'sının 7000 beyit olduğu bilgisini vererek 970 yılında tamamladığını⁶⁴ bildirir. Halife'nin hamsesinin yalnızca bu eserlerden meydana gelip gelmediği belli olmadığı gibi bazı halkaları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dikkat çeken bir başka husus, *Gülşen-i Şu 'arâ*'da Halife'nin Nizâmî-yi Gencevî'nin yolundan giderek onun *Penc-Genc-i* gibi hamse sahibi olduğunun belirtilmesidir. Bir diğeri ise *Keşfü 'z-Zünûn*'da *Penc-Genc-i Nizâmî*'de yer almayan *Yûsuf u Züleyhâ*⁶⁵ mesnevisi yazdığının kaydedilmesidir. Dolayısıyla bu bilgi Ahdî'nin Halife'yi Nizâmî-yi Gencevî'ye benzetmek suretiyle hamse sahibi olduğunu dolaylı şekilde ifade ettiği ihtimalini akla getirmekle birlikte bu da tahminden öteye gitmez.

Halife'nin hamsesinin halkalarından günümüze ulaşan tek eser ise *Leyliyy u Mecnûn*'u olup Ağâh Sırrı Levend tarafından tanıtılarak incelenmiştir. Levend, eserin metninin genel kitaplıklarda yazmasının bulunmadığı bilgisini vererek tek yazmasının şahsî kitaplığında olduğunu bildirmektedir. Levend'in tespitine göre Halife, kendinden önce *Leyliyy u Mecnûn* yazarlar arasında esas olarak Hâtîf'i takip etmekle birlikte onun eserinde olmayan bütününüyle

59 Tuman, *Tuhfe-i Nâilî, Dîvân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, 1:256.

60 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu 'arâ*, 149.

61 Kâtip Çelebi'nin doğrudan hamse sahibi olarak andığı 11 isim arasında Halife'nin adı yer almaz, bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-Zunûn an-Esâmi 'l-Kütübi ve 'l-Fünûn*, Arapçadan tercüme eden Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 1:600.

62 Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-Zunûn an-Esâmi 'l-Kütübi ve 'l-Fünûn*, 2:586.

63 Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-Zunûn an-Esâmi 'l-Kütübi ve 'l-Fünûn*, 4:1254.

64 Kâtip Çelebi, *Keşfü 'z-Zunûn an-Esâmi 'l-Kütübi ve 'l-Fünûn*, 4:1649.

65 Ahmed Ateş, "Nizami," *İslam Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1964), 322-324.

kendisine ait parçalar da eklemiştir. Bunun beraberinde Fuzûlî'yi de göz ardı etmemiş ve onun *Leyliyy u Mecnûn*'unda yer alan gazellerinden bazısına nazireler söylemiştir⁶⁶ ki örneğin Fuzûlî'nin eserinde yer alan *-ürem ve -â meni* kafiye-redifli gazellerine⁶⁷ nazire söylemiş olduğu Levend tarafından tespit edilmiş ve bu gazeller eserin tetkik edildiği çalışma içerisinde neşredilmiştir.⁶⁸

2.2. Kayıp Şehrengiz'i

Halife'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'da yer alan biyografisinde varlığı bildirilen eserlerinden biri de Diyarbakır hakkında Türkçe kaleme aldığı şehrengizidir. Türkçe şehrengizler üzerinde hazırlanan Levend'in çalışmasında da kayıp olduğu belirtilen⁶⁹ bu eserden örnek 3 beyit ise yine Ahdî'nin tezkiresinde yer almaktadır.⁷⁰

3. Bilinmeyen *Dîvân*'ı

Ahdî-i Bağdâdî'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'sında⁷¹ Halife'nin *Dîvân*'ının varlığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi *Keşfü'z-Zünûn*'unda *Husrev ü Şîrîn*, *Leyliyy u Mecnûn* ve *Yûsuf u Züleyhâ* adlı eserlerini bildiren Kâtip Çelebi de Halife'ye ait Türkçe veya Farsça şiirleri barındıran bir *Dîvân*'dan bahsetmemektedir. Ali Emîrî Efendi de *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'de kaleme aldığı Halife biyografisinde ona ait bir *Dîvân*'dan söz etmediği görülür.⁷² Şairin *Leyliyy u Mecnûn* mesnevîsini şahsî kitaplığına bulunan yazmasından hareketle tanıtan ve konu üzerindeki diğer eserinde ayrıntılı biçimde inceleyen Ağâh Sırrı Levend de Halife aidiyetinde bir *Dîvân*'a değinmemiştir.⁷³

Halife'nin bilinmeyen *Dîvân*'ının tespit edilen tek yazması 06 Mil Yz A 4086 katalog numarasıyla Millî Kütüphane'de kayıtlıdır. 1a sayfasına düşülmüş nottan anlaşıldığına göre 9.7.1962 tarihinde Ali Koçak Esen'den satın alınmıştır. Yazma her ne kadar kütüphane sayfasında *Mecmû'a-i Eş'âr* biçiminde adlandırılrsa da esas yapısıyla baştan sona Halife'nin şiirlerini barındıran bir *Dîvân* yazması niteliğinde olup müstakil bir eserdir. *Dîvân*'ın gerek şahsî kitaplık yazması olması gerekse Millî Kütüphane'ye intikal ettikten sonra Farsça şiir mecmuası sanılarak *Mecmû'a-i Eş'âr* adıyla kaydedilmesi, eserin muhtemelen uzun süre bilinmezlik içinde kalmasına sebep olmuştur.

66 Ağâh Sırrı Levend, "Bilinmeyen Eski Eserlerimizden: Halife'nin Leylâ ve Mecnûn'u," *Türk Dili: Aylık Fikir ve Edebiyat Dergisi* 8 (1952), 449-451.

67 Fuzulî, *Leylâ ile Mecnun*, haz. Necmettin Halil Onan (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 90-91, 113-114.

68 Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, 309.

69 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1957), 37.

70 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 149.

71 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 148-149.

72 Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 318-327.

73 Levend, "Bilinmeyen Eski Eserlerimizden: Halife'nin Leylâ ve Mecnûn'u," 447-451; Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*, 299-313.

3.1. *Dîvân*'ın Yazmasına Dair Bilgiler

Uğradığı hasardan dolayı yazmanın cildi düşmüştür. Şirazesinin bozulmasından dolayı da 9b-10a, 20b-21a, 28b-29a, 29b-30a, 39b-40a, 49b-50a, 60b-61a, 109b-110a, 111b-112a sayfalarının bağı bütününüyle birbirinden ayrılmış hâldedir. Farklı kalemlerle iki kez numaralandırıldığı görülen 116 varak tutarındaki yazmada *Dîvân-ı Halife* 1b-113a yaprakları arasında kayıtlıdır. Yazma reddadeli olup cilt ve şirazesindeki hasarına rağmen Halife'nin şiirlerinin kayıtlı olduğu kısmın sayfalarında takibi engelleyen ve şiirlerin yarım kaldığı bir istisna dışında eksiklik söz konusu değildir. Yâ kafiyesinde gazeller kısmında en az bir varanın kopuk olduğu 99a ve 99b sayfasındaki şiirlerin kafiye ve redifinin birbirinden farklı olmasından anlaşılmaktadır. Kenarlardan itibaren yazıları bozmayacak biçimde kısmen rutubet lekeleri olduğu görülen krem rengi kâğıda 13 satır esasında talik hatla yazılmıştır.

Halife'nin şiirleri 113a sayfasında son bulur. Burada aynı hatla yalnızca yıl bilgisine işaret eden “fî-sene^[u] 975” şeklinde 1567 veya 1568'e karşılık gelen itmam kaydı yer almaktadır. 2a'da Maḥmūd bin İbrāhīm'e ait bir mühür, 116a sayfasında da “ketebe-hū Maḥmūd bin Ebū-Bekr Ḥizānī” kaydı bulunan yazmanın 1b ve 114b sayfalarında “Ahmet Şükrü, Ali Koçak Esen Kütüphanesi” şeklinde iki adet; 1a, 11a ve 114b sayfalarında ise üç adet Millî Kütüphane mührü basılıdır.

113b sayfasında *Dîvân-ı Halife* metniyle aynı hatla yazılmış, Ehlî-yi Horasanî'ye ait biri eksik iki adet musammat kayıtlıdır. Ayrıca yazmanın 1a sayfasında Sa'dî, Hâfiz, Kemâlpaşa-zâde ve Sâ'ib'ten birkaç beyit, 114b'de ise Necâtî Bey'e ait eksik bir gazel parçası ve İshâk Çelebi'nin gazeli bulunmaktadır.

Metnin kenarlarında farklı bir kalemle yer yer şiirlerdeki bazı kelimelerin açıklamalarına yer verildiği görülmektedir. Örneğin 'ür 2a, taylesân 2a, 69a, ḥâver 4a, pergâle 5a, jülîde 5b, raḥş 7a, bî-sutûn 7a, mînâ 9a, kulâle 11a, ehremen 16b, mezûh 17b, be-sân 20b, 52a, bî-ser-u-sâmân 35a, *remed* 35b, sâñ 39a, çekâçek 39b, ḡunūd 48a, ribât 56a, nevîd 57a, şekîbâ 72a, debîr 97b, sepîde-dem 108a kelimelerinin anlamlarına kısa tanımlarla işaret edilmiştir.

3.2. *Dîvân*'ın Halife'ye Aidiyeti

Dîvân'ın Halife'ye aitliğini doğrulayan dayanakların başında şiirlerine yansıyan bazı biyografik ayrıntılar gelmektedir ki bunlar arasında özellikle şairin Tebriz asıllı olduğunu bizzat ifade etmiş olması, hâl tercümesinin yaşadığı yüzyılda yegâne kaynağı olan *Gülşen-i Şu'arâ*'daki ifadelerle uygunluk göstermektedir. Buna ilaveten *Dîvân*'ın Halife'ye aitliğini doğrulayan başka bir delilse yine *Gülşen-i Şu'arâ*'da şairin şiirlerine örnek olarak verilen bir beytin *Dîvân* içerisinde kayıtlı olmasıdır. Ahdî'nin tezkiresinde örnek olarak tek beyit şeklinde geçen şiir, *Dîvân*'daki 216. gazelin matlai olup şu şekilde kayıtlıdır:

serv ḥ'âh-ed kî çû ḡadd-i tú búved ḥ'ôş revnaḡ
râst şöd der-ḡaḡ-ı ú kullu tavîlin aḡmak⁷⁴

74 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 59a. Ahdî'nin tezkiresinde beytin ilk mısraı küçük bir farkla şu şekilde kayıtlıdır: serv ḥ'âh-ed kî şev-ed çûñ ḡad-i tú ḥ'ôş revnaḡ, bkz. Ahdî-i Bağdâdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, Haracci 1096, 53a.

Dolayısıyla *Dîvân*'a yansıyan küçük biyografik ayrıntıların şairin *Gülşen-i Şu'arâ*'daki biyografisi içinde verilen bilgilerle örtüşmesinin yanında yukarıdaki beytin *Dîvân*'da kayıtlı bulunması eserin Halife'ye aitliğinin doğrulanması noktasında herhangi bir şüpheye mahal bırakmamaktadır.

Dîvân'ın Halife'ye aidiyeti bağlamında doğrudan olmamakla birlikte ve onun eserinin klasik Türk edebiyatı muhitinde görünürlüğünü ortaya koyan dolaylı bir diğer ayrıntıysa, *Dîvân*'ında yer alan bazı beyitlerin *Sultân-ı Hübâna Münâsib Mecmû'a-i Eş'âr* adlı şiir mecmuasındaki takibidir. Halife'nin *Dîvân*'ında kayıtlı bulunan 11 şiirin⁷⁵ derleyici tarafından mecmuaya alıntılandığı görülmektedir. Bu şiirlerden 9'u *Dîvân*'da gazel matlaı iken⁷⁶ 1'i kıta⁷⁷, 1'i ise ferd⁷⁸ nazım şekliyle kayıtlıdır. *Sultân-ı Hübâna Münâsib Mecmû'a-i Eş'âr*'a Halife'nin *Dîvân*'ında bulunan farklı nazım şekillerinde yazılmış şiirlerin yansıması, mecmua derleyicisi Kâbilî'nin muhtemelen *Dîvân*'ı görmüş olabileceğini düşündürür.

3.3. *Dîvân*'ın Tertip Şekli ve Nazım Biçimleri

Dîvân'ın tertibinde dibaceye yer verilmemiştir. Diğer nazım şekillerinin başlangıç noktasında başlık bulunmaktayken gazeller kısmında bu tarz bir ifade yoktur. Doğrudan gazel nazım şekliyle başlayan eserin 1b-100b arasında harf esasında tertip edilmiş Gazeller, 100b-103a arasında Müfredât, 103a-104a aralığında Mukatta'ât, 104a-107a arasında Rubâ'ıyyât, 107a-113a aralığında ise Muhammesât bölümü yer alır. Halife'nin *Dîvân*'ının nazım şekillerinin kategorilendiriliş ve sıralanış yönüyle gelenek içerisinde belli oranda şekillenen divan tertibinin özelliklerini⁷⁹ birçok yönden yansıtmadığı açıktır.

3.3.1. Gazeller

Dîvân'ın şiir sayısı bakımından esas bölümünü gazeller oluşturmaktadır ki eserde 368 adet gazel nazım şekliyle kaleme alınmış şiir bulunmaktadır. Varak kopukluğundan dolayı yalnızca 2 beyit kalmış bir şiir bu sayıya dâhil değildir. Halife'nin gazellerinde yer verdiği konulara bakıldığında çoğunlukla bu nazım şeklinin standart tanımının temel çerçevesinde öne çıkan yani aşk, sevgili ve işret konusunu⁸⁰ işlediği fark edilmektedir.

29 harf esasında tertip edilen gazellerin kafiye harflerine göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 1. Gazellerin Kafiye Harflerine Göre Dağılımı				
Elif [1b-11a]: 36	Hâ [30a-30b]: 3	Şîn [50b-54b]: 15	Ġayn [57a-57b]: 2	Nün [77a-86b]: 36
Bâ [11a-13b]: 9	Dâl [30b-43b]: 49	Şād [54b-55a]: 2	Fâ [57b-58b]: 3	Vāv [86b-91a]: 17

75 Gürbüz, "Kâbilî'nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr Adlı Şiir Mecmuası," 1446-1447.

76 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 11b, 14a, 34a, 35a, 38b, 58a, 59a, 74b, 81a.

77 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 103a.

78 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 101b.

79 Ömer Faruk Akün, *Divan Edebiyatı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 54-62.

80 Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997), 18.

Tā [13b-27a]: 51	Zāl [43b-44a]: 1	Dād [55a]: 2	Ḳāf [58b-59b]: 5	Hā [91b-95b]: 17
Şā [27a-28a]: 3	Rā [44a-47a]: 12	Ṭā [56a]: 2	Kāf [59b-61b]: 6	Lāmelif [95b-96a]: 2
Cīm [28a-28b]: 3	Zā [47a-49a]: 6	Zā [56b]: 1	Lām [61b-63b]: 9	Yā [96a-100b]: 13
Hā [28b-29b]: 4	Sīn [49a-50b]: 7	‘Ayn [56b-57a]: 2	Mīm [63b-77a]: 50	

Halife'nin *Dîvân*'ında yer alan gazellerin beyit sayısına bakıldığında en çok 7 beyitli gazellere yer verildiği görülmektedir ki 368 gazelin 343'ü 7 beyitlidir. Bu sayısı 6 beyitli 12, 9 beyitli 11 ile 8 ve 5 beyitli 1'er gazel takip eder.

3.3.2. Müfretler

Müfretler bölümünde 37 adet ferd nazım şekliyle kaleme alınmış şiir kayıtlıdır. Bu kısımdaki beyitlerin bütünü mısraları da murassa olup kendi içinde kafiyelidir. Halife'nin müfretlerinin çoğunun aşk ve sevgili konusunda kaleme alındığı görülmektedir. Nitekim fahriyâne bir üslup çerçevesinde söylediği anlaşılan 37. müfredinde 'Sevgilinin dudağı/vuslatı vasfındaki sözüm son buldu, bana şairlerin mührü/sonuncusu derlerse lâyıktır' anlamındaki,

sûhen be-vaşf-ı leb-i yâr hâtm geşt me-râ
me-râ sez-ed kî bé-ḥ'ân-end hâtemü'ş-şu' arâ⁸¹

son müfredi, bir anlamıyla da bu bölümdeki şiirlerinin muhtevasına işaret etmektedir.

3.3.3. Kıtalar

Dîvân'da 9 adet kıta nazım şekliyle yazılmış manzume yer almaktadır. Kıtaların tamamının ilk beyitleri birbirinden bağımsız biçimde kafiyeli olup nazım şeklinin tanım çerçevesine⁸² uygunluk göstermektedir. Beyit sayısı bakımından uzun olmayan kıtalar 2-4 beyit aralığındadır. *Dîvân*'daki 2. ve 8. manzume tarih kıtası özelliğinde olup bunlardan ilki⁸³ doğum, ikincisi⁸⁴ vefat konusunda söylenilmiştir. Yazmada doğum için söylenen tarih kıtası 950/1543-1544, çok erken yaşta hayatını kaybettiği bilgisine değinilen vefat tarihi ise 955/1548-1549 şeklinde hesaplanmıştır.

Halife'nin diğer kıtalarında ise hikmet, nasihat, ilim ve hilim, cimriliğin kötülüğü, tövbe, mal biriktirmenin yanlışlığı ve gurbetin olumsuzluğu gibi konulara yer verdiği görülmektedir.

3.3.4. Rubailer

Dîvân'ın Rubâ'ıyyât kısmında 31 adet şiir bulunmaktadır. Halife'nin rubailerinde daha çok irfânî ve âşkâne konular işlediği görülür.

81 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 102b.

82 İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, 52.

83 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 103b.

84 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 104a.

3.3.5. Tahmisler

Dîvân'da tahmis nazım şekliyle yazılmış 8 adet şiir bulunmaktadır. Tahmis nazım şeklinin tanımını çerçevesinde oldukları noktasında herhangi bir şüphe bulunmayan bu musammatların başlıklarında tahmis yerine muhammes kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁸⁵ Ancak bu şiirlerin tamamı başka şairlerin gazelleri esasında kaleme alındığı için muhammes olmadıkları açıktır. Tahmis metinlerinin 3'ü Hâfız-ı Şîrâzî'nin⁸⁶ gazellerine, 3'ü Abdurrahmân-ı Câmî'nin⁸⁷ gençlik yıllarına ait şiirlerine yer verdiği *Dîvân-ı Fâtihatü's-Şebâb*'ında⁸⁸ kayıtlı bulunan gazellerine, 1'i Selmân-ı Sâvecî'nin⁸⁹ ve diğeri ise Kemâl-i Hucendî'nin⁹⁰ gazeli esasında kaleme alınmıştır.

2.3.2. *Dîvân*'ı Işığında Halife'nin Edebî Kişiliğinin Bazı Ayrıntıları

Halife'nin nicelik bakımından en çok rağbet ettiği nazım biçimi gazel olup kaside nazım şekliyle yazılmış şiir bulunmayan *Dîvân*'ı doğrudan gazellerle başlar. Ahd-i Bağdâdî de Halife'nin gazellerinin beğenildiğini bildirmektedir.⁹¹ Şair *Leyliyy u Mecnûn* mesnevîsinde Nizâmî, Emîr Husrev, Câmî, Hâtîfî, Nevâyî ve Fuzûlî'yi andığı gibi *Dîvân*'ında da Farsça şiirin Türk edebiyatının değişik muhit ve coğrafyalarında yakından takip edilen ve bir kısmı Türk asıllı olan şairlerden Kemâl-i Hucendî, Hâfız-ı Şîrâzî, Hasen-i Seczî, Emîr Husrev-i Dihlevî ve Enverî-yi Ebîverdî'nin adlarını anar ve bu isimlerden bazısının şiirlerine nazireler söyler.

Halife'nin şiirlerinde adına en çok yer verdiği şair ise Sa'dî-yi Hindûstân nâmıyla tanınan Hasen-i Seczî'dir. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı Gıyâsüddîn Balaban ve oğlu Muhammed Kaan'ın saray şairi olan Hasen-i Seczî'nin hayatında, ünlü Türk şair Emîr Husrev-i Dihlevî'nin de önemli bir yeri olduğu bilinmektedir ki Emîr Husrev, Şahzade Muhammed'in mushafdârlık, Hasen ise devâtdârlığı vazifesinde bulunmuştur. Moğolların Hindistan'ı istilası sırasında Şahzade Muhammed'in öldürülmesiyle her iki şair de Moğollara esir düşer.⁹² Fahriye konulu

85 Başka *Dîvân* istinsahlarında da karşılaşılan bu durum hakkında ifade edilen şu tespitler son derece aydınlatıcıdır: “Muhammesle tahmis arasında ne kafiyeleşmiş ne de konu yönüyle hiçbir fark yoktur. Bu bakımdan bu iki nazım şeklinin birbiriyle karıştırılması çok kolaydır. Nitekim divan ve mecmualarda bu karıştırma ve yanlış isimlendirmeye sıklıkla şahit olabiliriz.” bkz. Mustafa Erdoğan, *Türk Edebiyatında Muhammes* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 18.

86 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 107a-108a, 108b-109b, 109b-110b.

87 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 108a-108b, 112a-112b, 112b-113a.

88 Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 97.

89 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 111a-112a.

90 Ancak Halife, Fânî mahlasıyla tertip ettiği *Dîvân*'ında birçok nazire kaleme alan ve gazellerinin başlığında tettebbu', ihtirâ' benzeri kelimelerle nazire yazılan şiirin aidiyetlerine işaret eden Nevâyî gibi bir yol izlemez. Ali-Şîr-i Nevâyî'nin söz konusu şiirleri için bkz. Emîr Ali-Şîr-i Nevâyî, *Dîvân-ı Emîr Nizâmü'd-din Ali-Şîr-i Nevâyî Fânî Şâ'ir ve Ârif (844-906 h.k)*, be-küşş-i Seyyid-Abbâs-ı Restâhîz vd. (Tehran: İntişârât-ı Şefî'î, 1400).

91 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 149.

92 Masoud Faryamanesh, “Hasan-e Sajzî-ye Dehlavî,” *Encyclopaedia of Persian Language and Literatur in the Subcontinent*, vol.III (Tehran: The Academy of Persian language and Literature, 2013), 72; Rıza Kurtuluş, “Hasan Dihlevî,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.16 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 316.

beyitlerinde Halife, Hasen-i Seczî'nin adını⁹³ tek başına andığı gibi kimi beyitlerinde doğrudan kimisindeyse mahlas kelimelerinin çağrışımı ilgisiyle Emîr Husrev ile birlikte zikrettiği de görülmektedir. Bu şiirlerden birkaçına örnek vermek gerekirse 'Halife gibi söz ülkesinin sultanı olsam yaraşır [çünkü] o tatlı dudağın vasfında güzel şiirlerim var' şeklinde ifade ettiği beytinde 263. gazelinin mahlas beytinde,

sez-ed ger çün Halife hüsrev-i mülk-i sūhen bāş-em
be-vaşf-ı ān leb-i şîrîn çónın nazm-ı ḥasen dār-em⁹⁴

her iki şairin adını, mahlas kelimelerinin temel anlamları ilgisiyle tevriyeli kullanır. Benzer şekilde 'Ey Halife! Dihlev ülkesinin Husrev'i/sultanı, senin Hasan gibi/güzel şiirini duyarsa sana aferin der' anlamındaki 332. gazelinin makta beytinde,

iy Halife çú Ḥasen nazm-ı tú-rā eger şinev-ed
behr-et aḥsent kón-ed Ḥúsrev-i mülk-i Dihlev⁹⁵

iki şairin adını birlikte anar.

Halife bazı beyitlerinde ise Hasen ve Husrev'in beraberinde başka bazı şairlerin de adlarına yer vermektedir. Örneğin 364. gazelinde 'Halife'nin sözü, şiir ülkesinin Husrev'i/sultanıdır, böyle güzel/Hasen nazım, Enverî'nin söyledikleri içinde bile yoktur' anlamındaki beytinde söz konusu isimlerin yanında Enverî'nin de adını andığı görülmektedir:

hest góftār-ı Halife Ḥúsrev-i mülk-i sūhen
nī-st īn nazm-ı Ḥasen der-góftehā-yı Enverî⁹⁶

Yine söz konusu türden bazı beyitlerinde ise aynı çağrışım ilgisiyle Hasen ve Emîr Husrev'in yanında Kemâl, yani Kemâl-i Hucendî'nin mahlas kelimelerine değindiği dikkat çeker. Örneğin 251. gazelinde 'Halife'nin şiirini nasıl öveyim ki, onun sözlerinin kemalinden padişah onu dinledi ve tatlı dilliler güzel nazmını kabul etti/Hasen'in şiiri sandı' anlamındaki beytinde adı geçen isimlere ve özellikle de Hasen-i Seczî'ye,

çî-sān taḥsīn kón-em şî' r-i Halife kî ez-kemāl-i ú
şenīd ān hüsrev ú şîrîn-lebān nazm-ı Ḥasen dānist⁹⁷

şeklinde değinir.

Halife nezdinde adı geçen şairlerin yanında özellikle Hâfız-ı Şîrâzî'nin ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır ki *Divân*'ındaki 10. gazelin mahlas beytinde fahriyâne üslupla, 'Halife! Sözlerimin olgunluğundan dolayı devran bana Şîrâz'ın Hâfız'ı lakabını vurursa bunda şaşırarak

93 Özellikle belirtmek yerinde olur ki Halife'nin, çalışmanın EK'ler bölümünde Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde 3680 numaralı kayıtlı yazmanın *Mecmû'a-i Eş'âr* bölümünden hareketle aktarılan 3 Türkçe şiirinin ikisinde de Hasen-i Seczî'nin adına yer vermiş olduğu dikkat çekmektedir, bkz. EK: Halife'nin Türkçe Şiirlerinden Örnekler.

94 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 71b.

95 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 90a.

96 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 99b.

97 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 25a.

ne var?’ şeklindeki ifadeleriyle kendini Şîrâz’ın Hâfız’ı biçiminde değerlendirmiş olması dikkat çeker:

cûn Hâlîfe zî-kemâl-i sùhenân-em çi ‘ aceb
ger kón-ed çerh laķeb Hâfız-ı Şîrâz me-râ⁹⁸

Hâlîfe’nin *Dîvân*’ında yer eden şiirleri arasında da özellikle Hâfız-ı Şîrâzî’nin gazelleri temelinde kaleme aldığı nazireleri dikkat çekmektedir. Örnek teşkil etmesi bakımından birkaçına işaret etmek gerekirse⁹⁹ göze gelen ilk şiir, Hâfız’ın *Dîvân*’ındaki birinci gazele söylediği naziredir. Halife bu gazel esasında kaleme aldığı bariz olan şiirine *Dîvân*’ındaki gazellerin birinci sırasında yer vermez. Bununla birlikte, nazirenin temel kıstaslarına riayet, beyit sayısı ve Hâfız’ın müemmma gazelinin ilk ve son beytinin birer mısraının Arapça olması ilgisiyle, kendisinin de şiirinin birinci ve son beytinde Arapça mısralara yer verdiği görülmektedir. Hâfız’ın gazelinin birinci beyti,

elâ yâ eyyuhe’s-sâķiyy edir ke’sen ve nâvilhâ
kî ‘ ışķ âsân nemüd evvel velî ôftâd môşkilhâ¹⁰⁰

biçimindeyken; Halife’nin *Dîvân*’ında 3. sırada yer alan nazire gazelinin ilk beytiyse

şifâ’e’l-ķalbi yâ sâķiyy bi-ke’si’l-ķamri ‘ accilhâ
kî ez-câm-ı mey-i la’l-i tú mî-yâb-ed şifâ dilhâ¹⁰¹

şeklindedir.

Yine ayrıntıları Latîfî’nin tezkiresinde aktarılan, Fatih Sultan Mehmed Han’ın meclisinde *Dîvân-ı Hâfız*’dan bahsedildiği esnada istihare edildiği ve sultanın çok beğenmesiyle Ahmed Paşa’nın o esnada tazmin yoluyla nazire söylediği¹⁰² bilinen Hâfız’ın,

ânân kî hâķ-râ be-nazer ķîmyâ kón-end
âyâ búved kî gûşe-i çeşmî be-mâ kón-end¹⁰³

matlalı gazeli esasında, *Dîvân*’ındaki 133. sıradaki nazire gazelinin birinci beyti şu şekildedir:

ânân kî súrme-i melek ez-hâķ-i pâ kón-end
der-çeşm-i cân gúbâr-ı reh-et tütüyâ kón-end¹⁰⁴

Hâlîfe’nin Hâfız-ı Şîrâzî’nin şiirlerine söylediği, nazire vasfı belirgin olan başka gazellere, matlaları örnekliliğiyle şu şekilde işaret edilebilir:

98 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 4a.

99 Burada şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki, elbette Halife’nin Hâfız-ı Şîrâzî’nin gazellerine söylemiş olduğu nazirelerin tümü kafîye ve redif bağlamında Hâfız tarafından ihtirâ edilmiş olmayıp ondan önceki şairlerde de görülür. Ancak bu durum Halife’nin nazirelerinin esas vasfını yani Hâfız’a nazire olarak yazıldığı bilgisini de değiştirmez.

100 Hâfez-e Shirazî, *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.*, compiled by Salim Neysâri (Tehran: Sokhan Publishers, 1387), 31.

101 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 2a.

102 Latîfî, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, haz. Rıdvan Canım (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), 158-159.

103 Hâfez-e Shirazî, *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.*, 204.

104 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 36b.

Hâfız:

ger zî-dest-i zûlf-i mûşkîn-et haţâyî reft reft
ver zî-hindû-yi şómâ ber-mâ cefâyî reft reft¹⁰⁵

Halife:

ber-dil-i mâ ger zî-bâlâ-y-et belâyî reft reft
ver zî-çîn-i tûrre-et ber-cân haţâyî reft reft¹⁰⁶

Hâfız:

gól-^c izârî zî-gólestân-ı cehân mâ-râ bes
zi_în çemen sâye-i ân serv-i revân mâ-râ bes¹⁰⁷

Halife:

ravze-i hûld-i berîn deyr-i mûgân mâ-râ bes
hûr-ı ân ravze hemîn sîm-berân mâ-râ bes¹⁰⁸

Hâfız:

hîz ú der-kâse-i zer âb-ı tãreb-nâk endâz
piş-ter zi_ân-kî şev-ed kâse-i ser hâk endâz¹⁰⁹

Halife:

sâki-yâ der-kađeđ-em âb-ı tãreb-nâk endâz
zi_în tãreb gúlgúle der-şîşe-i eflâk endâz¹¹⁰

Hâfız:

der-vefâ-yı ^c ışk-ı tú meşhûr-ı hûbân-em çú şem^c
şeb-nişîn-i küy-ı ser-bâzân ú rindân-em çú şem^c¹¹¹

Halife:

tâ nemüdü lem^c a-i rúhsâr-ı tãbân-em çú şem^c
zed ^c izâr-ı âteşîn-et şú^c le der-cân-em çú şem^c¹¹²

Hâlîfe'nin etkilendiği, bazı beyitlerinde adını andığı ve şiirlerinde nazire söylediği başka bir şair ise Kemâl-i Hucendî'dir. Ancak Halife'nin edebî kişiliği noktasında Kemâl'in tesiri Hâfız-ı Şîrâzî ölçüsünde değildir. Halife *Divân*'ında yer alan 31. gazelinin mahlas beytinde fahriyâne üslupla şiirin lezzetini Kemâl'den sağladığını, 'Halife! Kemâl'den şiirin tadını götürdün, Kemâl de, senin bu derece olgunluğuna aferin der' anlamında bir beytinde şu şekilde ifade eder:

105 Hâfez-e Shirazî, *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.*, 104.

106 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 15a.

107 Hâfez-e Shirazî, *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.*, 271.

108 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 50a.

109 Hâfez-e Shirazî, *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.*, 268.

110 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 47a-47b.

111 Hâfez-e Shirazî, *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.*, 483.

112 Halife, *Divân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 56b-57a.

Halîfe çāšnī-yi ū ū r bōrde-ī zī-Kemāl
Kemāl nīz hemīn āferīn kemāl-i tú-rā¹¹³

Halife'nin Kemâl-i Hucendî'nin gazeline nazire söylediği bir örneğe işaret etmek gerekirse, baştan sona su'âl u cevâb sanatıyla¹¹⁴ kaleme alınmış, aynı zamanda XV. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinden İvaz Paşa Oğlu Atâyî'nin Türkçe,¹¹⁵ Alî-Şîr-i Nevâyî¹¹⁶ ve Hilâlî-yi Çağatayî'nin ise Farsça¹¹⁷ naziresi bilinen,

gôft yâr ez-ğayr-i mā pūşān nazer gôft-em be-çeşm
ve_ān-gehī dōzdīde der-mā mī-niger gôft-em be-çeşm¹¹⁸

matlalı gazeline söylediği naziresinin birinci beyti şu şekildedir:

dūst gôft ez-mihr der-rev-īm niger gôft-em be-çeşm
ve_ ez-meh-i rüy-em me-kón kâf'-ı nazer gôft-em be-çeşm¹¹⁹

Şairin *Dîvân*'ında yer alan gazellerinde Türk kelimesini sıklıkla kullandığı görülmektedir. Halife'nin şiirlerinde Türk, bir kavim adından ve Osmanlı şiirinde özellikle devşirme kimlikli şairlerde hakaret ilgisiyle bir hayli örneğine rastlanan anlam çerçevesinden¹²⁰ daha ziyade; esasında, kelimenin Arapça ve Farsça klasik edebiyatın muhtevasında teşekkül ettiği bilinen, doğrudan ve çeşitli terkip yapıları içinde Türk-güzel irtibatı ilgisiyle¹²¹ kullanıldığı müşahede edilmektedir. Birkaçına işaret etmek gerekirse, örneğin kelimenin doğrudan güzel anlamında kullanıldığı beyitlerden 'o Türk/güzel, her nereye ok atarsa gönlü hedef yaparım; naz atına binip sürdüğündeyseniz, kızıl beyaz benekli atının ayağının toprağımı' anlamındaki 268. gazeline yer alan beytinde söz konusu anlam gayet belirgindir:

her kōcā tīr efken-ed ān Tūrk dil sāz-em hedef
cūn semend-i nāz rān-ed hāk-i pā-yı ebreş-em¹²²

113 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 9b.

114 Muhammed b. 'Omar ar-Rādüyāni, *Kitāb Tarzumān al-Balāga*. Mukaddime, haşiye ve izahlarla neşreden Ahmed Ateş (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, 1949), 97-98.

115 Atayî, *İvaz Paşa Oğlu Atayî Divanı*, haz. Üzeyir Aslan (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2016), 125.

116 Alî-Şîr-i Nevâyî'nin *Dîvân*'ındaki naziresinin başlığında da gazelin Kemâl-i Hucendî tarafından tettebuh edildiği bilgisi yer alır, bkz. Emîr Alî-Şîr-i Nevâyî, *Dîvân-ı Emîr Nizâmü 'd-dîn Alî-Şîr-i Nevâyî Fânî Şâ'ir ve Ârif (844-906 h.k)*, 242-243.

117 Hilâlî-yi Çağatayî, *Dîvân-ı Hilâlî-yi Çağatayî*, tashih ve mukaddime Saîd-i Nefîsî (Tehran: İntişârât-i Senâ'î, 1375), 115.

118 Kamal of Khujand. *The Complete Poetical Works of Kamal of Khujand*, Edited from the oldest Manuscripts, with introduction, critical notes, and appendices by Aziz Dovlat-abadi (Tabriz: İntişarat-e Ketabfurusi-yi Tehran, 1958), 285-286.

119 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 70a.

120 Konunun tetkik edildiği birkaç çalışma için, bkz. Hasan Kolcu, "Divan Şiirinde 'Türk-Türklük' ve Sihâm-ı Kazâ Örneği," *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu 12-13 Nisan 2007* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007), 277-300; M. Fatih Köksal, "Divan Şiirinde Türk." *Journal of Turkish Studies: Festschrift in Honor of Orhan Okay 30/II* (2006), 231-269.

121 Şerefeddin Yalıtıkaya, "Türklerle Dair Arapça Şiirler," *Türkiyat Mecmuası V* (1935), 320-326; Ahmet Kartal, "Türk-Fars Edebî İlişkileri," *Şiraz'dan İstanbul'a: Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010), 60-73; Rahim Afifi, *A Persian Poetic Dictionary comprising the words used in the works of Persian poets of 8th-17th AD (3rd-11th AH)* (Tehran: Soroush Press, 2012), 1:462-466.

122 Halife, *Dîvân-ı Halife*, 06 Mil Yz A 4086, 73a.

Benzer biçimde Türk'ün yine güzel ve mahub anlamı çerçevesinde 111. gazelinde yer alan bir başka örnekte 'Halîfe, kendini Türk'ün ok kuburunun önüne bağladı, o kuburdaki ok bana düşsün diye de gönlü hedef yaptım' anlamındaki,

çún Halîfe pîş-i tîr-i Türk-i terkeş bend h'îş
dil hedef kerd-em çú ber-men tîr-i ân terkeş fôtâd¹²³

beytinde de bu anlam ilgisi son derece açıktır.

Türk kelimesinin izâfet yapıısıyla *Dîvân*'da birden fazla beyitte kullanıldığı terkip¹²⁴ ise *Türk-i çeşm* olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 'Senin naz içindeki Türk bakışın her an insanların kanını içiyor, o kana susamış yan bakışa nasihat kıl, ey nazlı' anlamıyla 4. gazelinde yer alan,

Türk-i çeşm-et hûn-ı merdóm mî-h'ór-ed her dem be-nâz
pend dîh iy nâzenîn ân gânze-i hûn-h'âr-râ¹²⁵

beytinde söz konusu anlam görülmektedir.

Halîfe'nin şiirlerinde edebî kişiliğinde dikkat çeken noktalardan bir diğeryse telmîc sanatını¹²⁶ sıklıkla kullanmasıdır. 368 gazelin 15'inde görülen bu sanat, *Dîvân*'nda yer alan bütün örneklerde Farsça-Arapça olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneklerin çoğu aynı gazel içinde yalnızca tek mısra iken¹²⁷ bir gazelde dört mısra,¹²⁸ üç gazelde üç mısra,¹²⁹ yine üç gazelde ise iki mısra¹³⁰ şeklinde görülmektedir. Bu noktada Ahdî'nin ve ondan naklen Ali Emîrî Efendi'nin¹³¹ Halîfe'nin edebî şahsiyeti bağlamında Arapçaya vâkıf olduğunu bildirmelerinin eser bazında bir bilgiye mi değilse şairin söz konusu manzumeleri dolayısıyla mı ifade edilmiş olduğu tam olarak belirgin değildir.

Şairin bütünüyle Farsça şiirleriyle muhtevî *Dîvân*'nda Hâfız-ı Şîrâzî, Abdurrahmân-ı Câmî, Selmân-ı Sâvecî ve Kemâl-i Hucendî'nin gazelleri esasında kaleme aldığı 8 adet tahmîs; tezkiresinde şairin hem Türkçe hem de Farsça şiirlerine işaret eden Ahdî-i Bağdâdî'nin, Halîfe'nin musammat tarzındaki şiirleriyle tanındığı bilgisine örnek teşkil etmektedir.¹³² Diğer taraftan Ali Emîrî Efendi'nin *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'inde tespit ettiği, Halîfe'nin Niyâzî-yi Kadîm'in gazeli esasında kaleme aldığı tahmîsi ve bu çalışmanın ek bölümünde sunulan, Nişânî'nin gazeli temelinde meydana getirdiği tahmîsiyle diğer müseddesi Ahdî'nin ifadelerini destekleyen Türkçe örneklerdir.

123 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 31a.

124 Halîfe'nin *Dîvân*'nda yer eden bu tarzda başka benzetme ve terkipler için bkz. Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 15b, 51a, 55a, 67b, 68a, 75a, 78b.

125 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 2b.

126 Mir Jalâleddin Kazzâzi, *Persian Rhetoric 3 Embellishment* (Tehran: Nashr-e Markaz Publishing Co., 2011), 91-92.

127 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 14b, 82b.

128 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 61a.

129 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 3b, 29b, 97b.

130 Halîfe, *Dîvân-ı Halîfe*, 06 Mil Yz A 4086, 2a, 6b, 62b.

131 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 149; Ali Emîrî Efendi, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*, 319.

132 Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 149.

Sonuç

XVI. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinden olan Halife Çelebi'nin, Türk edebiyatında Farsça divan sahibi şairlerden olduğu tespit edilmiştir. Şairin *Dîvân*'ının bilinmeyişinin sebeplerinin başındaysa eserin yazmasının bir dönem şahsî bir kitaplıkta bulunmuş olması gelmektedir. Diğer taraftan eserin Millî Kütüphane'deki kayıt bilgisinde *Mecmû'a-i Eş'âr* biçiminde adlandırılması *Dîvân*'ın bugüne değin gözden kaçmış olması noktasında başka bir etkidir. Halife'nin *Dîvân*'ında yer yer biyografisine dair birtakım ayrıntılar ifade ettiği beyitleri, hâl tercümesinin tam anlamıyla aydınlatılmamış kimi yönlerine ışık tutmakta ve bu noktada kaynak niteliği taşımaktadır. Bunlardan en önemlisi ise Halife Çelebi'nin aslında nereli olduğuna dair şiirlerine bizzat kendi dilinden yansıyan bilgilerdir. Biyografisinin, hayatta olduğu yüzyılda yer bulduğu tek kaynak olan *Gülşen-i Şu'arâ*'da, kesin ifadeyle babasının Tebrizli olduğu bildirilmiş olmasına rağmen kendisinin Karaâmidli sayıldığı şeklinde ihtiyatî çerçeveye ifade edilen bilginin yanında, bir başka kaynaktan Şirazlı şeklinde anılması; *Dîvân*'ında Tebriz'in vatani ve şehri olduğu biçiminde bizzat kendisi tarafından dile getirilen ayrıntılar ışığında şüpheli hâle gelmektedir. Nitekim bu noktada söz konusu beyitlerinde Halife'nin Tebriz'i asıl vatani olarak birden fazla beytinde vurgulamış olması ve şiirlerinde yer yer gurbet temasını işlemesi de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Halife'nin memleket bilgisinin verilisinde kesin hükümle Karaâmid ve Şiraz yerine, Tebrizli olmakla birlikte başka yerlere seyahat etmekle vatanından ayrı düşmüş olduğu ve hayatının önemli bir devresini Karaâmid'de geçirdiği şeklinde bir yaklaşım, bilgi değerinin niteliği bakımından daha emniyetli olacaktır.

Halife'nin edebî şahsiyetinde öne çıkan özelliklerin başındaysa gazel nazım şekline rağbet ettiği ve Farsça şiirin tanınmış bazı isimlerinin şiirleri esasında çok sayıda nazire söylemiş olması gelmektedir. Söz konusu şairler arasındaysa Hâfız-ı Şîrâzî'nin ayrı bir yeri bulunduğu anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla Halife Çelebi'nin *Dîvân*'ı kendi biyografisi ve bibliyografyası için olduğu kadar Türk edebiyatı tarihinde bilinmeyen eserlerden olması yönüyle de önemlidir. Bu çalışma vesilesiyle bilinmezlikten çıkarılarak kitabiyât dairesinde yer etmesi amaçlanan eser üzerinde ve elbette Halife hakkında gerçekleştirilecek yeni çalışmalarla başka tespitlerin yapılacağı muhakkaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi

Ahdî-i Bağdâdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, İstanbul, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt 10266, 1b-128b.

İnebey Yazma Eser Kütüphanesi

Ahdî-i Bağdâdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, Bursa, İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı 1096, 1a-96b.

Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî

Abdu'l-Alî bin Mirzâ Fazlî-yi Halhâlî, *Kavâ'id-i Zebân-ı Türki*, Tehran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 5694, 1b-78a.

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi

Mecmû'a-i Eş'âr, Kastamonu, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, 3680, 46a-80b.

Millet Yazma Eser Kütüphanesi

Ahdî-i Bağdâdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, İstanbul, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, A.E. Tarih 774, 1b-209b.

Millî Kütüphane

Halife, *Divân-ı Halife*, Ankara, Millî Kütüphane, 06 Mil Yz A 4086, 1a-113a.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi

Hisâlî, *Letâ'ifü'l-Hayâl*, İstanbul, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lala İsmail 575, 1a-245b.

Araştırma, İnceleme ve Diğer Kaynaklar

İbdu'l-ali Xəlxi. *Qāide-yi Zebān-ı Türki*. Önsöz yazar ve hazırlayan: Hossein Mohammadzadeh Sadigh. Tebriz: Yaran Yayınevi, 2009.

Âciz Gərmərüdi (Sərâbi). *Divan-ı Eşar*. düzenleyen: Hossein Mohammadzadeh Sadigh. Tahran: Təkdərəxt Nəşriyyatı, 2010.

Adak, Abdurrahman. *Ali Emiri'nin Gözüyle Diyarbakırlı Şairler*. İstanbul: Kent Işıkları, 2012.

Akün, Ömer Faruk. *Divan Edebiyatı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

Afifi, Rahim. *A Persian Poetic Dictionary comprising the words used in the works of Persian poets of 8th-17th AD (3rd-11th AH)*. 3 Volumes. Tehran: Soroush Press, 2012.

Ali Emîrî. *Mir'âtü'l-Fevâ'id Fî Terâcimi Meşâhîri Âmid Diyarbakır Ulemâ ve Eşrâfi*. Yayına hazırlayanlar Günay Kut vd. İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Ali Emîrî Efendi. *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*. Hazırlayan İdris Kadioğlu. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018.

Arat, Reşit Rahmeti. "Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu." *Reşit Rahmeti Arat Makaleler Cilt I*, yayına hazırlayan Osman Fikri Sertkaya içinde 32-68. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

Atayi. *İvaz Paşa Oğlu Atayi Divanı*. Hazırlayan Üzeyir Aslan. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2016.

Ateş, Ahmed. "Nizâmî." *İslâm Ansiklopedisi*. 9: 318-327. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1964.

Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Tarihte Tebriz*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

Bağdatlı Ahdî. *Gülşen-i Şu'arâ*. Hazırlayan Süleyman Solmaz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018.

Beysanoğlu, Şevket. *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri*. Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1963.

Beysanoğlu, Şevket. "Halife." *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. 2: 95-100. Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1996.

Beysanoğlu, Şevket. "Humârî." *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. 2: 108-109. Ankara: Diyarbakır Tanıtma,

- Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1996.
- Bilgili, Ali Sinan. “Tebriz.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40: 219-222. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı*. Ankara: Diyarbakır Valiliği, 1973.
- Çağbayır, Yaşar. *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı: Ötügen Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017.
- Çokur, Saddam. “Azakî Mehmed Efendi’nin Derlediği Mecmuada Diyarbakırlı Şairlere Ait Yeni Şiirler.” *Hikmet* 11 (2019): 255-271.
- Değirmençay, Veyis. *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Dehkodâ, Aliakbar. *Loghatnâme (Encyclopedic Dictionary)*. Chief editors: Mohammad Mo’in & Ja’far Shahidi. 16 vols. Tehran: Tehran University Publications, 1998.
- Ekinci Dağtekin, Emine. “Coğrafi İşaret Olarak Diyarbakır Bazalt Taşı ve Tescili.” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 66 (2018): 851-860.
- Ekmekçi, Güneş. “XVI. Yüzyıl Diyarbakır Şairleri.” Yüksek Lisans tezi, Dicle Üniversitesi, 2008.
- Emîr Ali-Şîr-i Nevâyî. *Dîvân-ı Emîr Nizâmü’-d-dîn Ali-Şîr-i Nevâyî Fânî Şâ’ir ve Ârif (844-906 h.k.)*. be-küşî-i Seyyid-Abbâs-ı Restâhiz vd. Tehran: İntişârât-i Şefî’î, 1400.
- Erdoğan, Mustafa. *Türk Edebiyatında Muhammes*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Eyduran, Aysun. “Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü’ş-Şu‘arâ, İnceleme-Tenkitli Metin I-II.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 1999.
- Masoud Faryamanesh, “Hasan-e Sajzî-ye Dehlavî.” *Encyclopaedia of Persian Language and Literatur in the Subcontinent*. III: 71-80. Tehran: The Academy of Persian language and Literature, 2013.
- Fuzuli. *Leylâ ile Mecnun*. Hazırlayan Necmettin Halil Onan. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Gökmen, Ertan. “Yavuz Sultan Selim’in İran’dan ve Mısır’dan Getirdiği Sanatkârlar.” *Türk Kültürü* 407 (1997): 143-151.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9: 464-469. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Gündüz, Tufan. *Son Kızılbaş Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Gürbüz, Mehmet. “Kâbilî’nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş‘âr Adlı Şiir Mecmuası.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2011.
- Hâfez-e Shirazî. *Divân-e Hâfez, Based on Manuscripts of 9th Century H.* compiled by Salim Neysâri. Tehran: Sokhan Publishers, 1387.
- Hilâlî-yi Çağatayî. *Dîvân-ı Hilâlî-yi Çağatayî*. tashih ve mukaddime Saîd-i Nefîsî. Tehran: İntişârât-i Senâ’î, 1375.
- İpekten, Halûk vd. *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- İpekten, Halûk. *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
- Kamal of Khujand. *The Complete Poetical Works of Kamal of Khujand*. Edited from the oldest Manuscripts, with introduction, critical notes, and appendices by Aziz Dovlat-abadi. Tabriz: İntisharat-e Ketabfurusi-yi Tehran, 1958.
- Kartal, Ahmet. “Anadolu’da Farsça Şiir Söyleyen Şairler (XI-XVI. yüzyıllar).” *Türkler*. 7: 682-695. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kartal, Ahmet. “Türk-Fars Edebî İlişkileri.” *Şiraz’dan İstanbul’a: Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine*

- Araştırmalar* içinde 13-118. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn an-Esâmi'l-Kütûbi ve'l-Fünûn*. Arapçadan tercüme eden Rüştü Balcı. 5 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Kaya, Bilge. "Hisâlî Hayatı-Eserleri ve Metâli'ü'n-Nezâ'ir Adlı Eserinin Birinci Cildi (İnceleme-Metin)." Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2003.
- Kazzâzi, Mir Jalâleddin. *Persian Rhetoric 3 Embellishment*. Tehran: Nashr-e Markaz Publishing Co., 2011.
- Kolcu, Hasan. "Divan Şiirinde 'Türk-Türklük' ve Sihâm-ı Kazâ Örneği." *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu 12-13 Nisan 2007* içinde 277-300. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007.
- Köksal, M. Fatih. "Divan Şiirinde Türk." *Journal of Turkish Studies: Festschrift in Honor of Orhan Okay 30/II* (2006): 231-269.
- Kurnaz, Cemâl. *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Kurnaz, Cemâl. "Anadolu-Orta Asya Edebî İlişkileri." *Türk Edebiyatı Tarihi I*, editörler Talât Sait Halman vd. içinde 373-383. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2018.
- Kurtuluş, Rıza. "Hasan Dihlevî." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16: 316. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Latîfi. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*. Hazırlayan Rıdvan Canım. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1957.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1959.
- Levend, Ağâh Sırrı. "Bilinmiyen Eski Eserlerimizden: Halîfe'nin Leylâ ve Mecnûn'u." *Türk Dili: Aylık Fikir ve Edebiyat Dergisi* 8 (1952): 447-451.
- Mazioğlu, Hasibe. "Eski Türk Edebiyatı." *Türk Ansiklopedisi*. 32: 80-134. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Muhammed b. 'Omar ar-Râduyâni, *Kitâb Tarcumân al-Balâga*. Mukaddime, haşiye ve izahlarla neşreden Ahmed Ateş. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, 1949.
- Nur al-Din 'Abd al-Rahmân ibn Ahmad Jâmi, *Divân-e Jâmi Vol. I: Fâtehat al-Sabâb*. Edited by Alâ Xân Afsahzâd. Tehran: Centre for Iranian Studies, 1999.
- Ocak, Fatma Tulga. "Labial Hı'nın Çeviri yazıda Yazımı Sorunu." *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Önberk Armaganı*, yayına hazırlayan Mehmet Ölmez içinde 162-172. Ankara: Simurg Yayınları, 1997.
- Okumuş, Ömer. "Câmî, Abdurrahman." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7: 94-99. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Özcan, Abdülkadir. "İskender Paşa." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22: 565-566. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Resûlî, Ahter. "xa-li-fe-ye.di.yâr-bak.ri", *An Anciclopedia of Persian Literature: Persian Literature in Anatolia and The Balkans*. 6: 361-362. Tehran: Sazman-e Chap va Entesharat, Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami, 1375.
- Saraç, M.A. Yekta. "Emrî ve Divanı." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991.
- Selmân-ı Sâvecî, *Kulliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*. mukaddime, tashîh Abbâs-Aliyy-i Vefâ'î. Tehran: İntişârât-ı Suhen, 1389.
- Tanyıldız, Ahmet. "Acem'e Türki Öğretmek: Farsça Yazılmış Bir Kava'id-i Türkiyye Kitabı Üzerine."

Uluslararası Yunus Emre ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Gelişimi Sempozyumu, 4-6 Ekim 2018, Kırşehir, Bildiriler Kitabı, editörler Nadir İlhan vd. içinde 45-61. Kırşehir: Kırşehir Belediyesi, 2018.

Terbiyet, Muhammed-Alî. *Dânişmendân-ı Âzerbaycan*. be-kûşîş-i Gulâm-Rezâ Tabâtabâyî Mecid. Tehran: Sâzmân-i Çâp u İntişârât-i Vezâret-i Ferheng u İrşâd-i İslâmî, 1378.

Tuman, Mehmet Nâil. *Tuhfe-i Nâilî, Dîvân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri*. Hazırlayanlar Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı. 2 Cilt. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.

Yaltkaya, Şerefeddin. "Türklere Dair Arapça Şiirler." *Türkiyat Mecmuası* V (1935): 307-326.

Yazı Kurulu. "Halîfe." *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. 4: 363-364. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.

Yazı Kurulu. "Rızâ'î." *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. 7: 351. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007.

Yıldırım, Ali. *Divan Edebiyatında Mahlas ve Mahlas-nâmeler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

EK: Halife'nin Türkçe Şiirlerinden Örnekler

Halife Çelebi'nin Türkçe şiirlerine örnek teşkil etmesi maksadıyla çeviriyazıyla buraya alınan şiirlerin üçü de daha önce herhangi bir çalışmaya konu edilmemiş olup, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde, bir bölümü Mecmû'a-i Eş'âr vasfı taşıyan bir yazma eser içerisinde kayıtlıdır. Varak numaralarına dipnotlarda işaret edilmiştir.

1.¹³³

MÜSEDDES Lİ-MEVLÂNÂ HALİFE
mef' ülü fâ' ilâtü mefâ' ilü fâ' ilün

I.

1. tâ şaldı ca' d-i turesin ol serv-i ser-bülend
zülfi şikenci boynuma şalmış dur[ur]¹³⁴ kemend
3. şol turrenüñ girihlerine göñlüm oldu bend
sünbüllerin görüb men-i miskîn müst-mend
5. yâ-Rab ne cân-ı tûfî-resendür dëdüm dëdi
her târesinde bađlu revânuñ durur senüñ

II.

1. 'uşşâka ' arz eylemege alnı mähını
ref' eyledi cebîni mehinden külâhını
3. aşdı zekên-i müyına zülf-i siyâhını
bend oldu cân göreli zeneğ-dân-ı çâhını
5. hey hey bu ne belâlu vaţendür dëdüm dëdi
' ayb étme bu diyârı mekânüñ durur senüñ

III.

1. reyhân-ı haţtı yazalı ol mäh-rüyına
ta' lîk kıldı rişte-i cānumı müyına
3. zülfi durur çeken dil-i miskîni boyına
oldum esîr çîn-i haţ-ı misk-büyına
5. şerh eyle bu ne misk-i Hutendür dëdüm dëdi
maşşer güninde haţ-ı emānuñ durur senüñ

IV.

1. ol şeh binüb semende ele tîğın alalı

133 *Mecmû'a-i Eş'âr*, Kastamonu, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, 3680, 60b-61a.

134 Kelimenin tamamlanan kısmı yazmada eksiktir.

- ğarķ étđi ķana sā‘ idinüñ ĥasreti dili
 3. Őevķ āteŐine yaķdı beni ol nigār eli
 rengīn elin görüb dil ü cān oldu māyili
 5. bu ĥınne ellerüñde nedendür dēdüm dēdi
 ēy bī-ĥaber cigerdeki ķanuñ durur senüñ

V.

1. ‘ iŐveyle Őekker ezmege ‘ āŐıķ dimāģına
 söze leb açdı tıfl[-ı dil]¹³⁵ aldıandı lāģına
 2. yāķütü beñzedem déyü anuñ dudaģına
 la‘ lin görüb yaŐum düri düŐdi ayaģına
 5. silk-i lebüñ ‘ aķıķ-i Yemendür dēdüm dēdi
 dürler dizilü rişte-i cānuñ durur senüñ

VI.

1. seyr eyle çıķdı gülŐene ol naĥl-i fitne-bār
 cān sīb-i ğabģabını görüb düŐdi bī-ķarār
 3. Őeftālusını ister iken bu dil-i figār
 ayvāya uğradı ruĥ-ı bāģında oldu zār
 5. gül-zār-ı ‘ ārižuñ ne ĥemendür dēdüm dēdi
 yüzüm na‘ ĩmi bāģ-ı cinānuñ durur senüñ

VII.

1. dün bezm içinde ol Şeh-i ĥübān alub kitāb
 rind-āne Ői‘ rüm oķıdı meclisde bī-ĥicāb
 3. söz yérine dehānın açub dökdi Őehd-i nāb
 Őīrīn-lebinden almaģa ol ĥusrevüñ cevāb
 5. cān-ā bu Ői‘ r nazm-ı Ĥasendür dēdüm dēdi
 bilmez miyem Ĥalīfe [ki] Őānuñ durur senüñ

2.¹³⁶TAĤMĪS-Ī MEVLĀNĀ ĤALĪFE¹³⁷

mefā‘ ĩlün mefā‘ ĩlün mefā‘ ĩlün mefā‘ ĩlün

135 Terkinin tamamlanan kısmı yazmada eksiktir.

136 *Mecmū‘a-i EŐ‘ār*, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, 3680, 62b.

137 Tahmis metnine esas teŐkil eden gazel, NiŐānī mahlasıyla Őiir söyleyen Celalzāde Mustafa Ćelebi‘ye ait olup *GülŐen-i Őu‘arā‘* daki biyografisi içinde beŐ beyit olarak kayıtlıdır bkz. Bağdatlı Aĥdī, *GülŐen-i Őu‘arā‘*, 55. Ayrıca aynı gazele XVI. yüzyıl klasik Türk edebiyatı Őairlerinden Emrī‘nin de tahmisi görülmekte olup *Dīvān‘*ında kayıtlıdır bkz. M. A. Yekta Saraĥ, “Emrī ve Divanı” (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991), 123-124.

I.

1. dil-â ' aks-i ruḥ-ı yâri temâşâ kıl semenlerde
nihâl-i kâmet-i dil-dârı seyr ét nârevenlerde
3. yéter gül mevsimi ğam-g'în olur beytû'l-ḥazenler de
bahâr érdi şafâ kesb édicek demdür çemenlerde
5. ḥuşûşâ kim yanınca şalına sîmîn-bedenler de

II.

1. bilürsin cânüña ' âlemde ğuşşa néce düşmendür
seni ğamdan ḥalâş éden cihânda bâde-i dendür
3. bir ayağ ile néce ér başıcı merdüm-efkendür
zebün olma ne zendür¹³⁸ ğam şerâb iç devr-i gülşendür
5. kavî şıḥhat gerekdür bu cihân içre erenlerde

III.

1. degül tenhâ benüm gönüm düşen efkâr-ı zülfine
melûl olma gönül bend olduñ ise târ-ı zülfine
3. ne ğam bağlar iseñ éy dil daḥı zünnâr-ı zülfine
aşılmışdur néçe Manşûr gibiler dâr-ı zülfine
5. şınuḥ diller hezârân bağludurlar bu şikenlerde

IV.

1. ' acebdür yér édübdür pîrehen ol cism-i dil-cüyı
yéridür ditrese gömlek şaranda ol perî-rüyı
3. kucub dil-dârı vehm eyler budur pîrâhenüñ ḥüyı
şarıllur her gül-endâma çeker pehlûya meh-rüyı
5. ne ḥâletler nezâketler ḳomış Ḥaḳ pîrehenlerde

V.

1. ḥaṭuñ tuğrâsı şâh-â ehl-i derde rûḥ-perverdür
Halîfe şabrını nesh éden ol zülf-i mu' anberdür
3. beni hicrânla ḳoma vişâlûñ çün müyesserdür
firâḳuñla Nişânî ḥastenüñ ḥâli mükedderdür
5. vişâlûñ va' de étmişdüñ be-hey zâlim geçenlerde

138 Yazmada açıkça bu şekilde imla edilmiş olmasına rağmen anlam yönünden şüpheli görünen “ne zendür” ifadesi Ahdî'nin eserinde “nedendür”, Emrî'nin tahmininde “ne zen-i ğam”, Kınalızâde'nin tezkiresinde ise yazmadakiyle benzer şekilde “ne zendür” biçiminde yer almaktadır, bkz. Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 55; Saraç, “Emrî ve Divanı,” 123; Aysun Eydurân, “Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü's-Şu'arâ” (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 1999), 2:1041-1042.

3.¹³⁹

[ĠAZEL]

fā' ilātün fā' ilātün fā' ilātün fā' ilāt

1. kākülün altında hālün éy şeh-i iqlīm-i cān
zāğdur şahīn-i çeşmünden [éden özin]¹⁴⁰ nihān
yérde gökde arayub sen meh-veşi görem görem
göreüyüm zīr ü zeber olsun zemīn ü āsmān
3. varuram ol meh peyine kande varsa sāye-veş
şāyed ola vara vara baña bir gün mihr-bān
ben za'īf ol māh kaçırına tayandugum bu kim
çıkdığı vaqt éde pehlüm üstüh'ānın nerdübān
5. hūsn-i güftārın Halīfe eşidüb ol meh dédi
şadır olmamış Hasenden dahı bu şīrīn-dehān

139 *Mecmū'a-i Eş'âr*, Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, 3680, 63a.

140 Yazmada beytin bu kısımdaki kelime ya da kelimeler yazılmamıştır.

Türkiye'nin Geç Atılmış Doğru Adımı: Spitzbergen/Svalbard Antlaşması

Türkiye's Delayed Right Step: Spitzbergen/Svalbard Treaty

Hüseyin Karabulut¹ , Sami Buğrahan Karabulut² 



1 Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hüseyin KARABULUT (Tarih Öğretmeni/
Araştırmacı),
Milli Eğitim Bakanlığı, Levent Aydın Anadolu
Lisesi, Antalya, Türkiye
E-posta: hkarabulut0766@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1593-3837

2 Sami Buğrahan Karabulut (Lisans Öğrencisi),
Antalya Bilim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Antalya, Türkiye
E-posta: xxxxxxx
ORCID: 0000-0003-1689-2616

Başvuru/Submitted: 02.06.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
09.08.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
11.08.2023
Kabul/Accepted: 14.08.2023

Atıf/Citation: Karabulut, H., Karabulut
.S.B. "Türkiye'nin Geç Atılmış Doğru Adımı:
Spitzbergen/Svalbard Antlaşması". *Avrasya
İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries*
12, 2 (2023):149-177.
<https://doi.org/10.26650/jes.2023.13089>

Öz

Kutuplar, insanoğlunun merak ettiği ve buralara ulaşmak için çok fazla uğraş verdiği coğrafi bölgelerin başında gelmektedir. Günümüzde Arktika Bölgesi içerisinde Norveç'in "kahyalığında- idari yönetim" bulunan Spitzbergen/Svalbard Takımadaları, 1596 yılındaki keşfinden beri birçok farklı ülkenin dikkatini çekmiştir. Kuzey Buz Denizi kıyılarını ve daha başka coğrafyaları keşfetmek için bir üs konumuna gelen Spitzbergen/Svalbard Takımadaları, özellikle kutup ayları, balina ve mors gibi deniz canlılarına ev sahipliği yapmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda maden ve enerji kaynaklarının keşfi burada sanayileşmeyi başlatmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Norveç, İsveç, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Almanya ve Danimarka gibi daha birçok ülke bölgeye çeşitli gözlem ve araştırma istasyonları kurmuşlardır. 1920 yılına kadar terra nullius statüsünde bulunan takımadalarında başta Fransa ve İspanya olmak üzere Büyük Britanya, Norveç, Çarlık Rusya'sı ve Danimarka hak iddialarında bulunarak hakimiyet kurmak istemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Avrupa'da Paris Barış Konferansı'nın yapıldığı günlerde, 9 Şubat 1920'de Versay'da Spitzbergen/Svalbard Antlaşması imzalanmıştır. Bugün 46 ülkenin imza koyduğu antlaşma ile bu ülkelerin vatandaşlarına eşitlik ilkesi geçerli olacak, kimseye imtiyaz tanınmayacaktır. Savaşın mağlup çıkan Almanya ve Sovyet Rusya gibi Osmanlı Devleti de bu antlaşmaya gereken önemi ver(e)mediğinden taraf olmamıştır. Kurulan yeni Türk Devleti'nin, Milli Mücadele içerisinde yer alması ve savaşın getirdiği zor şartlardan ötürü Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'na taraf olmayı düşün(e)medikleri anlaşılmaktadır. Türkiye Kuzey Kutbu'na kültürel, bilimsel, tarihi ve ticari bir perspektiften bakarak araştırma üs ve teknolojisiyle yer alma mücadelesini artırmalıdır. Arktika'ya girmekte geç kalınmış olsa da Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'na taraf olma girişimi küresel iklim değişikliği, deniz canlıları, enerji kaynakları etkileri üzerine yapılacak bilimsel çalışma ve projelere katkı sağlayacaktır. Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nı bilimsel amaçlı araştırma yapmak üzere 2022 yılı itibariyle 52 ülkeden 616 aktif proje olmak üzere 5904 bilim insanı ziyaret etmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Arktika, Spitzbergen/Svalbard Takımadaları, Spitzbergen/Svalbard Antlaşması

ABSTRACT

Polar regions are geographical areas that arouse human curiosity and require a

considerable amount of effort to reach. Spitzbergen/Svalbard Archipelago, located within the Norwegian “stewardship” in the Arctic Region, has attracted considerable attention from several different countries since the area was discovered in 1596. Serving as a base for exploring the coasts of the Arctic Ocean and other geographies, the Spitzbergen/Svalbard Archipelago is home to a wide and unique range of marine creatures, such as polar bears, whales, and walrus. The discovery of mineral and energy resources in the later centuries initiated industrialization in this region. Since the late 19th century, several countries, such as Norway, Sweden, the United States, Germany, and Denmark, have established observation and research stations in the area. Until 1920, when the Archipelago held terra nullius status, several countries, including France, Spain, Great Britain, Norway, the Russian Empire, and Denmark, sought to establish sovereignty by asserting territorial claims. Following World War I, on February 9, 1920, the Spitzbergen/Svalbard Treaty was signed in Versailles during the Paris Peace Conference. The treaty, signed by 46 countries today, ensures the principle of equality for the citizens of these countries and does not grant privileges to anyone. Owing to the lack of regard shown to this treaty by defeated countries in the war, such as Germany and Soviet Russia, the Ottoman Empire did not take a side. It can be understood that the newly established Turkish state did not consider becoming a party to the Spitzbergen/Svalbard Treaty owing to its participation in the National Struggle and the difficult conditions brought about by the war. Türkiye should increase its efforts to participate in the Arctic from cultural, scientific, historical, and commercial perspectives through research bases and technology. Although it may be late to enter the Arctic, attempts to become a party to the Spitzbergen/Svalbard Treaty will contribute to scientific studies and projects related to global climate change, marine life, and energy resources. As of 2022, 5,904 scientists from 52 countries have visited the Spitzbergen/Svalbard Archipelago for scientific research, including 616 active projects.

Keywords: Türkiye, Arctic, Spitzbergen/Svalbard Archipelago, Spitzbergen/Svalbard Treaty

EXTENDED ABSTRACT

Polar regions are geographical areas that arouse human curiosity and require a significant amount of effort to reach. Spitzbergen/Svalbard Archipelago, located within the Norwegian “stewardship” in the Arctic Region, has attracted considerable attention from several different countries since the area was discovered in 1596. Serving as a base for exploring the coasts of the Arctic Ocean and other geographies, the Spitzbergen/Svalbard Archipelago is home to a wide and unique range of marine creatures, such as polar bears, whales, and walrus. The discovery of mineral and energy resources in later centuries initiated industrialization in this region. Since the late 19th century, several countries, such as Norway, Sweden, the United States, Germany, and Denmark, have established observation and research stations in the area. Until 1920, when the Archipelago held terra nullius status, several countries, including France, Spain, Great Britain, Norway, the Russian Empire, and Denmark, sought to establish sovereignty by asserting territorial claims. Following World War I, on February 9, 1920, the Spitzbergen/Svalbard Treaty was signed in Versailles during the Paris Peace Conference. The treaty, signed by 46 countries today, ensures the principle of equality for the citizens of these countries and does not grant privileges to anyone. Owing to the lack of regard shown to this treaty by defeated countries in the war, such as Germany and Soviet Russia, the Ottoman Empire

did not declare a position. It can be understood that the newly established Turkish state did not consider becoming a party to the Spitzbergen/Svalbard Treaty owing to its participation in the National Struggle and the difficult conditions brought about by the war. Türkiye should increase its efforts to participate in the Arctic from cultural, scientific, historical, and commercial perspectives through research bases and technology. Although it may be late to enter the Arctic, attempts to become a party to the Spitzbergen/Svalbard Treaty will contribute to scientific studies and projects related to global climate change, marine life, and energy resources. As of 2022, 5,904 scientists from 52 countries have visited the Spitzbergen/Svalbard Archipelago for scientific research, including 616 active projects.

Aside from the similar or different features of the poles, whose extremes were reached in the 20th century, whether the scientific community entirely agrees on the name of the northern part of the two opposite regions is debatable. Regarding the name of the Arctic or Arctic Region located at the North Pole, the scientific environment seems to be divided into two poles like the world.

After the discovery of the archipelagoes known as “A Paradise of Whales,” several European countries’ claims of rights in this area caused a hegemonic struggle. The richness of energy and mineral resources, and the abundance of whales and other valuable organisms, sparked a struggle that lasted over 300 years. The dominant efforts of France, the Kingdom of the Netherlands, the Kingdom of Spain, the United Kingdom, and the Russian Empire did not yield material results, and the proposal for dominion under the “Kingdom of Norway, the poorest country in Europe at the time,” was also rejected. Subsequently, attempts to maintain sovereignty by Sweden, Norway, and the Russian Empire faced opposition from the United States and Germany, leading to no resolution.

As mentioned above, the Spitsbergen/Svalbard Treaty was signed during the Paris Peace Conference in Europe, on February 9, 1920, in Versailles. On comprising 13 articles addressing military, political, legal, and environmental aspects, the treaty came into effect. The countries that were parties to the treaty would equally benefit from the territorial waters, fjords, and lands of the archipelagoes and obtain various rights in areas such as residence, fishing, hunting, industry, trade, and education.

1. Giriş

Coğrafi açıdan kutuplar, yüzyıllardır insanoglunun merak ettiği ve buralara ulaşmak için çok fazla uğraş verdiği bölgelerin başında gelmektedir. Siyasal açıdan 20.yüzyıl başlarında çok kutuplu uluslararası sistem, Soğuk Savaş (1947-1991) ile devam etmiş ancak Sovyetler Birliği'nin (SSCB) yüzyılım sonunda (1989) dağılmasıyla ABD, tek kutup olarak sistem içinde varlığını devam ettirmiştir. Ancak Rusya'nın Arktika Bölgesi'ne yeniden dönüşü ve dünyanın sayılı ekonomik gücü Çin'in de bölgeye girmesiyle çok kutuplu bir sistem yeniden kendini göstermiştir.

Kuzey'de Arktika, Güney'de Antarktika birbirine zıt iki farklı konumda yer almaktadır. Arktika'nın etrafı Kuzey Buz Denizi ve karalar ile çevrili iken, Antarktika etrafı tamamen derin sularla ve kalın buzullarla kaplı bir bölgedir. Her iki bölgenin kutup noktasına en yakın ulaşım 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Arktika Bölgesi'nin “*en uç noktaya ilk ulaşım İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970 ve 80 yıllarda*” (Gümrükçü, 2015: 4) anca ulaşılırken, Antarktika Bölgesi'nin “*en uç noktaya ulaşım Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1911 yılın aralık ayında*” (Gümrükçü, 2015: 4) gerçekleşmiştir. Gümrükçü'nün dediği gibi “*Arktika ve Antarktika hem geçmişimizin sırlarını içinde barındırmaktadır hem de geleceğimizin ümitlerini de şekillendirmektedir*” (Gümrükçü, 2015: 4 vd). Antarktika “*uzun zamandır barışa, bilime ve çevrenin korunmasına adanmış bir kıta*” (Caymaz & Özsoy, 2022: 11) olarak değerlendirilip kabul edilirken Arktika ise “*madenlerin, petrolün, doğal gazın ve değerli toprakların*” (Gümrükçü & Güneş, 2020: 1) olduğu bir alan olarak görülmektedir. Dolayısıyla her iki kutup bölgesi bilimsel, siyasi, ekonomik, jeopolitik, jeostratejik ve ekolojik açıdan tüm toplumları ve ülkeleri ilgilendirmektedir. Öyle ki Arktika'da kalın ve yüksek buz dağları ve permafrost kaplı alanlar erirken, doğal flora ile fauna tehdit ve tehlike altında kalmaktadır.

200'e yakın araştırmasıyla bir Arktika uzmanı olan dünyaca ünlü Amerikalı bilim insanı Oran R. Young, ilk defa 20.yüzyılın sonlarına doğru 1985 yılında “*Arktika Çağı*” (Gümrükçü, 2015: 5) kavramını kullanmıştır. Young'dan 30 yıl kadar sonra bir başka bilim insanı Harun Gümrükçü “*her iki kutbu ve derin denizleri de kapsayacak anlamda Kutup Çağı*” (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 2) kavramını ortaya atmış ve Türkiye de ilk defa Küresel Bakışla Kutup Çağı ismiyle seri halinde kitaplar yayımlamıştır. Bu ve benzer yayımlar neticesinde Türkiye'de 2000'li yıllardan sonra dünyanın en soğuk iki bölgesine artarak devam eden bir ilginin varlığından söz etmek mümkündür. Bu ilginin oluşmasında bilimsel araştırmalar dışında elbette ki küresel ısınma, buzulların erimesiyle açılan yeni yeni ticari rotalar ve gelişen gemi ve navigasyon teknolojisi etkili olmuş ve sonuçta buralara erişim kolaylaşmıştır (Karasoy, 2020: 87 vd.).

Arktika Bölgesi içerisinde Norveç'in “*kahyalığında-idari yönetim*” bulunan Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nı, bilimsel amaçlı araştırma yapmak üzere 2022 yılı itibariyle 52 ülkeden 616 aktif proje olmak üzere 5904 bilim insanı ziyaret etmiştir.¹ Antarktika'da yaklaşık

1 Bilimsel çalışma ve projeler ile bilim insanların ziyaret kayıtlarının tutulduğu portal her sene bilgilerini güncellemektedir. Research in Svalbard Portal (RIS), erişim 08 Temmuz 2022, <https://www.researchinsvalbard.no/>

5000 olan nüfusuna karşılık burada 30 ülke tarafından 100'ün üzerinde bilim üssü kurulmuş ve bu sayı artarken Türkiye'nin de kalıcı üs kurma çalışmaları devam etmektedir (Ulusal Kutup Bilim Programı-2018-2022, UKBP İzleme ve Değerlendirme Raporları). Türkiye'nin kutup diplomasi girişimleri bireysel düzeyde her ne kadar 1960'lı yıllara dayansa da proje ve bilimsel çalışmaların somut ve resmi adımları, 2011 yılından sonra artarak devam ettiği bilinmektedir. T.C. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, yayınladığı Ulusal Kutup Bilim Programı'nda (2018-2022) hedefini “*Kitaya ulusal seferlerin düzenlenmesini ve Antarktika'da Türk bilim üssünün kurulmasını sağlama*” (Ulusal Kutup Bilim Programı-2018-2022, 2017:10 vd.) olarak belirlemiştir. Yine aynı programda Türkiye'nin, “*Antarktika'nın ve Arktik'in geleceği ve kutupların korunmasında söz sahibi olması ve Arktik Konsey'e katılımına yönelik yol haritasının oluşturulması*” (Ulusal Kutup Bilim Programı-2018-2022:10 vd.) orta ve uzun vade bir hedef olarak ortaya konmuştur. Öyle ki programdan anlaşılacağı gibi 2017 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'nın himayeleriyle yapılan çalışmaların büyük bir bölümü Antarktika'ya yönelik olduğu görülmektedir.

Bu çalışmamızın amaçlarından bir tanesi Arktika, Antarktika, Spitzbergen ve Spitsbergen gibi kavramları açıklamaktır. Daha sonra Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'nın hukuki boyutu ile birtakım sorulara cevap aramak ve Türkiye'nin bu antlaşmaya taraf olmasıyla elde edeceği kazanımlarını ortaya koymaktır. Spitzbergen/Svalbard Takımadaları/Antlaşması, Arktika'nın jeopolitik ve jeostratejik boyutu, siyasi, ticari ve kültürel açıdan önemi üzerinde durulacak, Türkiye'nin Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'na neden taraf ol(a)madığı ve taraf olması gerektiği tartışılacaktır. Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın antlaşma öncesi ve sonrasının hukuki durumu nedir? Antlaşmanın uygulanabilirliği ve tartışma yaratan konular hakkında öne sürdüğü çözüm modeli yeterli gelmektedir mi? Türkiye bu antlaşma ile hangi kazanımları elde edecektir? Küresel iklim değişikliği antlaşmaya taraf ülkelere ne gibi yeni fırsatlar veya krizler doğuracaktır? Araştırma boyunca bu sorulara cevap aramak ve 103 yıl sonra Türkiye'nin parlamentoda oy birliği ile yasayı kabul etmesi temenni edilmektedir. Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'nın imzalanma süreci ve antlaşmanın maddeleri analiz edilmiş, araştırmada kullanılan kaynaklar tasnife tabi tutularak incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ulaşılabilen eski / yeni tarihli bilimsel çalışmalar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) konu ile ilgili verilen soru önermeleri, cevapları, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), Marmara Araştırma Merkezi (MAM) ve Kutup Araştırmaları Enstitüsü'nün verileri (KARE) kullanılmıştır.

2. Kavram Tartışmaları

Türk Dil Kurumu (TDK) kavram terimini “*Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum, konsept, nosyon*” (Türk Dil Kurumu, 2022) olarak açıklamıştır. Birçok nesne, obje veya olay zihinlerde kavramsallaştırılarak herkes tarafından anlaşılır hale gelir ve insanların iletişim kurmasını sağlar. Kavramlar nesnelerin

veya objelerin kendine özgü “doğrudan ve dolaylı olarak gözlenebilen özelliklerinden” (Malatyalı & Yılmaz, 2010: 321 vd.) oluşmaktadır. Kavramların içinde yaşadığımız coğrafyayı “anlamamızda ve anlamlandırmamızda” (Malatyalı & Yılmaz, 2010: 321 vd.) etkisi büyüktür. Ayrıca kavramların kendilerine has özelliklerinden dolayı “doğru olarak öğrenilmesi ve öğretilmesi” (Malatyalı & Yılmaz, 2010: 321 vd.) bilimsellik açısından önemlidir.

Kuzey Kutbu'nda Arktika Okyanusu ile Güney Kutbu'nda Antarktika Kıtası yüzyıllardır coğrafyacılar, kâşifler ve maceraperestler tarafından bilinen ancak ulaşılması oldukça uzun zaman alan bölgelerdir. Arktika Okyanusu etrafı Rusya, ABD-(Alaska), Kanada, Norveç ve Danimarka (Grönland) tarafından karalar ile Kuzey Buz Denizi tarafından çevrili bir bölgeyi kapsamaktadır. Arktika 66. kuzey enlemi ile Kuzey Kutup noktası arasındaki 27 milyon km² bir alanı çevreleyen ve yüzde 98'i buzla kaplı coğrafi alan olarak bilinmektedir. Antarktika kıtası ise 14 milyon km² (285.000 km² buzsuz, 13.915 milyon km² buzla kaplı) ile kıtalar arasında beşinci sırada yer almaktadır. 60. güney enlemin altında kalan ve yerkürenin en soğuk bölgesi olan Antarktika, “insanın dışardan yardım almaksızın asla hayatta kalamadığı” (Gümrükçü, 2015: 241) coğrafi bir konumdadır. Kuzey, karalarla sarılmış buzla örtülü bir okyanus iken, güney derin suların kapladığı buzla bezenmiş-şimdilik- bir kıtadır.

Kuzey Kutup Bölgesi'nde geceleri ortaya çıkan Küçükayı ve Büyükayı takımı yıldızlarındaki “ayı” ismi Yunanca da “arktos” kelimesinden gelmektedir (Nuttall, 2005: 117). Ayrıca “Ayıya yakın, kuzey anlamına gelen Yunanca arktikos” (GlobalSecurity.org) terimi de kullanılmıştır. TDK Sözlüğü'nde “arktik” Fransızca arctique sıfat olarak ve “Kuzey Kutbu'yla ilgili, Kuzey Kutbu yakınında olan” (Türk Dil Kurumu, 2022) anlamıyla kullanılmaktadır. Antarktika ise (Antarktikos), “ayı(lar)ın karşısında anlamına gelen Yunan ve Latin sıfatları ‘antarktikos/ antarcticus’dan” (Bulkeley, 2015: 2) gelmektedir. Dolayısıyla iki farklı yönde bulunan bölgelerin isimlendirilmesinde Antarktika “ayıya yakın yerin” zıttı olup yerkürenin güney tarafında yer almaktadır. Hem söylem olarak hem de zıt kutuplara karşılık gelmesinden ötürü Kuzey Kutup Bölgesi'nde kara ile çevrili alana Arktika, Güney Kutup Bölgesi'nde sularla çevrili alana Antarktika kavramının kullanılması daha uygun düşmektedir. Bu ve diğer bütün çalışmalarımızda Arktika isminin bölgeye hem coğrafi hem dil hem de söylem olarak karşılık gelmesinden ötürü bu ismi kullanmaktayız. Ancak 20. yüzyılda en uç kısımlarına ulaşılabilen kutupların benzer veya farklı özellikleri bir yana, bilim insanlarının iki zıt bölgenin kuzeyde kalan kısmının ismi üzerinde tam bir mutabık olduğu tartışmalıdır. Öyle ki Kuzey Kutbu'nda yer alan Arktika veya Arktik Bölgesi'nin ismi konusunda, bilim çevresi de dünya gibi iki kutba ayrılmış gözükmektedir.²

2 Türkiye'de 21.yüzyılda akademik anlamda Kuzey Kutbu üzerine çalışmalar yaparak onlarca makale / kitap yazan ve yazılmasına vesile olan Prof. Dr. Harun Gümrükçü bütün çalışmalarında Arktika kavramını kullanmış ve bu yönde de kullanılmasını teşvik etmektedir. TÜBİTAK MAM Kutup Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Burcu ÖZSOY ise yazılarında ve konferanslarında Arktik terimini kullanmaktadır. Antarktika çalışmalarıyla bilinen Prof. Dr. Bayram Öztürk Arktik kavramını kullanırken Çin üzerinde çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Serije Sezen Arktika ismini kullanan bilim insanları arasında yer almaktadır.

Alman coğrafyacı, kâşif ve seyyah Ernst Herrmann (1895-1970); Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın Vikingler tarafından 1174 yılında keşfedildiğini ve bu takımadalara “*Soğuk Kıyılar Ülkesi*” anlamına karşılık gelen Svalbard adını verdiklerini belirtmektedir (Gümrük & Ceritli , 2020: 36 ; Meyer, 2016: 2). Aynı zamanda Svalbard ismi, takımadalar içerisinde kabul edilip onaylanmış en eski isim olarak bilinmektedir (Jaklin, G.S. 2003: 8 vd.). 16. yüzyıl sonlarında (1596) Hollandalı kâşif Willem Barentsz (1550-1597), ilk anda Grönland Adası'nın devamı zannettiği Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'na ulaşmış ve buradaki dağ ve tepelerin sivri olmasından ötürü Almancadan ‘Sivri Dağ’ olarak tercüme edilen Spitz Bergen adını vermiştir (Gümrük & Ceritli , 2020: 36, Rossi , 2015: 93-136). Takımadalar, yıllar içinde birçok ülkenin kâşif ve coğrafyacıları tarafından ziyaret edilmesinden dolayı farklı isimlendirmeler verilmiş, zamanla yanlış telaffuz ve tercüme edilmiş, hatta başka isimlerle değiştirilmiş olması da ihtimal dahilindedir.³ Üç yüzyıldan fazla bir zaman sonra “*Spitzbergen/Svalbard yer adlarının kaotik durumunu bir düzen ve tekdüzelik haline getirmenin kesinlikle gerekli olduğu*”⁴ anlaşılmış ve 1930’lu yıllarda bir heyet tarafından bütün harita ve kitaplar incelenerek Norveç Ticaret Bakanlığına rapor olarak sunulmuştur. Ancak burada bir başka anlam ve yazım kargaşası karşımıza çıkmaktadır: Alman dilinde “*Spitzbergen*” olarak yazılır ancak telaffuzda “z” harfi “s”ye dönüşerek “Spitsbergen” şeklinde söylenmektedir. Birçok bilimsel araştırmada dahi Spitzbergen, farklı dillerdeki telaffuzu olan Spitsbergen haliyle kullanılmakta ve yazılmaktadır. Dolayısıyla Spitsbergen’in bu yazım hali, Alman gramer yapısına uygun düşmemektedir.⁵

19. yüzyıl sonlarına doğru Çarlık Rusya ile birleşik İsveç-Norveç Krallığı arasında, 1872 yılında bir antlaşma imzalanarak Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın hukukî konumu terra nullius (hiçbir kimseye/devlete ait olmayan bölge) olarak belirlenmiştir (Rossi, 2015: 98 vd.). 1920 yılında Paris Barış Konferansı'nda bütün devletlerin ortak mirası, bir res communis haline gelen takımadalarına, tam ve mutlak sahip (Hoel, 1937: 9 vd.) olan Norveç, eski terra

3 Adolf Hoel, *Skrifter Om Svalbard Og Ishavet*, Oslo 1937, 87. Eser 1927-1936 yılları arasında takımadalarına yapılan seferleri, analizler, faaliyet raporları, gemi ve kaptanlarına kadar detaylı biçimde anlatırken bolca topografik harita ve hesaplar, fotoğraf, resim ve illüstrasyonlarla desteklenmiştir. Ayrıca bkz. Svalbard yer isimleri için; G. S. Jaklin, haz. *The Place Names of Svalbard*, Norwegian Polar Institute, 2003.

4 Hoel, *Og Ishavet*, 87.

5 MEB’de İngilizce ve Almanca öğretmeni Özlenen Erdem’e katkısı için teşekkür ederiz.

nullius statusünü ortadan kaldırmıştır. Ardından da Norveçleştirme⁶ politikasına uygun olarak Alman/Hollanda kökenli isminin yerine, İskandinav kökenli Svalbard ismini kullanmaya başlamıştır (Berg, 2013: 154).

3. Arktika Bölgesi/Kuzey Kutup Bölgesi'nin Jeostratejik ve Jeopolitik Konumu, Küresel Güçlerin Arktika Politikaları

16. yüzyılda Willem Barents'ın yolculuğundan itibaren 66° 30' kuzey enleminden daha kuzeyi, yerkürenin en uç kısmı maceraperestlerin, balina avcılarının, kâşiflerin son zamanlarda da bilim insanları ve turistlerin çekim alanı olmuştur. Küresel iklim değişikliğinin etkisiyle eriyen ve incelen buzullar deniz ve okyanus bölgelerinde yeni alternatif ticari rotaları ortaya çıkarmış, buna gemi teknoloji ve navigasyon sistemlerinin de eklenmesiyle ulaşım ve erişim kolaylaşmıştır (Karabulut, 2021: 264 vd.). 16 milyon km² kara parçası bir alanı kaplayan Arktika Bölgesi; Asya, Avrupa ve Amerika kıtasının kuzeyinde, Arktika Beşlisi olarak kabul edilen kıyı devletler (Rusya, Kanada, ABD, Norveç ve Danimarka) tarafından çevrili Kuzey Kutup Dairesi'nin kuzeyinde yer almaktadır. Anlaşılabacağı gibi Arktika, Antarktika gibi etrafi sularla değil büyük bir kısmı bölgesel ve küresel güçlerin toprakları ile çevrilidir. Bundan dolayıdır ki Arktika sadece bir deniz buzuyla kaplı okyanus değildir. Diğer okyanuslara oranla oldukça sığ olan Arktika'da eylül ayında başlayan kış mevsiminin mart ayı sonuna kadar devam ettiği görülmektedir.

Editörlüğü Mark Nuttall tarafından yapılan Arktik Ansiklopedisi'nde Arktika, coğrafik olarak "...birçok ada ve takımadalar ile Kuzey Amerika, Asya ve Avrupa kıtalarının kuzey bölgelerini kapsar" (Nuttall, 2005: 117) şeklinde tarif edilse de bu tanımın dışında astronomik, iklim, deniz, bitki örtüsü, permafrost gibi özellikleriyle de bir sınır tanımı bulunmaktadır (Demirkılınc, 2015: 49 vd.).

Antarktika gibi sınırları antlaşma ile çizilmediği için kıyıdaş Arktika Beşlisi'nin yanına Finlandiya, İzlanda ve İsveç'in dahil olduğu Arktika devletler topluluğunun oluşturduğu konsüle, siyasi, hukuki ve ekonomik kazanımlardan kaynaklı bölge dışı birçok ülke gözlemci statüsünde

6 Roald Berg, "From "Spitsbergen" to "Svalbard" Norwegianization in Norway and in the "Norwegian Sea", 1820-1925", Article in Acta Borealia, 30/2 (2013), 154-173. DOI: 10.1080/08003831.2013.843322. Norveçli tarihçi Knut Einar Eriksen ve Einar Niemi; etimolojik ve filolojik bir terim olan Norveçleştirme kavramını, asimilasyon olarak görmektedir. Ülkenin kuzeyinde görülen Norveçleştirme hareketinin temel sebebi burada yaşayan etnik gruplardır. 19. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak yoğun olarak Kuzey Kutup Dairesi'nde yaşayan yerli halklara karşı Norveç tarafından uygulanan asimilasyon hareketidir. Norveç topraklarındaki Sami ve Finlandiya'dan gelen göçmen Kven gibi halkları siyasi, sosyal, ekonomik, dil ve kültürel bağlarından kopartma politikasıdır. Norveç kimliği oluşturmaya yönelik Samiler ve Finli göçmenler, Norveç dilini öğrenmeye zorlanmış, göçebe yaşam tarzlarını ve kültürlerini terk etme durumunda bırakılmışlardır. Siyasi amaçla uygulanan Norveçleştirme, coğrafi ve dilsel alanda yapılanlardan daha sert önlemleri içeren bir politikaydı. Norveç'in 1920 Spitzbergen/Svalbard Takımadaları Antlaşmasından hemen sonra bu takımadalarının isimlerini Norveçleştirme politikası gereği değiştirmek olmuştur. Norveçleştirme, etnik, dilsel veya kültürel geçmişleri ne olursa olsun, halkın rızası olsun veya olmasın, on dokuzuncu yüzyılda geliştirilen bir Norveç ulusal toplumu fikrine asimile etmeyi amaçlamıştır.

yer almaktadır.⁷ Arktika Bölgesi, Antarktika gibi yasal ve kesin hudutları belirlenemediğinden uzun zamandır ABD, Rusya, Çin ve AB üye ülkeleri gibi bölgesel ve küresel aktörlerin siyasi ve ticari rekabetinin yanında bilimsel çalışmalarıyla ön planda yer almaktadır. Küresel ve ulusal ölçekte yeni fırsatlar doğuran bölge, doğal kaynakları ve araştırma üsleri bakımından uluslararası ilişkilerde önemli bir konumda yer almaktadır. ABD ve Rusya gibi büyük hegemon güce sınırdaş olmasının yanında Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika kıtasının kesiştiği noktada yer alması, daha kısa alternatif rotaları bünyesinde barındırması, Arktika'yı büyük bir stratejik merkez ve üs haline getirmektedir. Ayrıca buzulların erimesi ve incelmeleri ile ulaşım teknolojisindeki gelişmeler, bölgedeki tahmin edilen potansiyel enerji kaynakları, hidrokarbon rezervleri ve değerli madenlerin kontrol, çıkarma, işleme ve transferi açısından rekabet, kriz ve çatışma alanları oluşturacağı öngörülmektedir (The National Ocean Economics Program-NOEP- , Arctic Natural Resources).

İkinci Dünya Savaşı'nda kimi ülkelerin güvenli bir sığınak limanı olan Arktika'nın, Soğuk Savaş yıllarında artan askerî hareketlenme sonucu “*Sovyet Arktikası*” ile “*Batı Arktikası*” şeklinde iki ayrı bölge haline geldiği anlaşılmaktadır (Gümrük & Ceritli , 2020: 26 vd.). Bölge, dönemin iki büyük gücü (ABD-Sovyet Rusya) arasında nükleer ve denizcilik alanında önemli bir görev üstlenmiş, öyle ki “*yeni bir dünya savaşı durumunda bölgenin stratejik bir cephe haline geleceği*” (Tamnes, 2011: 48) bile ileri sürülmüştür. Bu durum büyük ölçüde Soğuk Savaş Dönemi sonuna kadar askerî statüsünü koruyarak devam etmiştir. Sovyetlerin dağılmasıyla güç odaklarının ilgisi bu alana yönelmiş, 21. yüzyılda askerî ve coğrafik konumundan çok jeostratejik, jeopolitik ve jeoekonomik özelliklerinin yanında çatışma ihtimali yüksek bir bölge olarak ön plana çıkmaktadır.

Küresel iklim değişikliği birçok yerde olduğu gibi burada da yeni fırsatlar ve çatışma ortamı doğurmuştur. İklim değişikliğinin özellikle kıyı bölgelerindeki yerleşim yerlerini olumsuz etkileyeceği gibi Arktika Bölgesi'nin bazı alanlarını ise ulaşılabilir ve yaşanabilir hale getireceği⁸ tahmin edilmektedir. Bunun yanında Greenpeace'in “*Doğu Asya 2020*” raporunda Kuzey Kutbu'nda, 2035 yılında buzuz bir yaz ön görülmesi hem kısa ve uzun vadeli bir perspektiften bakan küresel ve bölgesel güçlerin hem de bölgeye “*nispeten uzak ve görünüşte doğrudan çıkarları olmayan uluslararası örgüt ve aktörlerin*” (Stephen, 2011: 94) ilgilerini artırmıştır. Özellikle deniz ticaret yollarının kullanımını, potansiyel doğal kaynaklara ve madenlere erişim ile madenlerin taşınmasını kolaylaştıracaktır. Potansiyel zengin enerji kaynaklarının yanında

7 Arktika Beşlisi; Arctic Council, erişim 8 Temmuz 2020, <https://www.arctic-council.org/>. Arktika Okyanusu'na kıyısı olan Rusya, Kanada, ABD (Alaska), Norveç ve Danimarka (Grönland) devletleridir. Beşliye İsveç, İzlanda ve Finlandiya'nın Arktik Bölgesi'nde toprakları bulunmasından ötürü, beşli yerine Sekiz Arktika Devletleri oluşmuştur.

8 Timothy Heleniak, “*Migration in the Arctic*”, Arctic Yearbook 2014, 2013, 2. İklim değişikliği ile; havanın daha rüzgârlı ve fırtınalı olması, seyrü sefer hareketlerinde kısıtlama, kurtarma operasyonlarında güçlüklerin yaşanması, fazla ısınan deniz suyunda canlı popülasyonunda değişiklikler, balıkçılık yapılan alanının değişmesi, Kuzey Kutbu/Arktika Bölgesi'ne özellikle işçi göç akışı, yerli halkların beslenme, barınma, nüfus ve yaşam şartlarının değişmesi gibi muhtemel sorunlar ve etkiler görülebilir.

Arktika Bölgesi'nin son yıllarda bilimsel çalışmaların yapıldığı bir laboratuvar haline geldiği (Loukacheva, 2010: 33 vd.), enerji kaynakları ve doğal zengin kaynaklar dışında bölgede balıkçılık, nakliye, taşımacılık ile turizm alanında hareketlilik artacaktır.

17. yüzyılda, balina avcıları tarafından Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nda kömürün keşfedilmesi ve gemilerde kullanılmasıyla Arktika Bölgesi'nde ilk defa madencilik başlamıştır (Boyd & Bjerkgård, 2016: 9). Dolayısıyla Arktika'da 300 yıldır kömür madeninin, 18. yüzyıldan itibaren de elmas, altın ve diğer kıymetli kaynakların varlığı bilinmektedir.⁹ ABD Jeolojik Araştırması'nın (USGS) 2008 yılında yaptığı tahminlere göre Arktika Bölgesi'nde “*jeolojik olarak tanımlanmış 25 alanda 90 milyar varil petrol, 47 trilyon metre küp doğal gaz ve 44 milyar varil sıvı gazın*” (The United States Geological Survey (USGS), 2008) varlığı söz konusudur. Öyle ki bu tahminler, keşfedilmemiş dünya petrol rezervinin yüzde 13'üne, gaz rezervinin de yüzde 30'una tekabül etmektedir (USGS, 2008). Bölgedeki enerji kaynaklarının yaklaşık dörtte biri Arktika Okyanusu kıyıdaş ülkelerine aittir. Mevcut gaz ve petrol kaynaklarının yarısından biraz fazlası Rusya'ya, yüzde 20'si ABD'ye geri kalanı da Kanada, Norveç ve Grönland arasında dağılmaktadır (USGS, 2008). Bunun yanında permafrost çözüldükçe¹⁰ “*daha önce ulaşılamayan değerli metaller, nadir toprak elementleri, fosil yakıtlar ve diğer kaynakların*” (Matmatch, 2019) gün yüzüne çıkmaya başlamasıyla bölge ve bölge dışı güçler burada daha fazla görünür hale gelmiştir. Ayrıca bu potansiyel zenginlikler dışında balıkçılık, hidrokarbon ile değerli minerallerin de stratejik değerde olduğu bilinmektedir.

Küresel ısınmanın etkisiyle derin denizlerdeki buzulların erimesi ve incilmesi cazip alternatif yeni ticari rotaları doğurmuştur. Rusya'nın denetim ve kontrolünde Kuzey Deniz Rotaları (NSR), Kanada'nın kontrolündeki Kuzeybatı Geçidi (NWT), Avrupa ve Amerika'nın kuzeyi ile Rusya'nın Murmasnk ve Norveç'e ait Narvik limanlarını bağlayan Arktika Köprüsü (ABR), henüz fikir aşamasında olan Bering Boğazı ile Rusya'nın Atlantik kıyılarını birleştirecek olan Transpolar Deniz Rotası (TSR), Arktika Bölgesi'nin yeni güzergahı olarak ortaya çıkmıştır.¹¹ Bu dört önemli geçidin diğer güzergâhlara nazaran kısa olması hem zaman hem de ekonomik bakımdan büyük tasarruf sağlayacaktır.

ABD bölgeyi ekonomik ve ticari aynı zamanda kuzeyden olası bir saldırıda kendi güvenlik politikaları açısından stratejik görmektedir (Auerswald, 2021). Siyasi tarihinde birçok farklı

9 2016 yılında Norveç Jeolojik Araştırması (NGU) tarafından yayınlanan “Kuzey Kutbu'nun Mineral Kaynakları” raporunda Alaska, İzlanda, Norveç, İsveç, Finlandiya, Rusya, Kanada ve Grönland'da bulunan metal, altın ve elmaslardan oluşan önemli madeni kaynak ve yatakları hakkında detaylı bilgi içermektedir.

10 Michon Scott ve James Overland, “2018 Arctic Report Card: Multi-year stretch of record and near-record warmth unlike any period on record”, 11 December 2018, Climate.gov, erişim 9 Temmuz 2022, <https://www.climate.gov/news-features/featured-images/2018-arctic-report-card-multi-year-stretch-record-and-near-record>. Kuzey Kutbu, ‘Arktik Amplifikasyon’ olarak bilinen bir etkiyle dünyanın diğer bölgelerinden iki kat daha hızlı ısınmaktadır

11 Hüseyin Karabulut, “Adı Konmayan Kıta: Grönland Jeostratejik, Jeopolitik ve jeoekonomik Boyutları”, içinde, haz. Hüseyin Karabulut, Harun Gümrükçü, Zeynep Seda Soylu, *Küresel Bakışla Kutup Çağı Dizisi-5 Yedi Ada Yedi Sorun Yedi Çözüm*, (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2021), 265. Ayrıca NSR taşımacılık istatistikleri için bkz. <https://arctic-lia.com/> erişim 10 Temmuz 2022.

bölgede toprak satın alarak genişleyen ABD,¹² Alaska'yı 1867 yılında satın almasıyla Aktika Okyanusu'na ulaşmış ve kendini bir Arktika ülkesi olarak görmeye başlamıştır. Alaska ile yetinmeyen ABD, Arktika'da gücünü ortaya koyabilmek adına açıkça Grönland'a talip olduğu dünya kamuoyuna açıklamıştır.¹³ Arktika Konsey'in hem kurucu üyesi olan hemde 2015 yılında başkanlığını yapan ABD; 2009 yılında yayınladığı Kuzey Kutup Bölgesi Politikası'yla (FAS, 2009), 2013 yılında güncellediği Stratejik Belgesi'yle (The White House, 2013), Savunma Bakanlığının 2019'da hazırladığı Arktik Stratejisi'yle (U.S. Department of Defense, 2019), Deniz (U.S. Department of Defense) ve Hava Kuvvetlerinin (Air Force, 2020) Arktik Strateji Belgeleri'ni yayınlamasıyla Arktika'daki hedeflerini ortaya koymuştur. ABD'nin 9 Ocak 2009'da yayınladığı Kuzey Kutup Bölgesi Politikası'nda da “*Kuzey Kutbu bölgesi öncelikli bir denizcilik alanıdır... Arktik Bölgesi'ndeki faaliyetleri artıyor ve önümüzdeki yıllarda daha da artması bekleniyor. Bu, Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Kutbu çıkarlarını korumak ve bölge genelinde deniz gücünü yansıtmayı bakımından daha aktif ve etkili bir ulusal varlık ortaya koymasını*” (FAS, 2009) gerektirmektedir, şeklinde açıklamıştır. Hatta derin suların ve okyanusların özgürlüğünü “*en önemli ulusal öncelik*” (FAS, 2009) olarak görmektedir.

“*Kuzey Kutup Bölgesi'ni 170 derece çevreleyen Rusya*” (Kraska, 2021: 247), kuzey sınırında batıdan doğuya beş deniz ile (Barents Denizi, Kara Deniz, Laptev Denizi, Doğu Sibirya Denizi ve Chukchi-Çukçi- Denizi) Arktika'ya bağlanmaktadır. Arktika Bölgesi'nin yüzde 65 ile en uzun kıyı şeridinde sahip olan (The Arctic Institute) Rusya'nın, eski Sovyet döneminde stratejik bir alan olarak kullandığı bölgeye, 21. yüzyıldan itibaren yeniden askerî, ticari ve bilimsel boyutlarıyla güçlü bir konumda girdiği görülmektedir. Çünkü Rusya'nın bölgede “*tarihi, hayati ve ulusal çıkarları*” (Mazur & Şanlı, 2015: 157) bulunmakta ve Arktika'yı “*Rusya'nın Mekke'si*” (Rossi, 2015: 5) gibi kutsal bir bölge olarak görmektedir. Bununla birlikte Rusya “*Svalbard/Spitzbergen Takımadaları'nda uydu bilgi toplama ve kontrol merkezi, yenilenmiş askerî üsler, konuşlandırılan füze sistemleri ve Arktika Tugayları*” (Karabulut, 2021: 268) ile bölgedeki kapasitesini ve gücünü ortaya koymaktadır. Ayrıca kuzey topraklarına ve derin denizlere yönelerek, kendisini “*ne Batı Avrupa'nın ne de Doğu Asya'nın bir parçası olmadığını*” (Paul & Swistek, 2021: 7), Kuzey Kutbu'nu da “*prestijinin ve kimliğinin doruk noktası*” (Paul & Swistek, 2021: 7) olarak görmektedir. Hatta Arktika Okyanusu'nun ismini “*Rus Okyanusu olarak adlandırılmasını*” (Paul & Swistek, 2021: 7) düşünmesi ve bunu bir teklif olarak sunmuş olması asıl niyetinin göstergesi olsa gerektir.

Arktika Bölgesi dışı bir devlet olan Çin Halk Cumhuriyeti (Çin/ÇHC), 1996 yılında Uluslararası Arktik Bilim Komitesi'nin bir üyesi olsa da 21. yüzyıl başlarına kadar binlerce mil uzaklıktaki Arktika Bölgesi'ne dönük etkili bir politika yürütememiştir. Çin'in Arktika

12 ABD'nin satın aldığı topraklar hakkında geniş bilgi için bkz. Karabulut, 2021: “Adı Konmayan Kıta”, 263 vd.

13 Vivian Salama, Ballhaus Rebecca, Andrew Restuccia ve Michael C. Bender, “*President Trump Eyes a New Real-Estate Purchase: Greenland*”, The Wall Street Journal, 2019, erişim 10 Temmuz 2022, <https://www.wsj.com/articles/trump-eyes-a-new-real-estate-purchase-greenland-11565904223>. Ayrıca bkz. ABD'nin Grönland politikası için, Karabulut, “Adı Konmayan Kıta” 280.

Bölgesi'ne olan ilgisi 1925 yılında Svalbard /Spitzbergen Antlaşması'na imza atmasıyla başlamıştır.¹⁴ Ancak 2005 yılında Grönland Başbakanı'nın Çin'i ziyaret etmesiyle, bölgeyi “yeni bir stratejik alan” (Conley & Melino, 2020: 3), hatta “dünya egemenliği için stratejik bir sınır” (Breum, 2018) olarak gördüğü anlaşılmaktadır. “2030 yılına kadar kutupların büyük gücü” (Doshi, Huang, & Zhang, 2021: 1) olma hedefindeki Çin, bölge ülkelerine üst düzey yoğun diplomatik ziyaretler yaparak ilişkilerini geliştirmeye dönük politikalar üretmektedir. Arktika' da yaşanacak her türlü doğal değişikliklerin, Çin'in ekolojik yapısını doğrudan etkileyeceğini ortaya koyarak bunun “tarım, ormancılık, balıkçılık ve okyanus alanlarındaki ekonomik çıkarlarıyla” (Akar, 2018) ilgili olduğunu da açıkça belirtmiştir.

“Üç kıta ve iki okyanusun coğrafi avantajını” (Doshi, Huang, & Zhang, 2021: 1) iyi kullanan Çin, Kuzey Kutbu programını üç döneme ayırarak hazırlamıştır. 1980-2000 arasındaki ilk dönemi hazırlık aşaması, 2000-2015 arası ikinci dönemi geliştirme aşaması ve 2015-2030 yıllarını kapsayan kutupsal büyük güç aşaması olarak belirlemiştir (Doshi, Huang, & Zhang, 2021: 6). Ayrıca bölgenin hegemon gücü olmaya kararlı olduğunu gösteren beş temel hedef belirlediği anlaşılmaktadır (China Institute of International Studies, 2018). Kutupları stratejik bir bölge olarak gören Çin, 2022 yılı itibariyle Antarktika'ya 40'a yakın, Arktika'ya da 12 sefer düzenlemiş, küresel hegemon bir güç olma yolunda 2021 Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) yüzüncü kuruluş yılına atfen ve 2049 yılına kadar da farklı programlar belirlemiştir.¹⁵



Harita 1: Spitzbergen/Svalbard. Kaynak: Yahoo.com. Erişim 20 Mayıs 2023.

- 14 Antlaşmaya taraf olan ülkelerin ve antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihlerini gösteren listesi ile Türkçe, Almanca ve İngilizce metni için bkz. Harun Gümrükçü, İsmail Ceritli, “Yüksek Kuzey'in Stratejik Takımadaları: Spitzbergen/Svalbard”, içinde haz. Harun Gümrükçü, İsmail Ceritli, Küresel Bakışla Kutup Çağı-4 (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2020), 74 vd.
- 15 Deniz Hukuku Derneği tarafından 20 Temmuz 2022 saat 13:30 da zoom platformu üzerinden düzenlenen “Kutuplar Politikası, Deniz Taşımacılığı ve Türkiye”, konferansında Prof. Dr. Seriyi Sezen'in ‘Çin'in Arktika Politikası’ başlığındaki sunum notları. Erişim 20 Temmuz 2022. https://denizhukuku.bilgi.edu.tr/media/document/2022/08/25/afis_ebamer_2022_0191Y6Q.pdf.

4. Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın Jeostratejik, Jeopolitik ve Jeoekonomik Önemi

Son zamanlarda Arktika Bölgesi'ne ilginin ve seferlerin artması Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın önemini ortaya koymaktadır. Balina ve çeşitli deniz memeli hayvanlarına ev sahipliği yapan Spitzbergen/Svalbard Takımadaları, aynı zamanda zengin kömür yataklarıyla dikkat çekmiş ve maden işletmeleri kurulmuştur. Takımadalar kuzey de en kolay ulaşımın sağlandığı bölge olmasıyla 19. yüzyılın sonlarından itibaren bilimsel çalışmaların merkezi haline gelmiştir. Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın coğrafi konumu; iklim ve hava olayları araştırma, uydu verilerini takip ve kontrol ile uzay çalışmaları boyutunda jeostratejik önem arz etmektedir (Ministry of Justice and Public Security. White Paper 32 (2015–2016), Svalbard, 2016). Kuzey Kutbu'ndan “yaklaşık 746 mil (1.200 kilometre) uzaklıkta bulunan Norveç'e ait” (Chow, 2017) olan Spitzbergen/Svalbard Takımadaları deniz canlıları, madenleri ve enerji kaynakları ile bölgenin keşif ve araştırma üssü konumundadır. Kuzey Kutbu'na en yakın şehirde üniversite ve araştırma merkezlerinin yanında Arktika alanında uzmanlaşmış bilim insanları da bulunmaktadır (Caymaz, Büyüksağnak, & Özsoy, 2022: 5). Takımadalarında biyolojik ve maden kaynaklarının sömürülmesini takiben 19. yüzyılda bilimsel keşif seferlerinin başladığı, son yıllarda da araştırma istasyonları ve endüstriyel tesislerin kurulduğu görülmektedir (Pedersen, 2021: 413 vd.). Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'ndaki Ny-Ålesund, Longyearbyen, Barentsburg ve Hornsund'da günümüzde Norveç, Rusya ve Polonya gibi birçok ülkeye ait araştırma istasyonları bulunmaktadır (Svalbard Science Forum). Arktika ve kutup bölgesi araştırmaları için önemli ve doğal bir laboratuvar görevi üstlenen takımadalar, son yıllarda bilimsel çalışmalar ve üniversite düzeyindeki eğitim faaliyetleri ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Yürütülen çalışmalar neticesinde 13 ülkeye ait 20 araştırma tesisi bulunan Spitzbergen/Svalbard Takımadaları bir eğitim/bilim üssü haline gelmiştir. Burada Norveç'e ait üniversite ve enstitü gibi kurumlar lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim ve çeşitli kurslar vermektedirler. Ayrıca 2007 yılından bu yana yüzde 70'in üzerinde bir büyümenin yaşandığı Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nda, 2015 yılında Longyearbyen, Ny-Ålesund ve Svea'da yaklaşık 300 farklı sektörden oluşan işletmeler bulunmaktadır (Meyer, 2016: 8 vd.).

Spitzbergen/Svalbard Takımadaları, Norveç anakarasının 400 mil (640 kilometre) kuzeyinde, Alman coğrafyacı ve kâşif Ernest Hermann'ın kitabına da ismini verdiği Geleceğin Akdeniz'i'nde (Herrmann, 1949, Das Nordpolarmeer- das Mittelmeer von morgen), Kuzey Kutup Dairesi'nin içerisinde yer almaktadır. En büyüğü Spitzbergen/Svalbard olan takımadalar, North East Land, Edge Island, Barents Island, Prins Karls Foreland, Kvit Island (Gilles Land), Kong Karls Land (Wiche Islands), Björn (Bear) Island ve Hopen gibi dokuz büyük ada topluluğundan müteşekkildir. Yer kürenin birçok bölgesinden insanların yaşadığı yaklaşık 2700 kişilik nüfusu (Meyer, 2016: 10) ile Norveç'in en büyük, dünyanın da 36. büyük adası arasında yer almaktadır. Başkent Longyearbyen şehri yeryüzünün en kuzeyindeki yerleşim yeri olarak 50'ye yakın farklı ülkede vatandaşı ve “havaalanı, liman tesisleri, banka, kilise, hastane, oteller, okul, mağazalar

ve gelişmiş telekomünikasyon ağı bulunan” uluslararası modern bir kasabadır (Misund, 2017: 1 vd.). Kömür yataklarının ve Rusların bol olduğu Barentsburg ise takımadaların ikinci önemli şehridir (Wither, 2022).

1596'da Willem Barentsz tarafından keşfedildiğinde Takımadalar “dünyada eşi benzeri olmayan bir balina cenneti” (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 39) iken avcılık sonucu bazı deniz canlıların nesilleri tükenmiş, kalan bir kısım balina, mors ve fok gibi deniz hayvanları bölgeyi terk etmiş, 17 ve 18. yüzyıl ortalarından itibaren de avcılığın bir cazibesi kalmamıştır (Berg, 2013: 161). 1607 yılında İngiliz kâşif Henry Hudson'un Grönland ve Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın doğu kıyılarına ulaştığında bölgenin potansiyel zengin doğal kaynaklarını fark etmesinin (Meyer, 2016: 2) ardından Avrupa'nın birçok ülkesinden ve Danimarka-Norveç ve Rusya gibi ülkelerin balina avcıları buralarda görülmeye başlamıştır. Keşifle beraber takımadaları önce balıkçılık, ardından avcılık, enerji kaynakları ve son olarak askeri ve bilimsel araştırmaların merkezi olmuştur. Biyolojik kaynakların büyük oranda tüketilmesinin ardından sıra bölgenin potansiyel değerli maden yataklarının işlenmesine ve tüketilmesine gelmiştir. Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nda avcılıktan sonra 8,5 milyar ton rezerv olduğu tahmin edilen kömür madenciliğinin ön plana çıktığı görülmektedir (Herrmann,1949: 128 vd.). Öyle ki çok erken bir zamanda “1610 yılında Spitzbergen/Svalbard'daki balina avcılarının gemilerinde kömür bulunduğu ve kullanıldığı”¹⁶ öne sürülmektedir. Bu ekonomik ve ticari potansiyel zamanla takımadalarının yönetim ve hakimiyet sorununu doğurmuş, stratejik konumu ve jeopolitik özellikleri nedeniyle sürekli bir egemenlik mücadele ve çatışma alanı haline gelmiştir. Bundan dolayı takımadaları Akdeniz'deki Kıbrıs adasının stratejik konumuna benzer bir şekilde Kuzey Buz Denizi'nin stratejik noktası haline gelmiştir (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 5). Bölge ve bölge dışı güçlerin çekim alanına girmesiyle, tek bir devletin idaresine bırakılmayacak kadar stratejik değer kazanan takımadalar da egemenlik statüsü, uzun süre gündemden düşmemiş (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 50) ve Soğuk Savaş Dönemi'nde (1948-1989) ABD ile Sovyetler'in stratejik, politik ve askeri amaçla kullandıkları “buz çölü” (Solozobov, 2009, 28 August), 21. yüzyılda uluslararası ticari, askeri ve bilimsel çalışma ve çatışma alanı haline gelmiştir.

Takımadalarının ekonomik gelişmesinde balıkçılık/avcılık, madencilik, bilimsel araştırmalardan sonra turizm önemli yer tutmaktadır. Bölgeye havadan ve denizden erişimin olması turizm potansiyelinin gelişmesine ve genişlemesine büyük katkısı olmaktadır. Günümüzde Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın “kara alanının yüzde 65'i ve karasularının yüzde 87'si yasa ve yönetmeliklerle korunması, arama ve kurtarma tesisleri ve liman altyapısı” (Grete K. Hovelsrud, Julia Olsen, Annika E. Nilsson, Bjørn Kaltenborn & Julien Lebel, 2023: 87) ve hava ulaşımının olması, turizm faaliyetlerinin artmasındaki önemli etkenleri oluşturmaktadır.

16 Spitzbergen/Svalbard Takımadaları çevresinde potansiyel petrol ve kömür maden yatakları, kaynakları işleme ruhsat bilgileri, petrol arama şirketleri, sondaj kuyularının konumu ve daha fazlasına ait bilgi ve kanıtlar için bkz; Kim Senger, Malte Jochmann, Peter Brugmans ve Sten-Andreas Grundvåg “Petroleum, coal and research drilling onshore Svalbard: a historical perspective”, Norwegian Journal of Geology, (2019),99- 3, 77, erişim 2 Eylül 2022, DOI <https://dx.doi.org/10.17850/njg99-3-1>.

Deniz ve hava yoluyla gelen turistlerin büyük çoğunluğunu Norveç vatandaşları oluştururken 1990–2019 yılları arasında konaklama ve turizm gelirindeki artış rekor seviyesine çıkmıştır (Meyer, 2016: 16, Grete, 2023: 89). 2015 yılında havaalanını kullanarak gelen yolcu 82.000'den fazla olurken, deniz yoluyla her yıl ortalama 40-60 arasında özel yat ve kruvaziyer gemileri Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nı ziyaret etmektedir (Meyer, 2016: 16 vd.).

Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın bir başka jeostratejik boyutu da Longyearbyen kasabasına Svalbard Küresel Tohum Deposu¹⁷ inşa edilmesidir. 2008 yılında Kuzey Kutbu'ndan yaklaşık 1000 km bir mesafede, buzullar arasında 130 metre suyun altında milyarlarca tohum her türlü küresel ve nükleer saldırıya karşı korunmaktadır (Deamer, 2017). “*Dünyadaki hemen hemen her ülkeden 1.165.041 tohum çeşidinin saklandığı*” (Svalbard Global Seed Vault) ve “*dünyanın en büyük tarımsal biyolojik çeşitlilik koleksiyonunu barındıran depo*” (Duggan), olası bir felaket anında “*Nuh'un gemisi efsanesinin gerçek olması*” (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 28) düşünülmektedir.

5. Türkiye'nin Kutup Çalışmalarının Jeostratejik ve Jeopolitik Sonuçları

11. yüzyılda İzmir çevresinde Çaka Beyliği'nin, 13. yüzyıl başında Samsun'un ve Antalya'nın fethi, ardından Kuzey Ege'de Karesioğulları Beyliği'nin kurulması Anadolu'da denizcilik faaliyetlerinin oldukça eskiye dayandığını göstermektedir (İlgürel, 2001: 637 vd.). Akdeniz'i, Karadeniz'i ve Ege Denizi'ni bir Türk gölü haline getiren Osmanlı Devleti'nde kutup çalışmaları da oldukça eskidir. 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sultan Çelebi Mehmed döneminde (1413-1421), Arapça ve Farsçadan Türkçeye çevrilen yazma eserlerde kutuplar hakkında mitolojik malumat verildiği, dolayısıyla bu dönemden itibaren kutuplar hakkında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır (Bayatlı, 2022: 49 vd.). 16. yüzyılın hemen başlarında Piri Reis'in, 1513 yılında çizip 1517 yılında Sultan Selim'e takdim ettiği haritasında “*Antarktika'nın buzullarla kaplı olmadan önceki halini tasvir etmesi*” (Çoşkun, 2013: 8 vd.), Matematik ve astronomi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Münecimbaşı Takıyüddin'in, III. Murad'ın izniyle 1577 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk rasathanesini kurması (Topdemir, 454 vd.), Takıyüddin'in kutuplar hakkındaki çalışmalarından ilham alan Kâtip Çelebi'nin 1632 yılında yazdığı Cihannümâ eserinde her iki kutbu göstererek bilgi vermesi (Çelebi, 2009: 119) kayda değer çalışmalardır. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde ilk veya ikinci olarak neşredilen jeoloji kitaplarından birinin müellifi olan İbrahim Ethem Paşa'nın, Medhal-i İlm-i Jeoloji adlı eserinde denizler, akarsular ve kaynak suları üzerine bilgiler verdikten sonra kutuplardaki buzullar hakkındaki açıklamaları oldukça önemlidir (Yurtoğlu, 2020: 107). 1912-1913 yıllarında “*ilk Türk yazarı olarak Kuzey Kutbu'na giden Celal Nuri İleri*” (Özkul, 2005: 7), Rusya ve İskandinavya hakkında Kutup Muhasebeleri ve Şimal Hatıraları adlı iki eserinde izlenimlerini aktarması (Özkul, 2005: 10), Türkiye'nin “*2. Uluslararası Kutup Yılı'na (1932–1933) bilimsel katkı sağlaması*” (Caymaz

17 Svalbard Küresel Tohum Deposu'na giriş çıkış, tohumların saklanma korunma sistemi detaylı bilgi ve resimler için; Chow Denise, “*In Photos: Take a Tour of the World's 'Doomsday' Seed Vault*”, (Şubat 24 2017), Live Science, erişim 19 Eylül 2022, <https://www.livescience.com/58016-svalbard-doomsday-seed-vault-photos.html>

& Özsoy, 2022: 16) bakımından 20. yüzyılın önemli çalışmaları olarak görülmüş ve hemen ardından Avrupa'dan ünlü kutup uzmanları davet edilmiştir. 1930'lu yıllarda birçok kez Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'na keşif seferlerinde bulunan ve kutup bölgesini çok iyi tanıyan Norveçli teğmen ve kaptan “*Rolf Kjaer'in 1935 yılında Türkiye'ye davet edilmesi*” (Caymaz & Özsoy, 2022: 16), kutup çalışmaları açısından büyük gelişmedir. Ayrıca 1957-1958 yıllarında düzenlenen 3. Uluslararası Kutup Yılı'nda da Türkiye'nin proje ve çalışmalarıyla yer alması, bireysel bazda kutup yolculuğunun önünün açılmasına büyük katkı sağlamıştır.

Türkiye'nin kurumsal düzeyde 2016 yılındaki ilk kutup çalışma ve araştırma yolculuğundan yıllar önce, Türk bilim insanların buralara ilgi gösterdiği hatta Antarktika'ya gittiği bilinmektedir. 1967 yılında Atok Karaali adındaki bilim insanı (Karakaş, 2013), 13 milyon km² den büyük ve neredeyse tamamı buzlarla kaplı (The Land Area of the Continents) yerkürenin en güneyine Antarktika'ya ulaşmıştır (Karakaş, 2013). Burada Karaali Kayalıkları ve bilimsel çalışmalarda bulunan Türk bilim insanı Prof. Dr. Umran İnan onuruna “*İnan Tepesi*” isminde bir alan bulunmaktadır (Türk Deniz Araştırmaları Vakfı -TUDAV), 2016). Yaptıkları bilimsel çalışmalar neticesinde “*katada 3 farklı noktaya 3 Türk bilim insanının ismi, (Karaali Kayalıkları, İnan Tepesi, Tilav Buz Yalağı)*” (İnam, Ünal & Koçak, 2018: 13) verilmiştir.

İlk kutup seferinin yapıldığı 1967 yılından 2016 yılına kadar birçok Türk bilim insanı özellikle Antarktika üzerinde araştırmalar yapmış, projeler geliştirmiştir (İnam, Ünal & Koçak, 2018). Antarktika Antlaşması'nın¹⁸ (1959) onuncu yılı dolmadan Türk bilim insanları kutup çalışmalarını yürütmüş ve dünyanın en güney ucuna gitmiş olmalarına rağmen Türkiye ancak 36 yıl sonra bu antlaşmaya taraf olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı). Böylece Türkiye, Spitzbergen/Svalbard Antlaşması kadar geç olmasa da 1959 yılında imzalan Antarktika Antlaşması'na, 1995 yılında taraf olarak kutuplara ilgisini göstermiştir. 1960'lı yıllarda Türk bilim insanlarının Antarktika'ya adım atmalarından tam 50 yıl sonra, burada Türk Bilim Üssü kurulması planlanmış ve 2023 yılı itibariyle 7 keşif ve araştırma yolculuğu yapılmıştır (Marmara Araştırma Merkezi -MAM-, Kutup Araştırmaları Enstitüsü - KARE). Bu iki bilim insanından yıllar sonra Prof. Dr. Bayram Öztürk 2014-2015 yılları arasında Antarktika'ya (Buzul Kıta Antarktika'dan Yansımalar, 2016), Prof. Dr. Harun Gümrükçü de 2018 yılında Kuzey Kutbu'na en yakın “*buzullar diyarı, bir zamanlar kutup kâşiflerinin son durağı, Avrupa medeniyetinin bittiği son nokta*” (Antalya Bilim Üniversitesi, 2022) olan Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'na gitmişlerdir. Gümrükçü döndükten hemen sonra 10 seri olarak planladığı Küresel Bakışla Kutup Çağı ana başlığında 5 kitap yayımlayarak çalışmalarını, bulgularını

18 1 Aralık 1959'da on iki ülke tarafından Washington'da imzalanan Antlaşma, 23 Haziran 1961'de yürürlüğe girmiş ve o günden sonra ilerleyen yıllarda 54 ülke antlaşmaya taraf olarak imza altına atmıştır. Antlaşmanın tam metni için bkz. “*The Antarctic Treaty*”, The Secretariat of the Antarctic Treaty, erişim 6 Temmuz 2022, <https://www.ats.aq/antarctic treaty.html>

ve görüşlerini bilim dünyasına kazandırmıştır.¹⁹

Türkiye Arktika'nın “geleceği ve kutupların korunmasında söz sahibi” olmaya dönük kurumsal boyutta ilk girişimini 2014 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) aracılığıyla 17 Ocak 2015 İTÜ Kutup Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'ni (PolReC) kurarak resmen başlatmıştır. (Ulusal Kutup Bilim Programı (2018-2022), 2017). Ancak 2009 yılında Türkiye'nin Oslo Büyükelçiliği (Norveç) tarafından “Norveçli yetkililer nezdinde girişimde bulunularak, depozitör devlet olan Fransa'ya başvurularak imzanın atılabileceğine ve hiçbir engel olmadığına dair resmi yazı” (Büyüksağnak, Svalbard (Spitsbergen) Antlaşması ve Türkiye, 2017) ile Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na bilgi verildiği bilinmektedir. 2013 yılına gelindiğinde Türk Dışişleri Bakanlığı İTÜ, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ve İstanbul Üniversitesi'nden (İÜ) 5 bilim insanını Antarktika'ya göndermiştir (<https://www.denizhaber.com/>, 2015). Birkaç yıl sonra da “iklim değişikliği, buzullar, yabancı türler, kirlenme, denizel biyoçeşitlilik, koruma alanları, deniz memelileri ve botanik konularında araştırma” (Türkiye'nin Antarktika Araştırma Seferi 2016) yapmak üzere 7 farklı üniversite ile Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 14 kişilik çalışma ekibi kurulmuştur. Kurulan ekip, 29 Mart 2016 tarihinde Türkiye'den Güney Kutbu'na, Antarktika'ya doğru ilk yolculuğuna çıkarak Türk Bilim Üssü kurmaya yönelik çalışmalarına başlamıştır (Ülkar, 2016). Hemen ardın da İTÜ ev sahipliğinde 12-13 Nisan 2017 tarihinde I. Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı yapılarak geç kalınmış proje için harekete geçilmiştir (Marmara Araştırma Merkezi (MAM), Kutup Araştırmaları Enstitüsü -KARE-).

Antarktika ve Arktika Bölgeleri'nde Türk bilim insanlarının araştırma ve çalışmalarının desteklenmesi amacıyla Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile TÜBİTAK arasında 12 Mart 2018 tarihinde bir protokol imzalanmış (İnam, Ünal & Koçak, Ekim, 2018) ve Ulusal Kutup Bilim Programı büyük bir ivme kazanmıştır. Bu protokolle Ulusal Kutup Bilim Programı'na aynı yıl yapılacak çalışma ve projelerin yürütülmesine yönelik 1 milyon Avro bütçe de ayrılmıştır (İnam, Ünal & Koçak, Ekim, 2018). Hükümetin desteğinin alınmasıyla II. Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı, 12-13 Eylül 2018'de, 2019 yılına gelindiğinde ODTÜ tarafından 60'ın üzerinde kurum ve 200'den fazla katılımcı ile III. Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı 5-6 Eylül'de yapılmıştır (Ulusal Kutup Bilim Programı-ODTÜ-). IV. Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı 22 Ekim 2022 yılında TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi (MAM), Kutup Araştırmaları Enstitüsü (KARE) organizasyonu tarafından çevrimiçi gerçekleştirilmiş (Kutup Araştırmaları Enstitüsü – KARE - 2020), V. Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı ise 30 Kasım 2021'de 144

19 Harun Gümrükçü, Küresel Bakışla Kutup Çağı Çatışmalar, İşbirlikleri, Ulusal Çıkarlar, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015). Harun Gümrükçü, Aybuke İnan Şimşek ve Güneş Ersoy Küresel Bakışla Kutup Çağı Farklı Disiplinler Çok Yönlü Perspektifler, (Ankara: Elif yay, 2016). Harun Gümrükçü, Aybuke İnan Şimşek, Güneş Ersoy, Fatma Cande ve Yaşar Dinçer, Küresel Bakışla Kutup Çağı Tarihi ve Hukuki Perspektif Ekolojik Dönüşüm, (Ankara Elif yay, 2017). Harun Gümrükçü, İsmail Ceritli, Küresel Bakışla Kutup Çağı-4 Yüksek Kuzeyin Stratejik Takımadaları: Spitzbergen/Svalbard Neden ve Niçin?, (Ankara: Nobel yay, 2020) Harun Gümrükçü, Hüseyin Karabulut ve Zeynep Seda Soylu, Küresel Bakışla Kutup Çağı Dizisi-5 Yedi Ada Yedi Sorun Yedi Çözüm, (Ankara: Nobel yay, 2021).

kurum ve kuruluşun bilim insanlarının katılımıyla Gebze Teknik Üniversitesi'nin (GTÜ) ev sahipliğinde düzenlenmiştir (V.Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı, 2021).

“Cumhurbaşkanlığı himayelerinde, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı uhdesinde, TÜBİTAK MAM Kutup Araştırmaları Enstitüsü koordinasyonunda” Antarktika'ya yedi, Arktika'ya da üç bilim seferi düzenleyen Türkiye, sefer liderliğini Prof. Dr. Bayram Öztürk'ün, yardımcılıklarını Doç. Dr. Burcu Özsoy Çiçek ile Doç. Dr. Halim Aytekin Ergül'ün yaptığı Birinci Ulusal Antarktik Bilim Seferi 26 Şubat- 4 Nisan 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. 7 Mart- 24 Nisan 2018 tarihleri arasında ikincisi, 29 Ocak- 6 Mart 2019 tarihleri arasında üçüncüsü gerçekleştirilen seferin dördüncüsü 9 Şubat 2020- 08 Mart 2020 tarihinde, 07 Nisan- 26 Mayıs 2021'de beşinci bilim seferi pandemi döneminde içerisinde gerçekleştirilirken 6. Ulusal Antarktika Bilim Seferi 09 Mart 2022 tarihinde bir buçuk ay sonra İstanbul'da tamamlanmıştır (MAM Kutup seferini Araştırmaları Enstitüsü). Ekip 2023 yılında 7. seferini 30 Ocak- 5 Mart tarihleri arasında yaparak Horseshoe Adası'nda bilimsel çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Kuzey Kutbu'na Arktika'ya İlk Türk Arktik Bilimsel Seferi 11-26 Temmuz 2019 tarihinde, Türkiye İş Bankası'nın destekleriyle Spitzbergen/Svalbard Takımadaları etrafında bulunan Grönland Denizi ile Arktika Okyanusu'nda, ikinci sefer üç yıl aradan sonra “atmosfer ölçümleri, deniz canlıları, deniz buzu gözlemleri, meteorolojik veri toplama ve deniz bilimleri kapsamında 14 proje” (MAM Kutup Araştırmaları Enstitüsü, 2022) hedefiyle 4-25 Temmuz 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda Svalbard'da 82° Kuzey paralelinde “deniz buzlarını, Svalbard takım adalarındaki buzulları ve seyir boyunca geçtikleri Barents Denizi'ndeki kambur balina, Minke balinası, beyaz balina, yunus türleri, fok türleri, mors, kutup ayısı ve onlarca kuş türü” (MAM Kutup Araştırmaları Enstitüsü, 2022) gözlemlenerek incelemelerde bulunulmuştur. 2023 Temmuz ayında Çekya ve Brezilya'dan bilim insanlarının da katıldığı 3. Arktika Seferi'ne ilk defa Meteoroloji Genel Müdürlüğü ile Seyir Hidrografi ve Oşinografi Dairesi temsilcileri de iştirak etmiştir. Üçüncü sefer önceki iki seferde elde edilen bulguların değişimini daha kesin görülmesini sağlayacaktır. Seferin çalışmalarına yönelik ilk veriler, 30 Kasım- 1 Aralık 2023 tarihlerinde gerçekleştirilmesi planlanan 7'nci Ulusal Kutup Bilimleri Sempozyumu'nda Türk ve yabancı bilim insanlarına aktarılacaktır. 2017 yılından itibaren Cumhurbaşkanlığı himayelerinde yapılan bu seferlerden 91 bilimsel yayın ve 66 proje üretilirken, Türkiye adına Küresel Konumlandırma Sistemi, sismik istasyon ile meteoroloji istasyonu hayata geçirilmiştir (Özsoy, 2022: 90 vd.). Elbette ki bilim seferlerinin izleme ve değerlendirme raporları incelendiğinde yapılan bilimsel çalışmaları, projeleri ve hedefleri görmek mümkün olacaktır.²⁰

2015 yılından bu yana Türkiye'nin kutup coğrafyasında yaptığı çalışma ve girişimlerinin çok büyük bir kısmının Güney Kutbu'yla ilgili olduğu görülecektir. Ancak Türkiye kültürel, bilimsel, tarihi ve ticari bir perspektiften bakarak özellikle Kuzey Kutbu'yla ilgilenmeyi

20 Ulusal Kutup Bilim Programı (2018-2022), Marmara Araştırma Merkezi Kutup Araştırmaları Enstitüsü, (MAM), erişim 7Temmuz 2022, <https://kare.mam.tubitak.gov.tr/tr/yan-menu/ulusal-kutup-bilim-programi-2018-2022>

ve orada güç odaklarının yanında araştırma üsleri ve teknolojisiyle yer almayı düşünmek durumundadır. Bundan dolayıdır ki kutuplarla ilgili bütün bilimsel çalışmalar, keşif seferleri, araştırma üssü kurma plan ve programları hükümet tarafından desteklenmektedir. Bölgeye girmekte geç kalınmış da olsa yapılan bütün bu girişim ve projeler, küresel iklim değişikliğinin etkileri üzerine yapılacak çalışmalara ve diğer bilimsel projelere katkı sağlayacaktır.

Kutuplara yapılan bilimsel seferler ve teknik çalışmalar, son yıllarda ivme kazanırken akademik bilimsel literatürün oldukça yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Tez Merkez'inden 2015-2021 yılları arasında, Arktika ve Antarktika başlığındaki yapılan aramalarda yüksek lisans/doktora çalışmalarının düşük seviyede olduğu görülecektir (Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi). Bunun dışında 5. Ulusal Kutup Bilim Programı, 2018-2022 İzleme ve Değerlendirme Raporu'nda da kutuplar konusunu içeren 2010-2020 yıllarında lisans, yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarının az olduğu anlaşılmaktadır.



Harita 2: Spitzbergen/Svalbard Takımadaları. Kaynak: <https://www.yahoo.com/>. Erişim:20 Mayıs 2023.

6. Spitzbergen/Svalbard Antlaşması ve Türkiye

1596 yılında keşfedilenden 1872 yılına kadar hukuki konumu tartışılmalı Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın egemenlik statüsü, belirsizliğini korumuştur. 1872 yılında imza altına alınan antlaşmayla Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın hukukî konumu, terra nullius olarak belirlenerek tek bir gücün hakimiyetine girmesinin önüne geçilmiştir (Zadorin, 2018: 1 vd.). Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'ndan önce takımadaları uluslararası hukuk, ticaret ve

aynı zamanda siyasi bakımından 20. yüzyıldaki kadar değerli bir bölge olmamıştır. Takımadalar üzerinde ve çevresinde birçok ülke avcılık, balıkçılık ve madencilik faaliyetleri yürütmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Avrupa'da Paris Barış Konferansı'nın yapıldığı günlerde 9 Şubat 1920'de Versay'da Spitzbergen/Svalbard Antlaşması imzalanmıştır.²¹ Antlaşmaya Norveç, ABD, Danimarka, Fransa, İtalya, Japonya, Hollanda, Büyük Britanya, İrlanda ile İngiliz Denizaşırı Dominyonları ve İsveç imza atarak taraf olmuşlardır. 14 Ağustos 1925'te yürürlüğe giren Spitzbergen/Svalbard Antlaşması ile Spitzbergen/Svalbard Takımadaları o yıllarda Avrupa'nın ekonomik yönden en zayıf ülkesi olan Norveç Krallığına bırakılarak mutlak bir hakimiyet elde etmesi sağlanmıştır. Büyük Britanya, ABD, Fransa ve İtalya takımadalardaki ekonomik, ticari ve bilimsel çalışmaların muhafaza altına alınması, ticari şirketlerine ve vatandaşlarına eşitlik ilkesi çerçevesinde muamele edilmesi ve ayrımcılık yapılmaması karşılığında antlaşmayı onaylamışlardır.

Askerî, siyasi, hukuki ve çevreye yönelik 10 madde ve 3 ek maddeden müteşekkül antlaşma birtakım temel prensipler üzerine yürürlüğe girmiştir. Birinci madde ile Norveç, Spitzbergen/Svalbard Takımadaları üzerinde mutlak ve sınırsız egemenlik hakkı elde etmiştir. 2, 3, 4 ve 7. maddeler taraflara eşitlik prensibi mucibince muamele görecekları garantisini verirken vergi ve harç gelirlerinin takımadalara tahsis edileceği 8. madde ile güvence altına alınmış, 9. madde de Norveç, takımadalarını askerî bölge konumuna getirmeyeceğini, buraya tahkimat ve askerî personel konuşlandırmayacağını taahhüt etmektedir. Son olarak bu antlaşmadan önce takımadalarda hakkı olduğunu ileri süren devletlerin bir takım hakları 6. ve 10. madde ile aynen muhafaza edilmesi uygun görülmüştür.

Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'nın 1. maddesine göre Norveç, 10° -35° Doğu boylamı ile 74° – 81° Kuzey enlemleri arasında kalan Batı Spitzbergen, Barents Adası, Edge Adası, Wiche Adaları, Hope Adası, Prens Charles Burnu ve Ayı Adası ile irili ufaklı ada ve kayaları da kapsayan alanda mutlak bir hakimiyet elde etmiştir. Norveç bu hakimiyetin vermiş olduğu güçle takımadaları ile ilgili her türlü yasa ve yönetmelikleri çıkaracak ve uygulayacak hale gelmiştir (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 36 vd).

Antlaşmaya taraf ülkeler, takımadaların karasularından, fiyortlarından ve topraklarından eşit statüde yararlanacak, burada ikamet etme, balıkçılık, avcılık, sanayi, ticari ve eğitim gibi alanlarda çeşitli haklar elde etmişlerdir. Bütün bu ayrıcalıkların yanında antlaşmaya taraf devletlerin vatandaşları, Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın limanlarına giriş çıkış yapabilecek, madencilik ve ticari faaliyetler ile gayri menkul edinme haklarını da elde ederek tam ve eşit bir statüde yararlanabileceklerdir. Antlaşmanın “*eşit yararlanma ve eşit erişim özgürlüğü*” (Rossi C. 2017: 130) hükmü Norveç egemenliğine gölge düşürmüş olsa da Norveç büyük bir kazanç elde etmiştir. Antlaşma ile taraf devletlerin vatandaşlarına serbest erişim ve burada ekonomik faaliyetlerde bulunma hakkı tanımış, takımadalar askerden ve askerî teçhizattan arındırılmış bir konuma getirilmiştir.

21 Antlaşmanın Türkçe, İngilizce ve Almanca tercümesi ve taraf ülkeler için bkz. **Gümrükçü**: Küresel Bakışla Kutup Çağı -4, 74 vd.

2022 yılı itibariyle antlaşmaya 46 ülke taraf olmuştur (Gümrükçü & Ceritli, 2020: 74). Taraf ülkeler içerisinde normal olarak kuzeylilerin çoğunluk olduğu görülecektir. AB üye devletlerinden 22, G20 ülkeleri arasında yer alan 14 devletin taraf olduğu antlaşmada, 25 NATO üyesi ülke de imza atarak yerini almıştır.

I. Dünya Savaşından mağlup çıkan Almanya, Rusya ve Osmanlı Devleti antlaşmaya gereken önemi ver(e)mediğinden taraf olmamıştır. Yeni Türk Devleti'nin Millî Mücadele içerisinde yer alması ve savaşın getirdiği zor şartlardan ötürü Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'na taraf olmayı düşün(e)medikleri anlaşılmaktadır. 21. yüzyıl başlarına kadar taraf olmayı gündemine almayan Türkiye'nin ilk bilgilendirilmesi, 2009 yılında Norveç Oslo Türk elçiliği tarafından yapılmıştır.²² “*Norveçli yetkililer nezdinde girişimde bulunularak, depozitör devlet olan Fransa'ya başvurularak imzanın atılmaması için hiçbir neden olmadığına dair resmi bir yazı Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş*” (Büyüksağnak, 27 Kasım 2017) olmasına rağmen arkası takip edilmediğinden bir sonuç çıkmamıştır. Beş yıl sonra Türkiye'nin Arktika ve Antarktika'ya yönelik çalışma ve girişimlerine ilişkin 3 Mart 2014 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) verilen soru önergesine de bir cevap alınamamıştır.²³ 2 Nisan 2021 tarihli “*1920 Svalbard Antlaşması'na ülkemiz neden taraf değildir?*” soru önergesine Dışişleri Bakanlığı tarafından verilen cevapta, yüzyıl sonra büyük adım atıldığı anlaşılmaktadır.²⁴ Dışişleri Bakanlığı soru önergesine verdiği cevapla Türkiye'nin 1920 Svalbard Antlaşması'na taraf olmaya karar verdiğini resmi olarak beyan etmiş ve tezkere hazırlanarak TBMM'ye gönderilmiş ardından da 2022 yılı 6 Ekim Perşembe günü yapılan komisyon toplantısında, kanun teklifi görüşülerek kabul edilmiştir.²⁵ Antlaşmaya gerekçe olarak “*Norveç egemenliğindeki Spitzbergen Takımadaları ve karasularında mülk edinme ve oturma hakkı elde edebilecek, balıkçılık ve avlanma yapabilecek, Türk şirketleri denizcilik, endüstri, madencilik ve ticaret alanlarında faaliyette bulunabilecek, bilim insanlarımız kurulacak Türk Bilim İstasyonunda bilimsel araştırma yapma ve Türk öğrencileri Svalbard Üniversitesinde eğitim alma imkânına sahip olacakları*”²⁶ gösterilmiştir. Türkiye'nin 1920 Svalbard Antlaşması'na taraf olunmasına dair kanun teklifinin TBMM Başkanlığına sunulması Arktika'da Türkiye'nin varlığını resmen doğuracaktır. 15 Haziran 2022'de (2/4511) esas numaralı Kanun Teklifi TBMM'ye, ardından 27 Haziran 2022'de de Dışişleri Komisyonuna havalesi yapılarak 2022 yılı 6 Ekim Perşembe

22 Barbaros Büyüksağnak, “Svalbard Antlaşması ve Türkiye”, 38. slayt, 27 Kasım 2017, erişim 16 Temmuz 2022, <https://drive.google.com/file/d/177BqGZ1DXSrgHlwzi3619P6rQOU4LT7G/view>. Norveç'te 2 yıl Oslo Askerî Ataşeliği görevinde bulunan Barbaros Büyüksağnak, 2019 yılında Spitzbergen (Svalbard) Adaları'na gerçekleştirilen ilk Türk Arktik Bilimsel Seferi'ne katılmıştır. Erişim 16 Temmuz 2022, <https://www.ibt.istanbul/Permission/Detail/139>

23 TBMM, 24/4 Dönemi ve Yasama Yılı, Esas Numarası: 7/40465, erişim 15 Temmuz 2022, <https://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-40465s.pdf>

24 TBMM, 27/4 Dönemi ve Yasama Yılı, Esas Numarası: 7/41723, erişim 15 Temmuz 2022, <https://www2.tbmm.gov.tr/d27/7/7-41723sgc.pdf>

25 TBMM, 27/5 Dönemi ve Yasama Yılı, Esas Numarası: 2/4511, erişim 15 Temmuz 2022, <https://www.tbmm.gov.tr/Yasama/Kanun-Teklifleri-Sonuc>

26 TBMM, 27/5 Dönemi ve Yasama Yılı, Esas Numarası: 2/4511.

günü komisyon toplantısında kanun teklifi görüşülmüş ve kabul edilerek önemli bir adım atılmıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2022). Elbette ki stratejik konumdaki bu antlaşmanın TBMM'nin bütün üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmesi beklenmektedir.

7. SONUÇ

Arktika Bölgesi'nin jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik boyutları nazar-ı dikkate alındığında, kutup coğrafyasına hızlı ve doğru adımların atılması gerekmektedir. Türkiye'nin Spitzbergen/Svalbard Antlaşması'nın imzalandığı dönemlerde Millî Mücadele içerisinde olmasından ötürü o gün bu antlaşma üzerinde durulmamış veya buna ayıracak zamanı olmamıştır. Antlaşmaya taraf olmaya yönelik atılan adım çok geç de olsa elbette ki kuzeyde, Arktika'da hak ve söz sahibi olmanın yolunu açacaktır. Türkiye bu antlaşmaya taraf olarak, 19. yüzyıl sonlarından beri bölgede gözlem ve araştırma üsleri bulunan birçok ülkenin yanında yer alacak, burada kendi araştırma istasyonu kurarak daha hızlı veri/bilgi alabilecektir. Akdeniz için Kıbrıs adasının jeostratejik, jeopolitik ve jeoekonomik konumu ne ise Kuzey Buz Denizi için de Spitzbergen/Svalbard Takımadaları'nın konumunu aynı gören Gümrükçü'nün dediği gibi burada kurulacak bir meteoroloji istasyonu ile Türkiye'nin hava olaylarına doğrudan erişebilecektir. Antlaşmanın TBMM tarafından onaylanmasıyla Türkiye, bölgede askerî, siyasi, hukuki, çevre, ekonomik ve ticari her türlü girişimlerde bulunabilecektir. Burada kuracağı bilimsel araştırma üsleri sayesinde iklim değişikliği, buzullar, okyanus akıntıları, permafrost, kutup hayvan ve bitkileri ile deniz canlıları gibi birçok alanda söz sahibi olacaktır.

Türkiye'de 21. yüzyılın hemen başlarında bölgeye yönelik akademik çalışmalar artmış ve hızla yükselen bir ilgi oluşmuştur. Türk öğrencilerinin de burada eğitim almasıyla Türkiye; Norveç, Rusya ve Polonya gibi ülkelerin bilimsel kutup çalışmalarında etkin rol alacaktır. Bundan dolayıdır ki öncelikli ve gerekli girişimler bir an önce yapılmalıdır.

Türkiye, Ukrayna-Rusya savaşındaki/krizindeki (2021) pozisyonuyla güçlenmiş Rusya ilişkilerini Arktika üzerine kaydırarak Rusya'nın desteğini alabilir. Böylece geliştirilecek yeni ortak program ve projelerle Türkiye Arktik Konseyi'ne üyelik çalışmalarında, Rusya'yı yanına alarak birlikte hareket etme fırsatını yakalayacaktır. Ayrıca Türkiye, bu krizdeki çalışma ve girişimleriyle Avrupa, Asya ve Afrika'da birçok ülkenin güvenini de kazanmıştır. İsviçre'nin 2017 yılında konseye kabul edilmesinin en önemli gerekçelerinden biri de "*güvenilir uluslararası bir ortak*" (Schweizer, 2018) olmasıydı. İsviçre gibi denizlerle hiçbir bağlantısı olmayan bir ülkenin, üyeliğe kabul edildiği bir ortamda Türkiye, Ukrayna-Rusya savaşında elde ettiği güvenilir ülke gücünü kullanması yerinde bir karar olacaktır. Arktika kıyılarının yarısından fazlasına sahip olan Rusya bölgeyi askerileştirerek yanında güçlü ülke istemediği bilinmektedir. Yıllarca sıcak denizlere (Akdeniz'e) inmeyi politik ve askerî bir hedef edinen Rusya, buzlarla kaplı Arktika'ya ABD gibi güçlü devletlerin girmesinden endişe duymaktadır. Ancak dost iki ülke (Türkiye/ Rusya) Arktika konusunda bir anlaşma zemini oluşturmaları ihtimal dahilindedir.

Türkiye'nin Arktika'da varlığını ortaya koyması için geçerli siyasi, kültürel ve tarihi nedenleri bulunmaktadır. Türkiye'nin kutuplarda yaşayan birçok yerli halklarla kültürel ve tarihi bağlarının varlığı bilinmektedir (Arslan, 2017: 100 vd.). Dolayısıyla Türkiye'nin burada yaşayan Samiler ve Yakutlarla ilgili tarihi bir görev addedip siyasi ve ekonomik kazanımların yanında, güçlü bir strateji belirlemesi gerekmektedir. Bölgeye kıyıdaş olmadığı halde başta Çin, Almanya ve Hindistan gibi ülkelerin Arktika'da varlığı ve politikaları göz önünde alındığında, Türkiye'nin buradaki varlığı, aykırı bir durum arz etmeyecektir. Gümrükçü'nün ifade ettiği gibi: “*Türkiye'nin böyle bir alanda daha fazla yer alması beklenmektedir*” (Gümrükçü & Ceritli, 2020: V). Oldukça uzun bir zamandır kuzeyde yaşayan ve topraklarının Arktika Okyanusu'nda kıyısında bulunan Yakutlar ve Samiler için tarihi, kültürel ve dil bağı olan Türkiye'nin bir an önce soft power unsurlarını kullanmalı, Yakutistan'a ve Samilere ilgisini göstermeli, hatta ilerletmelidir. Yakutistan'da üniversite ve araştırma merkezleri kurarak buzullarla kaplı alanlarda çalışmalar yapılmalı ve öğrenci değişim programları artırılarak hem eğitim hem de akademik alanda iş birliği sürdürülmelidir. Deniz taşımacılığı ve balıkçılık alanında yapılacak ticari ortaklıklar, gelecekte iki tarafa büyük kazanç sağlayacaktır. Dolayısıyla Türkiye Rusya, İsveç, Norveç ve Finlandiya ile Arktika'ya yönelik eğitim ve kültürel boyutta ilişkilerini güçlendirmelidir.

Bunların dışında Türkiye, bir an önce bölgeye yönelik Singapur ve İsviçre benzeri bir çalışmayı (Singapur'un bölgeye özel yetkili bir elçi ataması, İsviçre'nin de Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bir çalışma ofisi kurması) başlatması yerinde olacak ve böylece Arktika ile resmi bağ kurulacaktır. Türkiye'nin bir an önce bölgede varlığını göstermesi ve hissettirmesi beklenmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- S.B.K.; Veri Toplama- S.B.K.; Veri Analizi/Yorumlama- S.B.K.; Yazı Taslağı- S.B.K.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- S.B.K.; Son Onay ve Sorumluluk- S.B.K., H.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- S.B.K.; Data Acquisition- S.B.K. ; Data Analysis/Interpretation- S.B.K.; Drafting Manuscript- S.B.K.; Critical Revision of Manuscript- S.B.K.; Final Approval and Accountability- S.B.K., H.K.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Arctic Council. Erişim 2 Temmuz 2022. <https://www.arctic-council.org/>; <https://www.arctic-council.org/about/>.
- Air Force. “The Department of the Air Force Arctic Strategy”, (21 Temmuz 2020). Erişim 10 Temmuz 2022, <https://www.af.mil/Portals/1/documents/2020SAF/July/ArcticStrategy.pdf>.
- Akar, Buse (Çev.). China's Arctic Policy. Ocak 2018. Erişim 11 Temmuz 2022. https://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm.
- Antalya Bilim Üniversitesi. “Spitsbergen Anlaşması'na Katılmasını Uygun Bulan Kanun Teklifi TBMM'de.” Erişim 5 Temmuz 2022, <https://www.antalya.edu.tr/tr/haber/turkiye-nin-spitsbergen-anlasmasi-na>

katilmasini-uygun-bulan-kanun-teklifi-tbmm-de.

- Arslan, Melike. *İskandinav Destanları Ve Türk Destanları Genel Özelliklerinin Karşılaştırması*, Konya: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Auerswald, David. *A.U.S. Security strategy for the arctic*. 27 Mayıs 2021. Erişim 5 Temmuz 2022. <https://warontherocks.com/2021/05/a-u-s-security-strategy-for-the-arctic/#:~:text=Any%20new%20U.S.%20Arctic%20security,by%20either%20China%20or%20Russia>.
- Boyd, Rognvald, Terje Bjerkgård, Bobo Nordahl ve Henrik Schiellerup. *Mineral Resources in the Arctic*. Norveç: Geological Survey of Norway, 2016.
- Büyüksağnak, Barbaros. Svalbard (Spitsbergen) Antlaşması ve Türkiye. 27 Kasım 2017. Erişim 5 Temmuz 2022. <https://drive.google.com/file/d/177BqGZ1DXSrgHlwzi3619P6rQ0U4LT7G/view>.
- Bayatlı, Altay. "Osmanlı ve Kutup Stratejisinin Haritacılık Tarihi ve Coğrafi Keşifler Perspektifinden İncelenmesi." *Trakya Üniversitesi Kalite ve Strateji Yönetimi Dergisi*, 2-1 (2022): 39-91.
- Breum, Martin. *Arctic Today*. 17 Ekim 2018. Erişim 11 Temmuz 2022. <https://www.arctictoday.com/china-us-strategic-designs-greenland/>.
- Bulkeley, Rip. "Naming Antarctica." *Polar Record*, 52 (262), 15 Mayıs (2015): 2- 15.
- Caymaz, Ebru, Barbaros Y Büyüksağnak ve Burcu Özsoy. "Arctic science diplomacy of Norway: A case study of svalbard." *Polar Science*, 7 Ekim 2022: <https://doi.org/10.1016/j.polar.2022.100901>.
- Caymaz, Ebru ve Burcu Özsoy. "Türkiye'nin Kutup Bilim Diplomasisi." *İletişim ve Diplomasi, Kamu Diplomasisi ve Ülke Markalama Özel Sayısı*, 7 (2022): 5-24.
- Chow, Denise. "In Photos: Take a Tour of the World's 'Doomsday' Seed Vault." Erişim 19 Eylül 2022. <https://www.livescience.com/58016-svalbard-doomsday-seed-vault-photos.html>.
- Deamer, Kacey. "'Doomsday Vault' Gains 50,000 Seeds to Fend Off Food Crises." Erişim 19 Eylül 2022. <https://www.livescience.com/58015-doomsday-seed-vault-receives-new-deposit.html>.
- Çelebi, Katip. *Kitâb-ı Cihânnümâ*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.
- Çoşkun, Feray. "Piri Reis Ve Haritası." *Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, 30 Mart, 240 (2013): 8-24.
- Demirkılınc, Selçuk. "Politik Bir Bölge Olarak Artika'nın Tanımlanışı." *Küresel Bakışla Kutup Çağı Çatışmalar; İşbirlikleri, Ulusal Çıkarlar*, hazırlayan Harun Gümrükçü, Natalia Shulgina Şanlı, Selçuk Demirkılınc, Aybüke İnan ve Tamer İlbuğa içinde 110-128. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Doshi, Rush, Dale Alexis Huang ve Gaoqi Zhang. "Northern Expedition: China's Arctic Activities and Ambitions." Erişim 3 Nisan 2022. *Foreign Policy at Brookings*. Nisan 2021.
- Duggan, Jennifer . "Inside the 'Doomsday' Vault." Erişim 18 Eylül 2022. <https://time.com/doomsday-vault/>.
- Enchanted Learning. "The Land Area of the Continents." Erişim 5 Haziran 2022. <https://www.enchantedlearning.com/geography/continents/Land.shtml>.
- Everett, Karen. "Canada's Arctic Policy Framework: A New Approach to Northern Governance." Erişim 12 Temmuz 2022. Polar Research and Policy Initiative (PRPI). <https://polarconnection.org/canada-arctic-policy-framework/>.
- Federation of American Scientists (FAS). "National Security Presidential Directives-NSPD." Erişim 10 Temmuz 2022. <https://irp.fas.org/offdocs/nspd/nspd-66.htm>.
- Gautier, Donald L ve Thomas E. Moore. "The 2008 Circum-Arctic Resource Appraisal." *The U.S. Geological Survey (USGS)*. 1-9. California: Menlo Park Publishing Service Center, Erişim 30 Temmuz 2022. <https://>

- pubs.usgs.gov/pp/1824/a/pp1824a.pdf.
- GlobalSecurity.org. "Arctic Ocean." Erişim 19 Temmuz 2022. <https://www.globalsecurity.org/military/world/war/arctic.htm>.
- Greenpeace.org. "Greenpeace 2020 Annual Report East Asia." Erişim 10 Eylül 2022. Kowloon, Hong Kong: Greenpeace East Asia, (2021):1-44.
- Guo, Ling ve Lloyd Steven Wilson. "The Diplomat." Erişim 12 Temmuz 2022. 29 Mart 2020. <https://thediplomat.com/2020/03/china-russia-and-arctic-geopolitics/>.
- Gümrükçü, Harun. "Douglas Mawson ve Antarktika." *Küresel Bakışla Kutup Çağı Dizisi 1 Çatışmalar, İşbirlikleri, Ulusal Çıkarlar*, hazırlayan Harun Gümrükçü, Natalia Shulgina Şanlı, Selçuk Demirkılınc, Aybüke İnan ve Tamer İlbuğa içinde 241-249. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Gümrükçü, Harun. "Küresel Bakışla Kutup Çağının Genel Hatları." *Küresel Bakışla Kutup Çağı Dizisi 1 Çatışmalar, İşbirlikleri, Ulusal Çıkarlar*, hazırlayan Harun Gümrükçü, Natalia Shulgina Şanlı, Selçuk Demirkılınc, Aybüke İnan ve Tamer İlbuğa içinde 4-26. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Gümrükçü, Harun ve İsmail Ceritli . *Küresel Bakışla Kutup Çağı -4,1*.Baskı. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Gümrükçü, Harun, Sümeyye Güneş, Sabit Alabaş ve Leyla Yılmaz. "Küresel Bakışla Kutup Çağı ve Spitzbergen/Svalbard'ın Yeri." *Küresel Bakışla Kutup Çağı-4*, hazırlayan Harun Gümrükçü, İsmail Ceritli içinde 1-29. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Hoel, Adolf . *Skrifter Om Svalbard Og Ishavet* . Oslo: 1937.
- Denizhaber.com/. 17 Mart 2015. Erişim 5 Temmuz 2022. <https://www.denizhaber.com/roportaj/drburcu-ozsoy-cicek-ile-seanews-dergisi-eylul-2014-icin-yapilan-roportaj-h38637.html>.
- İnam, İlknur, Eda Ünal ve Mesut Koçak. "Arktik Bölgesi ve Yürütülen Çalışmalar, Türkiye'nin Kutup Çalışmaları". *Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi*, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi ve Verimlilik Genel Müdürlüğü, 358, (2018).
- İnam, İlnur, Eda Ünal ve Mesut Koçak. "Antarktika'ya Bilim Üssü Kurulması Projesi." *Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi*, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi ve Verimlilik Genel Müdürlüğü, 358, 2018.
- Jaklin, G.S.(Hazırlayan). *The Place Names of Svalbard* . Tromsø: Norwegian Polar Institute, 2003.
- Karabulut, Hüseyin. "Adı Konmayan Kıta:Grönland Jeostratejik, Jeopolitik ve Jeoekonomik Boyutları." *Küresel Bakışla Kutup Çağı Dizisi-5 Yedi Ada Yedi Sorun Yedi Çözüm*, hazırlayan Hüseyin Karabulut, Harun Gümrükçü, Zeynep Seda Soylu içinde 259-288. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Karakaş, Gökhan. "Antarktika'ya Türk bilim üssü kurulacak." 02 Mayıs 2013. Erişim 6 Temmuz 2022. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/antarktika-ya-turk-bilim-ussu-kurulacak-1701898>.
- Karasoy, Ceyhan. "Kuzey Buz Denizi Rotaları ve Türkiye." *Küresel Bakışla Kutup Çağı 4*, hazırlayan Harun Gümrükçü ve İsmail Ceritli içinde 87-106. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Kirişcioğlu, Fatih M. "Sibirya'daki Türkler ve Dilleri." *Türk Dili*, Yıl: 70, 839. Kasım 2021:20-31.
- Konişev, Valeriy Nikolayevič, Aleksandr Anatolyevič Sergunin ve Ekaterina Bayram. "Rusya'nın Arktika'daki Ulusal Çıkarları:Mitler ve Gerçekler." *Küresel Bakışla Kutup Çağı Çatışmalar,İşbirlikleri,Ulusal Çıkarlar*, hazırlayan Harun Gümrükçü, Natalia Shulgina Şanlı, Selçuk Demirkılınc, Aybüke İnan ve Tamer İlbuğa içinde 192-204. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Kraska, James. "The New Arctic Geography and U.S. Strategy." *Arctic Security in an Age of Climate Change*, hazırlayan James Kraska içinde 244- 266. Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511994784>.

- Kutup Araştırmaları Enstitüsü (KARE). “IV. Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı”. Erişim 8 Temmuz 2022. https://kare.mam.tubitak.gov.tr/sites/images/kare_mam/4_ukbc_ozet_kitabi-13-11-2020.pdf.
- Kürüm, Turgay. “Avrasya’da Runik Yazı.” Türkler, hazırlayan Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca. 3. cilt içinde 776-785. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Lackenbauer, Whitney P ve Ryan Dean. *Canada’s Northern Strategy Under the Harper Conservatives: Key Speeches and Documents on Sovereignty, Security, and Governance 2006-15*. Calgary: (Centre for Military, Security, and Strategic Studies, 2016) Erişim 9 Ağustos 2020. <https://pubs.aina.ucalgary.ca/dcass/82783.pdf>.
- Lagerbring, Sven. *İsveççenin Türkçe ile Benzerlikleri İsveçlilerin Türk Ataları*. Hazırlayan Abdullah Gürgün. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1.Baskı, 2008.
- Loukacheva, Natalia . *Polar Law Textbook*. (Copenhagen: Nordic Council of Ministers, 2010) Erişim 11 Ağustos 2022. <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:701555/FULLTEXT01.pdf>.
- Malatyalı, Emine ve Kaya Yılmaz. “Yapılandırmacı Öğrenme Sürecinde Kavramlar ve Önemi: Kavramların Pedagojik Açısından İncelenmesi.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (2010),3-14.
- MAM Kutup Araştırmaları Enstitüsü. “Ulusal Kutup Bilim Programı 2018 - 2022.” Erişim 8 Temmuz 2022. <https://kare.mam.tubitak.gov.tr/tr/yan-menu/ulusal-kutup-bilim-programi-2018-2022>.
- Marmara Araştırma Merkezi (MAM) ve Kutup Araştırmaları Enstitüsü (KARE). “Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı.” Erişim 4 Temmuz 2022. <https://kare.mam.tubitak.gov.tr/tr/yan-menu/ulusal-kutup-bilimleri-calistayi-ve-kutup-senligi>.
- Mazur, İvan. “Arktika Global Dünyanın Gelişiminde Bifürkasyon Noktası.” Çeviren Natalia Shulgina Şanlı. *Küresel Bakışla Kutup Çağı Çatışmalar İşbirlikleri Ulusal Çıkarlar*, hazırlayan Harun Gümrükçü, Natalia Shulgina Şanlı, Selçuk Demirkılınç, Aybüke İnan ve Tamer İlbuğa içinde 150-161. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Middleton, Alexandra. “Fuzzy Signals to Potential Observer States in the Arctic Council.” *Global Affairs Review*, 2- 2, Sonbahar/Kış (2021):1-26
- Misund, Ole Arve. “Academia in Svalbard: an increasingly important role for research and education as tools for Norwegian policy.” *Polar Research*, 36-1, (2017):1-8. <https://doi.org/10.1080/17518369.2017.1308131>.
- New World Encyclopedia. “Sami.” Erişim 21 Temmuz 2022. <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Sami>.
- Nilsen, Thomas. “China seeks a more active role in the Arctic.” *The Barents Observer*. 11 Mayıs 2019. Erişim 12 Temmuz 2022. <https://thebarentsobserver.com/en/arctic/2019/05/china-seeks-more-active-role-arctic>.
- Northern Forum. “Sakha Republic (Yakutia), Russia.” Erişim 14 Temmuz 2022. <https://www.northernforum.org/en/members/342-sakha-republic-yakutia-russia>.
- Patrik, Lantto. “Saami.” *Encyclopedia of the Arctic*, hazırlayan Mark Nuttall içinde 1811-1815. New York: Routledge, 2005.
- Nuttall, Mark. “Arctic: Definitions And Boundaries. *Encyclopedia of the Arctic* hazırlayan Mark Nuttall içinde 117-121. New York: Routledge, 2005.
- Obama White House. “National Strategy For the Arctic Region.” 10 May 2013. Erişim 18 Ağustos 2022. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/nat_arctic_strategy.pdf.
- Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ). Ulusal Kutup Bilim Programı. Erişim 3 Temmuz 2022. <http://pdo.metu.edu.tr/3-ulusal-kutup-bilimleri-calistayi>.
- Özkul, Faruk. “Celâl Nuri İleri'nin “Türkçemiz” Adlı Eseri ve Türkçe İle İlgili Düşüncelerinin Değerlendirilmesi.” Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

- Özsoy, Burcu. "Kutup Bölgelerinin Türkiye İçin Önemi." *Samsun E Dergi*. 5: 90-95. Samsun: Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- Özsoy, Burcu, Harun Gümrükçü, Seriyeye Sezen ve Ebru Caymaz. (20 Temmuz 2022) "Kutuplar Politikası, Deniz Taşımacılığı ve Türkiye" [Konferans]. Zoom. Erişim 20 Temmuz 2022. https://denizhukuku.bilgi.edu.tr/media/document/2022/08/25/afis_ebamer_2022_0191Y6Q.pdf.
- Paul, Michael ve Göran Swistek. "Russland in der Arktis." *Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik*, Ekim 2021. Erişim Ağustos 2022. <https://doi:10.18449/2021S19v02>.
- Refworld."Chronology for Yakut in Russia." Erişim 20 Ağustos 2022. <https://www.refworld.org/docid/469f38d5c.html>.
- Research in Svalbard Portal (RIS). "Research in Svalbard Portal." Erişim 8 Temmuz 2022. <https://www.researchinsvalbard.no/>.
- Roald, Berg. "From "Spitsbergen" to "Svalbard" Norwegianization in Norway and in the "Norwegian Sea", 1820–1925." *Article in Acta Borealia*. 30-2, 154–173. 2013. <https://doi.org/10.1080/08003831.2013.843322>.
- Rossi, Christopher R. "A Unique International Problem": The Svalbard Treaty, Equal Enjoyment, and Territorial Intention, and Terra Nullius: Lessons of Terra Nullius: Lessons of Territorial Territorial Temptation from History." *Washington University Global Studies Law Review*. 15-1, (2015): 93-136.
- Rossi, Christopher R. "Terra Nullius and the "Unique" International Problem of Svalbard." Published online by Cambridge University Press, (2017):129- 169. <https://doi.org/10.1017/9781316871935.004>.
- Senger, Kim, Brugmans Peter, Grundvåg Sten-Andreas, Jochmann Malte Michel, Nøttvedt Arvid, Olaussen Snorre, Skotte Asbjørn, ve Smyrak-Sikora Aleksandra "Petroleum, coal and research drilling onshore Svalbard: a historical perspective." *Norwegian Journal of Geology*, 99-3, DOI: 10.17850/njg99-3-1.
- Salama, Vivian, Rebecca Belhaus, Andrew Restuccia, ve Michael C Bender. "President Trump Eyes a New Real-Estate Purchase: Greenland." *The Wall Street Journal*. 16 Ağustos 2019. Erişim 10 Temmuz 2022. <https://www.wsj.com/articles/trump-eyes-a-new-real-estate-purchase-greenland-11565904223>.
- Scott, Michon ve James Overland. "2018 Arctic Report Card: Multi-year stretch of record and near-record warmth unlike any period on record." *Climate.gov*. 11 Aralık 2018. Erişim 9 Temmuz 2022. <https://www.climate.gov/news-features/featured-images/2018-arctic-report-card-multi-year-stretch-record-and-near-record>.
- Schweizer, Jürg. "Engagement in der Arktis." *Wsl-Magazin Diagonal*. 18/1, (2018): 10-13.
- Stephen, J. Blank. "Russia in the Arctic." *US Army War College USAWC Press*, 2011. Erişim 1 Ağustos 2022. <https://press.armywarcollege.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1572&context=monographs>.
- Steplavage, Yvonne. "Die Geschichte der Sami." *Nordeuropa Reisen*. Erişim 22 Temmuz 2022. <https://www.nordeuropa-reisen.de/lapland/sami-geschichte/sami-geschichte.html>.
- Stroud, Melissa. "The Origin and Genetic Background of the Sámi." *The University of Texas at Austin*. Erişim 25 Haziran 2022. <https://www.laits.utexas.edu/sami/dieda/hist/genetic.htm>.
- Strouk, Mayline. "Opening-up the Arctic through international science: The Case of Svalbard, Norway." *Arctic Portal*. Erişim 19 Ekim 2022. <https://arcticyearbook.com/arctic-yearbook/2021>.
- Svalbard Science Forum (SSF). "Research communities." Erişim 10 Eylül 2022. <https://www.forskningsradet.no/en/svalbard-science-forum/svalbard-research-planning/research-communities/>.
- S&P Global Commodity Insights." Russia approves Arctic strategy up to 2035." 27 Ekim 2020. Erişim 11 Temmuz 2022. <https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/market-insights/latest-news/coal/102720-russia-approves-arctic-strategy-up-to-2035>.

- Tamnes, Rolf. "Arctic Security and Norway." *Arctic Security in an Age of Climate Change*, hazırlayan James Kraska içinde, 47 - 63. Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511994784.005>.
- TBMM.15 Temmuz 2022. <https://www.tbmm.gov.tr/>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. Erişim 6 Temmuz 2022. <https://www.mfa.gov.tr/>.
- T.C. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. Ulusal Kutup Bilim Programı (2018-2022). Erişim 7 Temmuz 2022. https://kare.mam.tubitak.gov.tr/sites/images/kare_mam/ulusal_kutup_bilim_programi.pdf.
- T.C. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. Ulusal Kutup Bilim Programı (2018-2022), "UKBP İzleme ve Değerlendirme Raporları." Erişim 7 Temmuz 2022. <https://kare.mam.tubitak.gov.tr/tr/yan-menu/ulusal-kutup-bilim-programi-2018-2022>.
- The Arctic Council. "Arctic Council Observers." Erişim 12 Haziran 2022. <https://www.arctic-council.org/about/observers/>.
- The Arctic Institute. "Russia." Erişim 10 Haziran 2022. <https://www.thearcticinstitute.org/countries/russia/>.
- The Crop Trust. "Svalbard Global Seed Vault." Erişim 19 Ekim 2022. <https://www.croptrust.org/work/svalbard-global-seed-vault/>.
- The National Ocean Economics Program (NOEP), "Arctic Natural Resources." Erişim 22 Eylül 2022. <https://www.oceaneconomics.org/>.
- The United States Geological Survey (USGS). "90 Billion Barrels of Oil and 1,670 Trillion Cubic Feet of Natural Gas Assessed in the Arctic." 22 Temmuz 2008. Erişim 9 Temmuz 2022. <https://www.usgs.gov/media/audio/90-billion-barrels-oil-and-1670-trillion-cubic-feet-natural-gas-assessed-arctic>.
- Timothy, Heleniak. "Migration in the Arctic." *Arctic Portal Arctic Yearbook 2014. 1-23*. Erişim 16 Haziran 2022. https://arcticyearbook.com/images/yearbook/2014/Scholarly_Papers/4.Heleniak.pdf.
- Torbjørn, Pedersen. "The politics of research presence in Svalbard." *The Polar Journal*, 11-2 413-426. 2021. <https://doi.org/10.1080/2154896X.2021.1883900>.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Takıyyüddin Er-Râsîd." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 454-456. Erişim 5 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/takıyyuddin-er-rasid>.
- Turksail. "Buzul Kıta Antarktika'dan Yansımalar." Erişim 4 Temmuz 2022. <https://turksail.com/seart/14995-buzul-kta-antarktikadan-yansimalar>.
- Türk Deniz Araştırmaları Vakfı (TUDAV). "Türkiye'nin Antarktika Araştırma Seferi 2016." 14 Mart 2016. Erişim 4 Haziran 2022. <https://tudav.org/calismalar/turk-antarktik-bilim-programi/seferler/turkiyenin-antarktika-arastirma-seferi/>.
- Türk Deniz Araştırmaları Vakfı (TUDAV). "Türk Bilim İnsanları Antarktika'daki Çalışmalarını Tamamladı 2016." Erişim 16 Haziran 2022. <https://tudav.org/calismalar/turk-antarktik-bilim-programi/seferler/turk-bilim-insanlari-antarktikadaki-calismalarini-tamamladi/>.
- Türk Dil Kurumu. Erişim 13.06.2022. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM). "Spitsbergen İle İlgili Olarak 9 Şubat 1920 Tarihinde Paris'te İmzalanan Antlaşmaya Katılmamızın Uygun Bulduğuna Dair Kanun Teklifi." Türkiye Büyük Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu Tutanak Dergisi.
27. Dönem, 6. Yasama Yılı, 1'inci Toplantı, 6 Ekim 2022 Perşembe, 14. Erişim 8 Ağustos 2022. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=3018.
- U.S. Department of Defense. "Department of Defense Arctic Strategy." Haziran 2019. Office of the Under Secretary

- of Defense for Policy. Erişim 10 Ağustos 2022. <https://media.defense.gov/2019/Jun/06/2002141657/-1/-1/1/2019-DOD-ARCTIC-STRATEGY.PDF>.
- Ülkar, Esra. “Antarktika ekibi yola çıktı.” 29 Mart 2016. Hürriyet. Erişim 26 Ağustos 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/antarktika-ekibi-yola-cikti-40077279>.
- V.Ulusal Kutup Bilimleri Çalıştayı. Kocaeli: TÜBİTAK MAM KARE, 2021.
- The Arctic Economic Council(AEC). Erişim 1 Ağustos 2022. <https://arcticeconomiccouncil.com/>.
- Williams, Ian, Heather A. Conley, Nikos Tsafos ve Matthew Melino. “America’s Arctic Moment/Great Power Competition in the Arctic to 2050.” Washington: The Center for Strategic and International Studies (CSIS), (2020).
- Wither, James K. “Svalbard: NATO’s Arctic ‘Achilles’ Heel’.” 11 Şubat 2022. *Per Concordiam*. Erişim 18 Eylül 2022. <https://perconcordiam.com/svalbard-natos-arctic-achilles-heel/>.
- World Economic Forum. “China Institute of International Studies.” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://www.weforum.org/search?query=China+Institute+of+International+Studies>.
- Yurtoğlu, Bilal.”İbrahim Edhem Paşa’nın ‘Medhal-i ‘İlm-i Jeoloji’Başlıklı Makalesi.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 21-1*, (2020): 101-149.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi. Erişim 7 Temmuz 2022. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

Kırım'ın Sonbaharında Ticaret ve Diplomasi (1768-1769)

Trade and Diplomacy in the Autumn of Crimea (1768-1769)

Ensar Köse¹ 



ÖZ

Bu araştırmanın konusu özetle, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde, Kırım'da ticaret ve ticarî diplomasisidir. Bu tarihlerde Karadeniz'in, yabancı bayraklı gemilere kapalılığı statükosu sürmektedir. Buna karşılık bazı devletler, bölgenin zengin ticaret pastasından pay alma çabasıdadır. Rusya, Fransa ve Avusturya bu devletlerdendir. Baron de Tott, 23 Haziran 1767 tarihinde Fransa'nın Kırım konsolosu olarak tayin edilmiştir. Onun bir misyonu da, Fransız tüccarın buralarda doğrudan ticaret yapabilmesinin yolunu açacak imkanları, Kırım Hanlığı nezdinde araştırmaktır. İşte bu çalışmada, Tott'un Kırım'daki ticarî diplomasi faaliyetleri ele alınmıştır. Ayrıca, tam da büyük Rus savaşı öncesinde Kırım'a gelen ve burada önemli satışlar yapan gözüpek bir Alman (Habsburglu) tüccar olan Nikolaus Ernst Kleemann'ın faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Nihayet, Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden kopuşunun hemen öncesinde, yarımada ticaretin kalbi olan Kefe merkezli Osmanlı ticarî örgütlenmesinin durumu da paralel olarak gözden geçirilmiştir. Sultan III. Mustafa'nın otuz yıla yaklaşan saltanat döneminde, mukâataa sisteminde görülen genel yozlaşma halininin, Kefe Nezâreti Mukâataası'nın idaresinde nasıl açığa çıktığına da temas edilmiştir. Araştırmanın temel kaynakları, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) kayıtları ve döneme ait hatırat, seyahat notları ve diplomatik yazışmalardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kırım, Kefe, Fransa, Baron de Tott, Ticaret, Habsburglar, Kleemann

ABSTRACT

This study explores trade and commercial diplomacy in Crimea just before the Ottoman–Russian War (1768–1774). During this period, the Black maintained its status quo, effectively remaining closed to foreign-flagged ships. However, countries such as Russia, France, and Austria wanted peace in the profitable trade in the Black Sea and Crimea. Baron de Tott, representing France, was appointed and sent as a diplomat to Crimea on June 23, 1767, to negotiate with the Crimean Khanate for better conditions for French traders. This study focuses on his diplomatic efforts. We also examined the commercial activities of German (Habsburgian) merchant Nikolaus Ernst Kleemann, who arrived in Crimea shortly before the great Russo–Turkish War and made significant sales there. Finally, we examined how the Ottoman Empire managed trade in Crimea,

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ensar Köse (Doç. Dr.),

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail: ensarkose@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2754-0982

Başvuru/Submitted: 20.05.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 30.07.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 08.08.2023

Kabul/Accepted: 17.08.2023

Atıf/Citation: Köse, E. "Kırım'ın Sonbaharında Ticaret ve Diplomasi (1768-1769)". *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 12, 2 (2023): 179-215.
<https://doi.org/10.26650/jes.2023.1301416>

especially in the city of Caffa, which was a major trade center. In addition, we discuss corruption in the mukātaa system, which emerged under the administration of the Kefe Nezâreti Mukātaası during the reign of Sultan Mustafa III, approximately three decades before the dissolution of the Ottoman–Crimea association. The primary sources for this study comprise records from the Ottoman Archive (BOA), along with memoirs, travel accounts, and diplomatic correspondence from the relevant period.

Keywords: Ottoman Empire, Crimea, Caffa, France, Baron de Tott, Commerce, Habsburgs, Kleemann

EXTENDED ABSTRACT

This study provides a general view of the commercial situation in the Crimean Peninsula shortly before the outbreak of the Ottoman–Russian War in 1769. The primary sources for this study are records from the Ottoman Archive (BOA), along with memoirs, travel accounts, and diplomatic correspondence from the relevant period. Of particular significance is the diplomatic correspondence authored by Baron de Tott, who served as the French consul in Crimea. Additionally, the memoirs of German merchant Kleemann, who resided in Crimea for eight months during 1769, have proven to be a valuable source of information on the commercial dynamics prevailing in the region before the war.

This study is structured around the following sections:

1) General Trade Characteristics in Late 18th Century Crimea

We provide an overarching understanding of the trade environment in Crimea during the latter half of the 18th century.

2) Russia's Aspiration to Gain Access to the Black Sea and the associated Challenges

This section explores Russia's ambitions to establish a presence in the Black Sea region and the obstacles it faced in this pursuit.

3) Trade Diplomacy Activities of French Consul Baron de Tott in the Khanate of Crimea

We focused on the diplomatic efforts of Baron de Tott in his mission to facilitate direct trade between French merchants and the Crimean Khanate.

4) The General State of Affairs in Caffa, the Focus of Trade in the Crimean Peninsula, During This Period

This portion examines the overall condition in Caffa, the central trading hub in the Crimean Peninsula. Topics include the Kefe Nezâreti Mukātaası, trade volume, mukataa administration, and taxation.

5) Habsburg Attempts to Engage in Trade within the Black Sea and Crimea

We explore the endeavors of the Habsburgs to participate in trade activities within the Black Sea and Crimea.

6) Commercial Activities of the German Merchant Kleemann in Crimea and his Observations

This section provides insights into the commercial pursuits of German merchant Kleemann during his time in Crimea, including his observations and experiences.

7) The Commercial Environment in Caffa Just Before the Onset of the Great Russo–Turkish War

The final subsection offers an analysis of the commercial circumstances in Caffa immediately preceding the outbreak of the major Russo–Turkish War.

During this period, foreign-flagged ships were not permitted in the Black Sea. Nevertheless, certain countries, including Russia, France, and Austria, were eager to secure a portion of the profitable trade opportunities presented by the Black Sea and Crimea. To advance this aim, Baron de Tott was appointed as the Crimean Consul by the French Government on June 23, 1767. One of his primary missions was to engage in diplomatic negotiations with the Crimean Khanate to establish conditions that would enable the French merchants to engage in direct trade within Crimea.

When Baron de Tott arrived in Crimea, Maksud Giray occupied the Khanate throne, and Tott explored the possibility of negotiating a trade agreement with him. According to Tott's accounts, Maksud Giray expressed his willingness to permit French merchants to trade in Crimea, aligning with the French Government's determination on this issue. Subsequently, a company was established in Paris for the Black Sea trade. However, shortly thereafter, Maksud Giray was removed from power by the Ottoman Empire, and Kırım Giray was installed as the Khanate's ruler. Baron de Tott persisted in his commercial diplomacy efforts, but the outbreak of the Ottoman–Russian War ultimately rendered his efforts fruitless.

Caffa's city, along with its port, constituted the focal point of trade in Crimea. Karasu also held significance as a trading city. Various goods, including cotton fabrics, furs, leather, wax, and butter, were transported to Caffa by Ottoman and foreign merchants from regions such as Anatolia, the Caucasus, Circassia, and Taman. These goods were typically sold wholesale following customs clearance, with a considerable portion being shipped to Istanbul. Additionally, commodities were transported northward through Orkapı, reaching destinations such as Kyiv and Lviv.

The umbrella organization overseeing the Ottoman Empire's trade activities in Crimea was the Kefe ve Tevâbii Nezâreti Mukâtaası. This entity included various sub-commercial units affiliated with the mukataa, which held the status of mâlikâne. The owners of these mâlikânes resided in Istanbul, and the company was managed by an overseer (nâzır) appointed by them. An accounting record from January 17, 1769, just before the Ottoman–Russian War, indicated that the annual auction price of the mukataa amounted to 4.238.500 akçe, while expenses totaled 4.184.500 akçe. Surprisingly, only 54.000 akçe was sent (irsâliye) to the imperial treasury (Hazine-i Âmire), suggesting that these figures do not reflect the total income generated from trade within the areas under the Kefe Nezâreti Mukâtaası in Crimea. This is likely because the

total trade volume was substantially higher. After all, cash payments (muaccele) were made during the auction in Istanbul.

Foreign merchants from European countries, apart from Russia and France, were likely a rare sight in Crimea. Consequently, the arrival of German merchant Kleemann in January 1769 marked one of the earliest instances of Austrian merchants achieving significant sales in Crimea. This study also provides a comprehensive examination of his commercial activities.

Giriş

İstanbul'da sert esen savaş rüzgârları, tarihin tekerleğini hızlandırmıştı. Eylül 1768 ortasında, Karadeniz'e çıkmasına müsaade edilen son Rus *müste'men* tüccar Mihail'in Özü'ye ve oradan hududa kadar gidişi için yol hükmü yazıldı.¹ Kısa süre sonra Rusya elçisi Obreşkov, Sadrazam Silâhdar Hamza Paşa'yla görüşmesinden iki gün sonra, 8 Ekim 1768 tarihinde Yedikule'ye kapatıldı. 19 Ekim'de ise Kırım Hanı Maksud Giray azil ve yerine Kırım Giray nasb edildi.² Aynı senenin sonlarına doğru, Fransa'nın Kırım Konsolosu François Baron de Tott ile Alman tüccar Nikolaus Ernst Kleemann'ın yolları Kavşan'da kesiştiğinde, tarihler 24 Aralık 1768'i gösteriyordu.³ Tott'un siyâsî ve askerî misyonu bir yana bunları, Rus topraklarına baskına hazırlanan Kırım Giray Han'ın karargâhında buluşturan motivasyon ortaktı: Kırım'da ticaret. Oysa aynı tarihlerde, Kırım ticaretinin kalbi olan Kefe yorgun ve yaralıydı. Mâzul han Maksud Giray'ın adamlarından, sâbık Kefe muhtesibi Abdülkadir Çelebi on iki silahlı adamla, 22 Haziran 1768 tarihinde Kefe Gümrüğü'nü basmıştı. Baskın sonrasında gümrük altı gün açılmazken, canını zor kurtaran Mukâtaa Nâzırı Mehmed Ağa, İstanbul'a gönderdiği mektupta acıklı durumunu şöyle ifade ediyordu: “*Benim efendim, bundan sonra bu tarafta bizim bir türlü emniyetimiz yoktur ve mâl-i mîrî idare olunamaz. Ancak bizzat o tarafa vararak mukâtaanın durumunu konuşmadıkça burada görev yapmanın imkânı yoktur.*”⁴

Bu satırlar, Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde Kefe Limanı'ndaki geçici bir kaos haber vermekten ziyade, belki de, Osmanlı hâkimiyetindeki uzun Kırım baharı ve yazını sonlandıracak hazan mevsiminin geldiğine işaret ediyordu. Halbuki Osmanlı merkezi idaresinin iktisadî zaviyesinden bakıldığında, durum hiç de fena görünmüyordu. Mamafih, bazı tarihçilerin işaret ettiği gibi, otuz yıla yaklaşan uzun barış ikliminin getirdiği genel atalet ve yozlaşma hali gözden kaçmıyordu.⁵ Ama yine de saltanatta on yılı geride bırakan Sultan III. Mustafa'nın, talihe ve ilm-i nücûma düşkünlüğü gibi, kişiliğinden kaynaklı birtakım idarî kusurları bilinse

1 BOA, *A.DVNS.DVE.d.*, nr. 84, s. 115, hkm. 690 (Eylül 1768 ortası).

2 *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'î't-tevârih*, C. II.A, Hazırlayan: Münir Aktepe, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978), s. 113; Dönemin tarihçisi Ahmed Vâsîf Efendi, Rus elçisinin Yedikule'ye hapis gerekçesini şöyle açıklar: “Kâ'ide-i devlet üzere Moskov memleketinde bulunan Devlet-i Aliyye tüccarına zarar u ziyan erişmeyüp emn ü selâmetle avdetlerine dek firar etmemek için...” Maksud Giray'ın azil sebebini ise, “tavr u hareketinden rehâvet ü fütur istidlâl ve sefere el vermeyeceği muktezâ-yı karine-i hâl olduğuna binâen” olduğunu yazar. [*Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr*], Yayına Hazırlayan: Nevzat Sağlam, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), s. 339].

3 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 45.

4 BOA, D.KFM, nr. 109/34.

5 İstanbul'daki Fransız diplomatik misyonunun raporlarına dayanan kitabında Dehérain, bu tarihlerde devletin genel durumunu tasvir ederken “*dégénération*” (yozlaşma) terimini kullanır. 1768'de başlayan Rus savaşının, Osmanlı İmparatorluğu için ölümcül olacağına dair Fransa Dışişleri Bakanı Duc de Choiseul'in tahmininin doğrulandığına da işaret eder. [Henri Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate, 1742-1824*, Tome: I, (Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1929), s. 34].

de,⁶ savurganlığı önlemek suretiyle merkezî hazineyi güçlendirme gayretinde olduğu aşıkardı.⁷ Hatta, Hazîne-i Âmire'nin nakit varlığının, Rusya ile savaş hususunda sultanı cesaretlendirdiği bile söyleniyordu.⁸ Oysa uzun barış yılları, ataletin yanı sıra devlet kurumlarında içten içe yozlaşmayı getirmişti.⁹ Hazinenin önemli gelir kalemlerinden olan mukâtaaların idaresinde, ciddi yapısal sorunlar birikmişti.¹⁰ Mukâtaalar, senelik *mal* değerinin çok üzerinde, peşin *muaccele* bedelleriyle iltizama verilmek suretiyle, merkezî hazineye sürekli nakit akışı sağlanıyordu. Ne var ki, her biri birer ticarî işletme olan mukâtaaların mevcut durumları ihmal ediliyordu. Mukâtaaların işletme hakkını alan büyük *mâlikânegiler*, genellikle saray çevresinden üst düzey bürokratlarıydı. Bunlar İstanbul'da oturmakta, aldıkları mâlikâneleri ise görevlendirdikleri bir *nâzir*, *emin* ya da *voyvoda* eliyle idare etmekteydiler.¹¹ Kırım'daki çatı örgüt Kefe Nezâreti Mukâtaası da bu şekilde yönetiliyordu. Kırım ticaretinin kalbi Kefe'yi yorgun düşüren, bu yozlaşmış iktisadî yapıydı. Ama yine de bu arızî illetin, mücevher bir gerdanlığı andıran Kırım'ın değerini azalttığı tabii ki iddia edilemezdi. Yarımada'nın güney sahilleri boyunca sıralanmış Kefe, Mankub, Akyar, Balaklava ve Gözleve liman şehirleri, bu gerdanlığı süsleyen kıymetli taşlar gibiydiler. Kırım'ı böylesi değerli kılan, sadece müstesna coğrafi konumu değil, aynı zamanda tarih boyunca ticarî öneme sahip olmasıydı.¹² İşte Kavşan'da yolları keşişen Fransız

6 Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA*, Cilt: 31 (Ankara: 2020), s. 282.

7 Gerçekten de 1747-1768 yılları arasındaki uzun barış döneminde Osmanlı merkezi hazinesinin geliri hem nominal hem de reel olarak yaklaşık %50 artış kaydederek 14,5 milyon kuruşa çıkmıştı. Bkz: Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), s. 214.

8 K. Beydilli, III. Mustafa'nın muhtasar hayatını yazdığı ansiklopedi maddesinde, Sultan'ın "hasislik töhmeti" altında kalacak derecede eli sıkı olmasının devleti mâli yönden güçlendirmekle birlikte, gerekli yenilenmenin yapılmadığı uzun barış dönemini, "kayıp yıllar" olarak değerlendirmektedir. Bkz: "Mustafa III", *DİA*, s. 280-283.

9 Devrin tarihçisi Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, otuz seneden beri sefer yapılmamasının, Osmanlı merkez askerinde sebep olduğu genel yozlaşma halini şöyle resmeder: "Otuz seneden beri sefer-i hümayûn vuku' bulmadığından tâife-i askerî vatanlarında istirahat ve kâr ü kışb ve fışk ü fücra ve zevk ü safâya me'lûf olmağla ceng ahvâlini bilür kalîl ve bilmeyenler bilenlere gâlib olup yoldan ahıra kaçan haron atlar gibi zâbitlerine muhâlefeti yiğidlik add edüp..." (*Mür'î't-tevârih*, II.B, İstanbul 1980, s. 12).

10 Mehmet Genç, genel nüfusun %1'ini geçmeyen dar bir kesimin inhisarında olan mâlikânelerin, birkaç paydan daha ufak hisselerle bölünememesi, müşterek işletilenlerin muhasebesinde karşılaşılan zorluklar gibi nedenlerle hem arz hem de talep bakımından aşılması zor sınırlar içine hapsedildiği tespitini yapmaktadır. Nitekim bir müddet sonra 1775'te, tikanan sisteme yeni bir çözüm şekli olarak *esham* (iç borçlanma) uygulamasına geçilecektir. Bkz: *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), s. 191.

11 Ocak 1695 tarihli bir fermanla başlayan mâlikâne uygulamasının ilk yıllarında, mâlikânecilerin yaklaşık %80'inin, mâlikânelerinin bulunduğu mahalde ve işletmelerinin başında oldukları tespit edilmiştir Bkz: Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, (İstanbul: Kitabevi, 2007), s. 165. M. Genç ise, aslında ve kuruluşuna hâkim bulunan telakkîye göre, bizzat mukâtaasının başında bulunması gereken mâlikânecilerin, zamanla İstanbul'da oturup, mâlikânesini iltizama idare eden birer "rantier"e dönüştüklerine vurgu yapmaktadır (*Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 113).

12 Karadeniz ticareti hakkındaki kapsamlı kitabında Faruk Bilici, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Vergennes'in 19 Şubat 1767 tarihli diplomatik raporuna istinaden Kırım'ın ticarî önemini vurgulamak için, "mère nourrice de Constantinople" (İstanbul'un sütannesi) benzetmesini yapmaktadır. [*La politique française en mer Noire, Vicissitudes d'une implantation*, (İstanbul: The ISIS Press, 1992), s. 69]. Keza Kırım'ın coğrafi konumunun ona sağladığı ticarî avantajlar hakkında: *A.g.e.*, s. 74.

Tott¹³ ve Alman Kleemann'ın¹⁴ kaleme aldığı metinler bize, Kırım'ın bu öneminin farkında olduklarını açıkça göstermektedir. Oysa devrin Osmanlı idarecilerinin, ellerinden kayıp gitmekte olan bu hazinenin, ne ölçüde takdirinde/bilincinde oldukları ise meçhuldür. Beraberinde aklımıza bir dizi soru getiren şüpheler, işte bu araştırmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. En yalın haliyle cevabını aradığımız, büyük Rus savaşı arifesinde ve Osmanlı idaresindeki son yıllarında, Kırım'da ticarî ahvalin ne durumda olduğu sorusudur. Bu soruya cevaplar ararken Rusya, Fransa ve Avusturya'nın ticaretten pay alma çabasına dair gelişmeler, araştırmaya yeni boyutlar eklemiştir. Böylece 1768 ve 1769 yılları ağırlıklı olmak üzere, Kefe merkezli Kırım ticareti, bu devletler bakımından gözden geçirilecektir.

Kırım'da Ticaretin Genel Vastı

Kırım Hanlığı ve Kefe eyaletini konu alan araştırmalarda, yarımadada ticaretin genel vastına

- 13 François Baron de Tott ile Paris arasındaki yazışmalar, sadece Fransa'nın Kırım ve Karadeniz ticaretinden pay alma çabaları için değil, aynı zamanda Osmanlı hakimiyetinin sona ermek üzere olduğu yıllarda Kırım'daki ticarî durum hakkında da öğreticidir. Tott'un, Kırım'daki görevi süresince Paris'le teati edilen diplomatik yazışmaları: *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott (1767-1770)*, Édition de documents établie par Ferenc Tóth, Centre d'Historire Diplomatique Ottomane, (İstanbul: The ISIS Press, 2014); Ferenc Tóth, *La guerre russo-turque (1768-1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott*, (Paris: 2008), s. 154-166. Baron de Tott, Karadeniz ve Kırım taraflarında Fransız ticareti hakkındaki görüşlerini, Dışişleri Bakanı Duc de Choiseul'e ayrıntılı bir raporla sunmuştur (*Mémoire sur le commerce de la France dans la mer Noire et les intérêts politiques de Sa Majesté en Crimée 1768 et 69*). Baron de Tott'un 1778-1784 tarihleri arasında kaleme aldığı hatıraları, *Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares* adıyla 1785'te Amsterdam'da neşredilmiştir. Kırım'daki faaliyetleri, bu hatıratın ikinci bölümünde anlatılmaktadır. Eserin Türkçesi: *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, Tercüme: Mehmet R. Üzmen, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz).
- 14 1736'da Altdorf/Saksonya'da doğan Nikolaus Ernst Kleemann, başlangıçta teoloji eğitimi almışsa da, öğrenimini yarıda bırakarak Viyana'ya gitmiş ve tüccar olarak Kont Rüdiger Joseph von Starhemberg'in hizmetinde çalışmıştır. 6 Ekim 1768 sabahında Viyana'dan başlayan ve Tuna nehri yoluyla Kili'ye, oradan da Kırım'a uzanan meşhur yolculuğunu başlangıçta mektuplarla anlatmıştır. Bu mektuplar 1771'de Viyana'da kitap olarak resimsiz ve haritasız şekilde basılmıştır. İki yıl sonra genişletilerek Leipzig'deki baskıya resimler ve çizimler de eklenmiştir. Avusturya'da bir hayli meşhur olan bu kitap, daha sonra çeşitli Avrupa dillerine de çevrilecektir. Bkz: Mariya Bărâmovă, "Nikolaus Ernst Kleemanns Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova und die Neuentdeckung des Donauraums in der Habsburgermonarchie", *Encounters in Europe's Southeast, The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eughteenth and Nineteenth Centuries*, eds. Harald Heppner, Eva Posch, Bochum 2012, s. 68-69. (Bu makaleyi benimle paylaşma nezaketi gösteren meslektaşım Sayın Bărâmovă'ya çok teşekkür ediyorum). Söz konusu eserin Almanca ve Fransızca baskıları: Nikolaus Ernst Kleemanns, *Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova durch die Butschiack-Tartarey über Causchan, Bender, durch di Nogeu-Tartaren in die Crimm, dann von Karffa nach Konstantinopel, nach Smirna und durch den Archipelagum nach Triest und Wien, in den Jahren 1768, 1769 und 1770*, (Leipzig: 1773). Nikolaus Ernst Kleemanns, *Voyage de Vienne a Belgrade et a Kilianova, Dans le pays des Tartares Budziacs & Nogais dans la Crimée & de Kaffa à Constantinople, au travèrs de la Mer Noire; avec le retour à Vienne, par Trieste. Fait dans les années 1768, 1769 & 1770*, (Neuchâtel: 1780).

dair çözümlenmeler yapılmış,¹⁵ ayrıca Karadeniz'deki ticaret temalı çalışmalarda da doğrudan veya dolaylı biçimde Kırım ticaretine değinilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla burada, münhasıran ticaret mevzuunun ayrıntısına girilmeyecektir. Ancak Kırım'ın bütünü için genel bir bakışla iki hususa işaret edebiliriz. Bunlardan ilki, yarımada'nın siyasi/idarî bakımdan iki kısma (Kırım Hanlığı ve Kefe Sancağı) ayrılmış olmasının, buradaki iktisadî ve ticarî faaliyetin genel karakterini etkilediği hususudur. Doğrudan Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Kefe sancağına dahil güney kesimleri, devletin cârî hukukî ve ticarî kurallarına tabiydi. Buna karşılık Kırım Hanlığı'nın kendi iç hukuku vardı.¹⁷ Ticaretin genel vasfına dair belirtmemiz gereken diğer husus, şarap ve tuz gibi birkaç istisna, Kırım'da genel olarak imalat sanayiinin neredeyse olmamasından ötürü Kırım'ın, ihtiyaç duyulan her türlü mamul ürün için dışarıya bağımlı olmasıdır. Mamul malların çoğu, Anadolu kentlerinden ve İstanbul'dan geliyordu. Buna karşılık Kafkaslar ve Rus memleketlerinden getirilen envâi çeşit kürk, köle ve hayvansal ürünlerin dış satımı, daha ziyade Kefe'den yapılıyordu.¹⁸ Bu yönüyle Kefe, bir antrepo ve toptan satış/dağıtım merkezi hüviyetindeydi.

Kırım'ın kaderini kesin biçimde etkileyecek Osmanlı-Rus savaşı öncesinde, Karadeniz'in statükosunda, yabancı devlet gemilerine kapalılığı durumu sürmekteydi. Avrupa devletleri ve Rusya tebaası tüccar, ancak Osmanlı gemileriyle Karadeniz'e giriş yapabilmekte, ticarî emtiayı da yine bu gemilerle taşıyabilmekteydi.¹⁹ Osmanlı Hükümeti tarafından Rus tüccara verilen yol izinlerine (*yol hükmü*) baktığımızda, İstanbul'dan mallarını denizyoluyla (bahren) Hocabey²⁰ ve Özü²¹ liman şehirlerine götürdükleri, burada gemiden indirilen malların, Rusya hududuna kadar karayoluyla (berren) taşındığı görülmektedir. Dolayısıyla buradaki ticaret,

-
- 15 Kırım ve Kefe'de ticaret hakkında genel olarak: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1, Türkçeye çeviren: Halil Berktaş, (İstanbul: Eren Yayıncılık: 2004), s. 327-343; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600*, (Ankara: 2000); Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010); Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), s. 218 vd.; Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), s. 153 vd.
- 16 Bu hususta birkaç örnek için bkz: Temel Öztürk, "Savaş Zamanı Karadeniz'deki Ticarî Gemiler (1700-1774)", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Editör: Osman Köse, (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 875-877 (871-880); İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Ticarî Değişim ve Büyük Ticaret Gemisi Yaptırma Çabaları (1750-1850)", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, s. 885-905.
- 17 Kırım Hanlığı'nda hukukî yapı, şer'î (İslâm) hukuk ile Altın Orda'dan tevarüs etmiş geleneğin (töre-i Cengiz) harmanlanmasıyla oluşmuştu. Hanlık sınırları dahilinde vergi toplama yetkisi de hanlara aitti. Tafsilat için bkz: Hakan Kırımlı, *Geraylar ve Osmanlılar; Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), s. 149.
- 18 Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 73.
- 19 Tafsilat için şu makaleye bakılabilir: İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, Cilt: LIX, Sayı: 225 (Ankara: Ağustos 1995), s. 353-394.
- 20 Tanyaş ve Livane adlı Rus tüccarın İstiradi adlı müste'men hizmetçisinin, Hüseyin Reis gemisiyle ticaret için Âsitâne'den Hocabey İskelesi'ne ve oradan hududa gidebilmesi için verilen yol hükmü: BOA, *A.DVNS.DVE.d*, nr. 84, s. 113, hkm. 672 (Mart 1768 ortaları).
- 21 Rus tüccarından İvan ve iki nefer müste'men hizmetçisine, Devlet-i Aliyye reâyâsından Kostantaki adlı zimmînin gemisiyle Âsitâne'den Özü'ye ve oradan da hududa gitmesi için yol hükmü: BOA, *A.DVNS.DVE.d*, nr. 84, s. 114, hkm. 678 (Haziran 1768 başı).

Kırım Hanlığı sınırları haricindedir. İstanbul'dan kuzeye mal taşıyan Rus tüccarın diğer bir rotası, Kale-i Cedid'de gerekli kontroller yapıldıktan sonra Kerç Boğazı'ndan geçip Azak denizi yoluyla hududa ulaşmaktadır.²² Rusya'ya verilen *ahidnâme-i hümayun* gereğince, Rus tüccar, Karadeniz'e çıkmadan önce İstanbul'da gümrük ve sair vergilerini ödemiş ve ellerine *edâ tezkiresi* verilmişse, yol boyunca uğradıkları Özü, Kale-i Cedid veya başka yerlerde tekrar vergi talep edilmezdi.²³ Yarımada'nın doğusu ve batısından transit geçen bu ticarî güzergâh, esas itibariyle konumuz haricidir.

Kırım'da ticaret, üretimden ziyade transit mal alışverişi yönüyle dikkati çeker. Kafkaslar, Çerkesya ve Taman taraflarından Kefe'ye getirilen ve gümrükleme yapılan mallar buradan dağıtılıyordu. Çeşitli kürkler, deriler, hayvansal ürünler, kurutulmuş balık gibi ürünler bu ticaretin önde gelen metaları idi. Keza köle ticareti de oldukça yaygındı. Kefe'ye ulaşan malların bir bölümü, buradan denizyoluyla İstanbul'a ve Karadeniz kıyısındaki liman şehirlerine taşınıyordu.²⁴ Kefe'deki malların önemli bir kısmı, karayoluyla Kırım üzerinden kuzeye sevk edilirdi. Doğrudan dışsatımı yapılacak malları taşıyan kervanlar, Orkapı berzahından Kırım'ı terk ettikten sonra, Kiev ve Lviv taraflarına doğru uzanan tarihi ticaret güzergâhını kullanırlardı.²⁵ Kefe'den kuzeye giden yol üzerinde bulunan Karasubazar da önemli bir ticaret merkeziydi.²⁶ Ayrıca yarımada'nın kuzeyinde Nogay Tatarlarının bulunduğu Orkapı tarafında da önemli satışlar olurdu. Kefe Mukâata Nâzırı Mehmed Ağa'nın hükümete sunduğu Mayıs 1766 tarihli bir arzda, bu güzergâhtaki ticaret hakkında dikkat çekici ayrıntılar verilmektedir. İddiasına göre, Kuban tarafında sâkin ve Yedicek-oğlu diye meşhur olan Nogay kabilesi, senenin belirli kısmında Or sahrasına iskân olunduğundan burada nüfus artmıştır. Bu arada Kefe Limanı'ndan emtia satın alan tâcirler, aldıkları malları arabalarla Or tarafına taşımakta, gümrüklerini ödemeleri karşılığı bunlara *eda tezkeresi* verilmektedir. Fakat bunlardan birçoğu, "emti'âlarımızı nefsi-i Or'da fûruht edeceğiz bizler gümrük vermeyiz"; yerli tüccar ise "Or'da dükkânlarımız vardır bizler Or'da sâkin oluruz gümrük vermeyiz" diyerek vergiden kaçmaktadırlar. Bu belgede ayrıca şöyle bir ifade dikkati çekmektedir: "Tüccar tâifesinden her kim olursa olsun Kefe'den emti'â iştirâ edüp gerek nefsi-i Or'a ve gerek Or sahrasında olan Nogay kabilesine ve Özü ve penayir ve Moskovlu câniblerine emti'âlerin arabalar ile alup gittikleri..." Yine bu belgede, Kefe'den alınan malların Kale-i Cedid, Taman ve Kuban taraflarına götürüldüğü de yazılmaktadır.²⁷ Kırım'da ticaretin genel vasfına dair bu özetin ardından, ticaretten pay almak isteyen aktörlere de kısaca bir göz atabiliriz.

22 Devlet-i Aliyye reâyâsı Dimitri adlı zimmînin gemisiyle Kale-i Cedid ve oradan Rusya hududuna kadar gidecek olan Mihail adlı Rus tüccar ve iki hizmetkârına verilen yol hükmü: BOA, *A.DVNS.DVE.d.*, nr. 84, s. 114, hkm. 679 (Haziran 1768 başı).

23 Münasebetlerin kopmasının hemen öncesinde Rusya elçisi Obreskov, ahidnâmeye aykırı şekilde Rus tüccardan Özü ve Kale-i Cedid'de vergi talebinden şikâyetçidir: BOA, *A.DVNS.DVE.d.*, nr. 84, s. 114, hkm. 681 (Haziran 1768 ortası).

24 1757 tarihli bir kayıttan, Kefe'den kalkan Kassab-oğlu Gemisi'nin Sinop'a mal taşıdığı anlaşılmaktadır (BOA, D.KFM, 88/82).

25 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 332-342.

26 Z. Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, s. 158 vd.

27 BOA, D.KFM, 104/128 (27 Mayıs 1766).

Rusya: Bitmeyen Karadeniz Aşkı ve Zorluklar

Bir kara devleti olan Rusya'nın güneye Karadeniz'e inme düşüncesinin, uzun soluklu ve planlı bir stratejik arka plana sahip olduğu genel olarak kabul edilmektedir.²⁸ Rusya tebaası tüccara, 1739 Belgrad Antlaşması'nın 9. Maddesiyle, Karadeniz'de Osmanlı Devleti'ne ait gemilerle ticaret yapma hakkı verilmişti. Daha ziyade Rus dışişleri bakanlığı diplomatik arşiv belgelerine istinaden, Rusya'nın Karadeniz ve Boğazlara yönelik politikalarını geniş ölçüde tahlil eden bir eserde, Karadeniz ticaretine giriş çabaları ve bu denizdeki seyrüsefer serbestliği hususu da ele alınmıştır. Belgrad Antlaşması'nın sağladığı imkânın, Rus tüccar için Karadeniz ve Kırım taraflarındaki ticarete karşılaştıkları sorunları hepten ortadan kaldırmadığı tespiti yapılmıştır. Seyrüseferde gemilerin güvenliği ciddi sıkıntıydı. Taganrog ve Çerkesya taraflarından gönderilen malların satış süreçlerini düzenleyecek bir ticarî örgütlenme ve muhabir tüccar ağı henüz kurulamamıştı. Ticarete ehil ve Rusça bilen iyi yetişmiş personel eksikliği hissediliyordu. Nihayet Osmanlı limanlarındaki güvenlikçiler ve gümrük görevlilerinin mükerrer veya ziyade vergi talebiyle tüccarı tacizi de daima bir şikâyet konusu olacaktır.²⁹ Buna rağmen, Rusya'nın İstanbul'daki elçileri Nepluyev ve halefi Obreşkov'un muhtelif raporları ve başka diplomatik belgelerden, 18. yüzyılın ikinci yarısında, Karadeniz ticaretinde Rus tüccarın varlığının tedricen arttığı anlaşılmaktadır. Rus tüccarın karşılaşıcağı kanunî oranın üzerinde gümrük vergisi talebi gibi hususlarda, onlara yardımcı olmak için Bahçesaray'da bir konsolos bulundurmaya düşünmüşlerdir. Buna karşılık Kırım'daki Fransa konsoloslarına gönderilen talimatta, Rusların böylesi bir teşebbüsüne mâni olunması istenmiştir.³⁰ Ruslar, Kırım'da konsolosluk açmaya muvaffak olamayacaklardır. Nihayet 18. yüzyılın ikinci yarısında, Karadeniz ticaretinde Rusya açısından şöyle bir manzara resmedilmektedir: Rus tâcirler mallarını Türk ve Osmanlı tebaası Rum gemileriyle İstanbul'a ve hatta Suriye ve Ege adalarına rahatça götürüp oralarda doğrudan satış yapabiliyorlardı. Osmanlı ve Rus tüccar arasındaki karşılıklı mal alışverişi Don nehrinde, Temernikov Limanı'nda, Taganrog'da, Çerkasov'da, Dinyeper'de, Zaporizian Sich'te, Nzhyn'de ve diğer Ukrayna panayırlarında gerçekleşiyordu. Ukrayna taraflarındaki ticaret, kısmen oradaki gümrük vergilerinin düşüklüğü, kısmen de panayırın varlığı nedeniyle Don'dan daha gelişmişti. Yazar Ulyansky, Karadeniz ve güneye yönelik Rus ticaretinin gelişmesinin önündeki engelleri ise şöyle sıralamaktadır: 1) Türk ve Rum ticaret gemilerinin yetersizliği, teçhizat eksikliği ve gemicilerin cehaleti. 2) Taganrog, Çerkesya ve Don'da hızlı ve doğru pazarlık ve mal mübadelesi için gerekli tesislerin, ofislerin ve ahırların olmaması. 3) Navlun maliyetlerinin yüksekliği ve tüccarın fazla kazanç hırsının, ticaretin kârlılığını düşürmesi. 4) Devletin yardımı ve korumasına güvenen Rus tüccar sınıfının yetersizliği ve özel müteşebbisin eksikliği. 5) Rus tâcirlerin sahtekârlığı. 6) Yabancı tâcirlerin, Güney Rusya

28 Rusya'nın Karadeniz stratejisinin 18. yüzyıldaki seyri için bkz: John P. LeDonne, "Geopolitics, Logistics, and Grain: Russia's Ambitions in the Black Sea Basin, 1737-1834", *The International History Review*, Vol. 28, No. 1 (March 2006), s. 1-41.

29 Vladimir Ulyansky, *Dardanelli, Bosfor i Çernoje More v XVIII veke*, (Moskva: 1883), s. 76.

30 Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 37.

ticaretinin koşullarına aşına olamaması. 7) Hem deniz hem de Tatar topraklarından geçen ticaret yollarındaki tehlike ve güvenlik sorunları. Ulyansky, bütün bu sorunların ve tarihsel sürecin, Rusya ile diğer milletler arasındaki ticarete, Karadeniz’de seyrüsefer serbestliği sorunun çözümünün, silahlara bırakılmak zorunda olduğunu gösterdiği görüşünü de ilave etmektedir.³¹

Rus yazarın geriye dönük tespitleri pek de haksız sayılmazdı. Osmanlı hükümetinin, Karadeniz’in kapalılığı politikasından, barış zamanlarında yapılan ticarî diplomasiyle vazgeçmesi beklenen bir husus değildi. Bu durumda statükoyu değiştirecek manivela, kaçınılmaz şekilde savaş ve ardından kurulacak antlaşma masasıydı. Nitekim öyle de olacaktır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’nın 11. Maddesi, Karadeniz’de ticareti düzenlemiştir. Buna göre iki taraf gemileri tüm denizlerde ticaret maksadıyla serbestçe dolaşabilecek, Rusya ticaret gemileri Akdeniz’den Karadeniz’e ve Karadeniz’den Akdeniz’e geçebilecek; kıyıları, sahiller, limanlar ve boğazlardan ticaret amacıyla yararlanabilecek; Rus tüccarı, İngiltere ve Fransa tüccarının statüsünde olacaktır.³² Hiç şüphe yok ki Karadeniz’in statükosu açısından radikal değişim anlamına gelen bu şartlar, Rusya’nın yüzlerce yıllık Karadeniz’e açılma sevdasında tarihi bir dönemecin geçildiğini gösteriyordu.

Fransa: Baron de Tott’un Misyonu

Fransa’nın, Osmanlı Devleti nezdindeki imtiyazlı konumu 18. yüzyılda da sürmüştür. İngiliz tâcirlerin 17. yüzyılda Levant ticaretindeki belirgin üstünlüğüne son veren Fransızlar, 18. yüzyıl boyunca pazara büyük ölçüde hâkim olmuşlardı.³³ Ancak zengin Rus pazarıyla aracı ticaret yapma ayrıcalığı peşinde olan Fransızların, Karadeniz’e kendi bayraklarıyla gemi sokmasına izin verilmiyordu. Rusya ile aralarında bir ticaret antlaşması olmadığından Fransızlar, kuzeyde Baltık limanları yoluyla da Rus ticaretinde pek bir varlık gösterememişti. Bu durumda Rus pazarına girmenin, ancak Karadeniz yoluyla mümkün olabileceği düşüncesi ve bunu gerçekleştirmeye mâtuf teşebbüsler uzun yıllardan beri devam ediyordu.³⁴ Bu devletin, Karadeniz’de seyrüsefer/ticaret serbestliği ve bu yolla Rus pazarına açılma ideali, 18. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden canlılık kazanmıştır. Bazı araştırmalarda, Doğu Akdeniz ticaretinde, İngiliz ve diğer batılı devletlere karşı sağlanan mutlak üstünlüğün Fransa’ya cesaret verdiğine;

31 Ulyansky, *Dardanelli, Bosfor i Çernoye More v XVIII veke*, s. 104-105.

32 Ayrıntı için bkz: Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), s. 114 vd.; Özgür Yılmaz, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 2, Issue: 7 (Spring 2009), s. 359-382.

33 Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi, 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Suraiya Faroqi, Çeviren: Fethi Aytuna, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), s. 369 vd.

34 Karadeniz ticaretine giriş hususundaki girişimlerin, daha I. Petro’nun 1696’da Azak’ı ele geçirmesiyle başladığı bilinmektedir. Azak’ın Rusya’ya geçmesi Fransa Kralı XIV. Louis’nin Karadeniz ticaretine olan ilgisini uyandırmıştı. Fransız diplomat Jean-Casimir Baluze, 1703-1704’te Moskova’daki görevi sırasında bu husustaki niyetini Çar I. Petro’ya açtıysa da, en nihayetinde Fransız gemilerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçişi, Osmanlı Devleti’nin iznine bağlı olduğundan bu çabalar neticesiz kalmıştı. Bkz: Eric Schnakenbourg, “Genèse d’un nouveau commerce: la France et l’ouverture du marché russe par la mer Noire dans la seconde moitié du XVIIIe siècle”, *Cahiers de la Méditerranée*, 83 (2011), s. 2-3. Fransa’nın Karadeniz ve Kırım ticaretine dair uzun erimli politikasının tafsilatı hakkında: Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 69 vd.

ayrıca Yedi Yıl Savaşlarının, bu devletin donanma malzemeleri tedarik etmenin güvenli, istikrarlı ve doğrudan bir yolunu bulma ihtiyacının ortaya çıkmasında bir dönüm noktası olduğuna vurgu yapılmaktadır.³⁵

Fransa'nın bölgeye yönelik siyasî ve ticarî politikalarının oluşması ve icrasında, İstanbul'daki büyükelçinin yanı sıra, Kırım Hanlığı nezdindeki konsoloslarının da önemli rolü vardır. Bu çerçevede Fransızlar, 1720'lerden itibaren, Kırım'da bir konsolos bulundurmaya başlamışlardır.³⁶ Kırım'a konsolos atama yetkisi, Fransa'nın İstanbul büyükelçisine aitti. Baron de Tott'un 1767'deki ataması, doğrudan Paris'ten yapıldığından bir istisna teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti nezdinde Fransa büyükelçi ve konsoloslarının asıl görevi, siyasî meselelerin yanı sıra, Fransa tebaası tüccarın kapitülasyonlardan kaynaklı hak ve imtiyazlardan yararlanmalarını sağlamaktı. Bu yönüyle, Fransız tüccarın doğrudan varlık gösteremediği Kırım'da konsolosluk bulundurmaları, ancak Osmanlı merkezi idaresi ve Hanlık yönetiminin iyiniyet ve hoşgörüsüyle mümkün olabilmiştir.³⁷ Fransız konsoloslarının odaklandıkları konular arasında ticaret hususu hep olagelmıştır. Nitekim 1754'te Kırım'a Fransız konsolosluğuna gönderilen Charles-Claude de Peyssonnel, bu hususta büyük çaba sarf etmiştir. Hatta buralardaki ticari faaliyette rehber niteliğinde *Traité sur le commerce de la Mer Noire* adıyla bir eser kaleme almıştır. Özellikle Kırım'da ticareti yapılan emtia hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler oldukça dikkat çekicidir.³⁸ Peyssonnel'in çabaları, Fransızlar açısından somut bir ticarî kazanım sağlamasa da, onun yazdıkları sonraki tarihlerde yol gösterici olacaktır.

François Baron de Tott, Karadeniz ticaretine giriş için yıllardan beri süregelen uğraşın henüz kayda değer bir neticeye ulaşmadığı, üstelik de Lehistan'da kral seçimiyle irtibatlı meselelerin Osmanlı-Rus savaşı ortamı hazırladığı bir konjonktürde, 23 Haziran 1767 tarihinde Kırım'a konsolos tayin edilmiştir.³⁹ Aynı yıl, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Charles Gravier de Vergennes, Karadeniz ile doğrudan ticareti engelleyen ve aşılması kabul edilen güçlüklerle dikkat çektiği bir hatırat kaleme almıştır.⁴⁰ Fransız bayraklı gemilerin boğazlardan geçişine mâni olunmasını, kıyı halklarının düşmanlığıyla, ihracı yasak ürünlerin ticaretindeki yasağcı

35 Schnakenbourg, "Genèse d'un nouveau commerce", s. 3.

36 Bilici, *La politique française en mer Noire*, s.83.

37 Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 24.

38 M. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, I, (Paris: 1787). Bilici, Baron de Tott'un Kırım'da konsolosluk görevinin yanı sıra ufak bazı ürünler satmasından dolayı onun için "konsolos-tüccar" nitelemesi yapıldığını hatırlatır. Ancak Ermeni tüccara karşı ilgisizliği, nakit sermaye eksikliği ve nihâyet ticari metan rekabetten yoksun düşük kaliteli mallardan oluşması, onun teşebbüslerinin gelişmesine mâni olmuştur (Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 87).

39 François Baron de Tott hakkında: Ferenc Tóth, *La carrière d'un diplomate au siècle des Lumières*, sous la direction de Jean Bérenger, (Paris: Université de Paris-IV, 2002); Géza Dávid, "Baron de Tott, François", *DIA*, Cilt: 5 (İstanbul: 1992), s. 83-84.

40 Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 89; Schnakenbourg, "Genèse d'un nouveau commerce", s. 3, 12. Vergennes'in raporu: "Mémoire sur le commerce de la mer Noire par le comte de Vergennes", Constantinople, 29 janvier 1767. Vergennes hakkında: Jean-François Labourdette, *Vergennes, Ministre principal de Louis XVI*, Desjonquières, Paris 1990; Kadriye Topal Doğan, *Charles Gravier de Vergennes ve İstanbul Elçiliği (1755-1768)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, (Bilecik: 2022).

katı tutuma bağlamıştır. Vergennes'in, Karadeniz ticaretine ilişkin düşüncelerinin, İstanbul'daki Fransız tâcîrlerle görüşmeleri sayesinde elde ettiği bilgilere dayandığı belirtilmektedir.⁴¹

Tott'un, Kırım ve Karadeniz'de Fransız ticaretine özel ilgisi ve projesi olmakla birlikte onun asıl misyonu, Fransa'nın geleneksel politikasına uygun şekilde, Rusya'ya karşı Tatarları desteklemektir.⁴² Bu tarihlerde Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne dair politikasında kabaca iki zıt bakış açısı vardı. Paris'te Dışişleri Bakanlığı koltuğunda oturan Duc de Choiseul, genel olarak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaşı körükleme eğilimindeydi. Zaten Tott'un Kırım'a gönderilmesindeki asıl misyon da buydu. Buna karşılık, aynı minvalde emir almış olan İstanbul'da Fransa Büyükelçisi Vergennes ise, Osmanlı Devleti'nin zayıflığının farkında olduğundan savaştan çekiniyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi aslında, Kırım'a konsolos ataması, İstanbul büyükelçisinin yetkisindedir. Nitekim Kırım'da Tott'un selefi Ruffin'in hayatını kaleme alan Dehérain, Vergennes bu göreve, elçilikte tercüman olan Pierre Ruffin'i uygun görerek 27 Ekim 1767 tarihinde İstanbul'dan Balaklava Limanı'na doğru yola çıkarıldığını; ancak Kırım'a vardığında, sâbık konsolos Fornetti'den, Baron de Tott'un bu göreve atandığını öğrendiğini yazmaktadır. Ancak Ruffin'in Kırım'a gönderilmesi, Tott için büyük şans olacaktır. Zira onu konsolosluk tercümanlığında istihdam edecek ve diplomatik tecrübelerinden geniş ölçüde yararlanacaktır.⁴³ Baron de Tott'un Kırım'a konsolos tayini, Osmanlı Hükümeti'nce de pek hoş karşılanmamıştır. Dönemin devlet adamlarından Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa bir kâimesinde, tanınmış ve muteber bir kişi olan Tott'un, “mücerred tahrik-i silsile-i fitne vü fesad için elçilik ile” Kırım'a gönderildiği duyumunu aldığı söylemesi manidardır.⁴⁴

Kırım'da Ticarî Diploması. Baron de Tott, Kırım'a tayin edilmeden önce, Fransa Dışişleri Bakanı Duc de Choiseul'e, Karadeniz ticareti hakkında bazı önerilerde bulunmuştu. Dolayısıyla, siyasî konulara ilaveten, onun Kırım'daki ikincil görevi, bölgede ticaret imkânlarını araştırmaktır. Kral tarafından kendisine verilen 6 Temmuz 1767 tarihli mufassal talimatta, onun ilk amacının, Rusya ve Lehistan devletlerinin faaliyetleri hakkında Kırım Hanı'nı bilgilendirmek olduğu belirtilmişti. Bu talimatta, siyasî ve diplomatik konular oldukça ayrıntılı olduğu halde, Karadeniz ticareti hususuna kısaca temas edilmişti. Zira bu konu hakkında, zaten daha önce Tott'un bir layiha (*mémoire*) sunduğu hatırlanmaktadır. Tott'tan beklenen, bu ticaretin şartlarının oluşturulması için elinden gelen gayreti göstermesidir. Bu amaçla Karadeniz kıyılarında yaşayan Tatarlar ve Osmanlı İmparatorluğu tebaası halk ile Rusya egemenliğindeki halklar hakkında incelemeler yapması beklenmektedir. Bu ticaretin, Osmanlı veya Rusya'dan biriyle

41 Schnakenbourg, “Genèse d'un nouveau commerce”, s. 2-3.

42 Rusya'nın güneye inmesine engel olacak bir konumda bulunan Kırım Hanlığı, Rus yayılmasına karşı Fransa tarafından daima desteklenmiştir. Nitekim 1748-1762 yılları arasında Fransa'nın Kırım Konsolosu olarak görev yapan Pierre Texier de Lancey'in misyonu, 23 Mart 1759 tarihli bir resmî belgede amacının, “soulever de Tartare contre la Russia” (Tatarları Ruslara karşı desteklemek/ayaklandırmak) olduğu belirtilmektedir. Bkz. *Correspondance des consuls de France à Saint-Petersbourg, (1713- 1792)*, Anne Mézin, Archives nationales (France), (Pierrefitte-sur-Seine: 2009), s. 250.

43 Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin*, s. 12-13.

44 BOA, TS.MA.e, nr. 709/69.

mi, yoksa her ikisiyle birlikte mi yapılmasının daha avantajlı ve uygulanabilir olduğunu araştırması istenmiştir. İlâveten, söz konusu ticaretin en önemli unsurlarından olan deniz erzakı ve donanma mühimmatından yararlanmak için, Rusya ile bir anlaşmasının lüzumlu olup olmadığı hususunu da araştıracaktır. Ayrıca, Tatar ulusunun davranışları, gelenekleri, yönetimi, toprağın doğası ve limanların durumu, şehirler ve kaleler hakkında bilgi toplayarak Krala ayrıntılı şekilde rapor etmesi beklenmektedir.⁴⁵

Tott, Kırım Hanı Maksud Giray tarafından 25 Ekim 1767 tarihinde Bahçesaray'da kabul edilmiştir. Kısa süren bu ilk görüşmeye dair 26 Ekim tarihli raporuna göre Tott, Han'ın asıl ilgisinin Lehistan meselesi üzerine olsa da ticaretle ilgili hususun aşılmaz olmadığı kanaatindeydi.⁴⁶ Planlarını Han'a ulaştırmak için her yolu deneme kararlığındadır. Hanlık nezdindeki münasebetlerinde, genel olarak müteveffa babasının buradaki dostlarından yardım görmüştür. Ayrıca, Maksud Giray'ın kız kardeşiyle iyi münasebeti bulunan bir Ermeni tüccarı da devreye sokmuştur. Tott'un raporunda yazdıklarına bakılırsa bu tüccar, Kırım Hanlığı'nın Fransa ile doğrudan ticarete sağlayacağı avantajlar hususunda muhataplarını ikna etmiştir. Hatta, iki devlet arasındaki ticarete dair Han'ın bir teklifte bulunmasının gecikmeyeceğine dair, kız kardeşi tarafından bir bakıma güvence verilmiştir.⁴⁷ Ancak Maksud Giray'ın tavır, genel olarak Tott'un beklentilerini karşılamaktan uzaktır. Tott, Han'la 13 Aralık 1767 tarihinde yaptığı görüşmeden, ticaret hususunda eli boş dönmüştür. Yine de iyimserliğini ve umutlarını korumaktadır.⁴⁸ Nitekim 22 Aralık 1767 tarihli raporunda, bu konuda Han'dan umut verici sözler duyduğunu müjdelemektedir. Yazdıklarına bakılırsa Han, buralarda Fransız işletmelerini görmekten memnun olacaktır. Hatta bu konuda sabırsızdır. Tott'u, mümkün olan en kısa sürede birkaç tüccarı buraya çekmeye davet etmiş, bu hususta güvence de vermiştir. Buna karşılık Tott, iki taraf arasında resmî bir antlaşma olmaksızın, böyle bir şeyin gerçekleşmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Han, bu konuyu müzakere etmeleri için Divan Efendisi'ne talimat vermiştir. İki gün sonra yapılan görüşmede Divan Efendisi, Tott'a şu soruyu yöneltmiştir: “*Bayrağınızın Karadeniz'e girişini sağlamak için Han'ın Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını ister misiniz?*” Tott, bu soruyu bir bakıma tuzak olarak algılamakla birlikte, müzakereler sürmüştür. Kırım'da ihtiyaç fazlası gıda ürünlerinin ihracından, Hanlığın sağlayacağı avantajlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu memlekette bol miktarda bulunan *yün*, *balmumu* ve *deri* ticaretinin, Fransız tüccarın kendi bayraklarıyla Karadeniz'de ticarete başlamaları hususunda iyi bir başlangıç olacağı, bunun, Han'ın da ilgisini çekeceğine vurgu yapılmıştır.⁴⁹

Kırım'daki diplomatik görevine başlamasından itibaren, mesaisini büyük oranda siyasi konulara teksif eden Tott, ticaret hususunda Bahçesaray'dan ilk ayrıntılı raporunu, 17 Ocak

45 Fransa Kralı tarafından Baron de Tott'a verilen 6 Temmuz 1767 tarihli talimat: *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 51-61.

46 Tott'un 26 Ekim 1767 tarihli raporu: *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 71-74.

47 Tott'un 5 Kasım 1767 tarihli raporu: *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 74-76.

48 *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 76-77.

49 Tott'un 22 Aralık 1767 tarihli raporu: *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 78-82.

1768 tarihli gönderisine eklemiştir.⁵⁰ “Mémoire sur le commerce de Crimee” (Kırım ticareti üzerine layiha) başlığını taşıyan bu raporda Tott, Karadeniz’de seyrüsefer serbestliğinin önemini yadsınamakla birlikte, Osmanlı Devleti’nin bu denize yabancı bayrağı sokulmaması hususundaki katı siyasetine vurgu yapmış, hatta bir vakitler bu hakkı elde eden Rusya’nın daha sonra bunu kaybettiğini hatırlatmıştır. Karadeniz’de ticarete konu her nevi emtiyaya ihtiyacı olmasından dolayı, bu ürünlerin ihracının Osmanlı Sarayı’nın çıkarlarına ters düşeceği kanaatinindedir. Bu safhada Tott’un görüşü, Karadeniz’in tamamında geçerli seyrüsefer serbestliğinin, diğer Avrupa devletlerince de talep edilebileceği gerekçesiyle, Fransa’nın çıkarlarına aykırı olacağı şeklindedir. Bunun yerine, İstanbul üzerinden Kırım’daki Fransız ticaret noktalarına münhasır bir geçiş hakkı talep edilmesini önermiştir. Fransız tüccarın, buralarda ucuza elde edebileceği mallar arasında *yün* başta gelmektedir. Ayrıca *deri*, *balmumu* ve *ecza ürünleri(?)*⁵¹ da bol miktarda ve uygun fiyata temin edilecektir. Karşılığında çeşitli Fransız ürünleri ve *kumaş* satılabilir. Bu ticaretin tek hedefi Tatar memleketi değil, aynı zamanda Rusya pazarıdır. Ayrıca malların büyük kısmını, Don ve Volga nehirleri yoluyla Astrahan’a ve oradan Hazar Denizi üzerinden İran’ın kuzey kesimlerine göndermek çok kolay olacaktır. Hatta, Balta Panayırı sayesinde, Polonya’nın mal talebinin karşılanabileceğini ve Nogaylarla da kârlı alışverişler yapılabileceğini söylemektedir. Tott, Kırım’da üretilen derilere özellikle ilgi duymaktadır. 31 Mart 1768 tarihli mektubunda, Tatar derilerinin süvari ve piyade askerinin kullanımı için aranan tüm özellikleri taşıdığı kanaatinindedir. Numune olarak, bunlardan bir balya satın alarak denizyoluyla Fransa’ya göndermiştir.⁵²

Osmanlı-Rus savaşına doğru gidilen süreçte ticaret hususu, siyasi ve diplomatik konuların gölgesinde kalmasına rağmen Tott, yine de girişimlerini sürdürmüştür. Choiseul Dükü, Dışişleri Bakanı sıfatıyla 18 Şubat 1768 tarihli mektubunda, Tott’un bu konudaki çalışmasından memnuniyetini dile getirmiştir. Ayrıca Karadeniz’de ticaret yapmak için Paris’te özel bir şirketin kurulduğunu haber vermiştir.⁵³ Bu şirketin, doğrudan Kral’ın resmî izniyle kurulmadığı, dolayısıyla şirket yöneticilerinin, faaliyetlerinde karşılaşacakları muhtemel tehlikeler hakkında önceden uyarıldıklarını belirtmiş ve böylesi durumlarda Kral’ın açık ve kararlı korumasına güvenmemeleri gerektiği hususuna vurgu yapmıştır. Karadeniz ticaretinde bu mütereddit yaklaşıma karşılık, Fransa’nın çıkarları açısından önceliğin Levant’taki ticarete olduğu, dolayısıyla bu ticaretin güvenliğini tehlikeye atmamaya itina göstermesi hususunu da hatırlatmıştır.⁵⁴ Paris Hükümet’inin bu ihtiyatlı tavrı, Tott’ta bir bakıma hayal kırıklığına neden

50 Tott’un 17 Ocak 1768 tarihli raporu ve Kırım ticareti hakkındaki eki: *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 88-92.

51 Tott’un metninde “drogues” terimi kullanılmıştır. Bununla kastedilenin uyuşturucu/keyif verici maddeler mi olduğu, yoksa bazı ecza ürünleri (ilaçlar) mı kastedildiği açık değildir. (*La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 92).

52 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 112-113.

53 2.500.000 sterlin sermayeli bu şirketin kurucusu, Louis de Valz adlı Parisli bir finansçı veya tüccardı (Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 89).

54 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 125-126.

olmuştur. 6 Mayıs 1768 tarihli cevabi yazısında, Karadeniz ticaretine girecek tüccarın arkasında Krallığın desteğinin esirgenmesini açıkça eleştirmiştir. Zira ona göre yurt dışındaki tüccar, bağlı bulunduğu devleti temsil ettiğinden, devletin de onların çıkarlarını gözetmesi gerekirdi. Tott'un, bu hususta ve ayrıca şirketin kuruluş sözleşmesinde, yönetimin ve hissedarların çıkarları konusunda bazı çekinceleri vardır. Tereddüde neden olan hususların giderilmesinde gerekli önlemlerin alınmaması durumunda, bölgedeki Fransız ticaretine tehlikeli darbelerin vurulabileceği, hatta Karadeniz'de açılmak üzere olan bir yolu kapatacak sıkıntıların çıkabileceği kanaatindeydi.⁵⁵

Bu durumda öncelikli amaç, Fransız tüccarın Kırım ticaretine bir şekilde girmesidir. Bunun hukukî zeminini hazırlamak için, Hanlık ile bir ticaret antlaşması zorunludur. Antlaşmada, şu iki hususun teminine çalışılacaktır: Fransız tüccara ticaret serbestliği sağlanması ve güvenliğin temini. Fransız bayrağı taşıyan gemilerin Karadeniz'e çıkışı hususu ise kesinlikle gündemde değildir. Dışişleri Bakanı, Tott'a gönderdiği 18 Mart 1768 tarihli yazıda, bu hususa özellikle vurgu yapmıştır: “Bayrağımızın Karadeniz'e girmesinden kesinlikle kaçınılmalı ve bu düşüncenin planlarımıza girdiği şüphesi uyandıracak her şeyden sakınmalısınız.” Karadeniz'e çıkma planının, ancak Fransız şirketlerinin belirli bir istikrar kazanmasının ardından ileride gündeme gelebileceğini söyleyip, aceleye getirilecek bir konu olmadığını hatırlatmaktadır. Choiseul Dükü, Fransa Hükümeti'nin görüş ve çekincelerini 30 Mart 1768 tarihli mektubunda da tekrarlamıştır. Karadeniz'de Fransız bayrağıyla seyrüsefer talebi, bu safhada gündemde değildir. Kırım Hanı'ndan talep edilen şey, Fransız tüccarı için serbest ticaret hakkı ve güvenlik garantisidir. Ayrıca Tott'tan, gözü kara birtakım tüccarın, Kırım'da ticaret için teşvik edilmesine yardımcı olacak bilgiler de istenmiştir. Ticaretin olasılığı, amacı, doğası ve kapsamına dair malumat bu kabildedir. Nitekim Tott, talep edilen hususları araştırdığını, hatta Gürcistan hakkında da bazı bilgiler topladığını söylemektedir. Ancak çalışmalarında kendisine yardımcı olacak ve yol gösterecek bir tüccarın yokluğundan yakınmaktadır. Bu hususta, Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Vergennes'den yardım istemektedir. İstanbul'daki tüccardan uygun birinin, Kırım'da yapacağı araştırmalarda kendisine yardımcı olmak için görevlendirilmesi teklifinde bulunmaktadır.⁵⁶ Bu arada İstanbul büyükelçiliğinde görev değişikliği olmuş; Vergennes'in yerine Chevalier de Saint-Priest atanmıştır. Dışişleri Bakanı, 25 Nisan 1768 tarihli mektubunda bu değişiklikten Baron de Tott'u haberdar etmiştir.⁵⁷ Tott'un çabaları henüz bir netice vermese de o, ticaret konusuna kafa yormayı sürdürmüştür. Hatta, Kırım'ın Fransa endüstrisi için sunacağı kaynaklar hakkında fikir vermesi amacıyla bir kitapçık hazırlayarak merkeze göndermiştir.⁵⁸

Baron de Tott, Fransız tüccarını doğrudan Kırım ticaretine sokmanın yollarını ararken, savaşın hemen öncesinde Osmanlı Devleti'nin buradaki ticarî durumuna baktığımızda görünen, pek

55 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 126-127.

56 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 130-133.

57 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 136.

58 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 139.

de iç açıcı bir manzara değildir. Her ne kadar ticarete dair sistematik verilerden yoksun olsak da arşiv belgeleri ve özellikle de Kefe Nezâreti Mukâtaası'na ait kayıtlar, ticarî örgütlenme ve idarede, yılların birikimi ciddi sıkıntılar ve kronikleşen yozlaşmanın olduğunu göstermektedir.

Kefe: Kırım Ticaretinin Yorgun Kalbi

Kefe merkezli olmak üzere Kırım'daki Osmanlı ticareti, bir devlet örgütlenmesi olan *Kefe ve Tevâbii Nezâreti Mukâtaası* tarafından idare ediliyordu. Mukâtaanın işletme hakkı merkezden, *mâlikâne* olarak özel şahıslara devredilmişti. Bunun için düzenlenen mezada, mukâtaanın bir yıllık tahmini gelir rakamı (*malî*) üzerinden çıkılıyordu. Kefe Mukâtaası'na ait kayıtlar incelendiğinde, müzayedeye esas alınan büyüklük rakamının, 18. yüzyıl boyunca neredeyse donuk bir seyir izlediği görülür. 1750 tarihi itibarıyla mukâtaanın malı 4.201.000 akçedir⁵⁹ ki bu, aslında 1737'den beri değişmeden süregelen rakamdır. Takip eden yıllar boyunca rakamlarda, sadece ufak değişimler olmuştur. Mukâtaaya bağlı *dellalbaşılık* kalemindeki 10.000 akçelik artışla 1753'te toplam mal değeri 4.218.500 akçeye çıkmıştır.⁶⁰ Bu rakam, Kırım'ın ve dolayısıyla Kefe'nin Osmanlı Devleti'nden kopuşuna kadar hep sabit kalacaktır.⁶¹ Rakamların, bir yönüyle Kırım ticaretindeki istikrarlı seyri gösterdiği söylenebilir. Kefe Nezâreti Mukâtaası'nın sadece mezada esas malı üzerinden, Osmanlı merkezî hazinesine (Hazîne-i Âmire) aktarılan meblağ (*irsâliye*) ise oldukça ufaktır. Mukâtaa gelirlerinin neredeyse tamamına yakını, Kırım'da yapılan harcamalara mahsub edilmektedir. Kırım hanına, sâbık hanlara, kalgay sultana, nûreddine, hanlık aristokrasisine ve Çerkes beylerine (*ümerâ-i Çerâkise*) her yıl düzenli şekilde yapılan *salyâne* ödemeleri başta gelen gider kalemidir. Kefe sancağındaki kalelerde mevcut askerın masrafları için mukâtaa gelirinden *ocaklık* tahsis edilmiştir. Görünüşte mukâtaaya bağlı gelir kalemleri arasında olmasına rağmen, Kırım hanlarının nüfuz kullanmasıyla, bazı köyler de yine hanlığa mensup kişilere *maktu* olarak verilmiştir. Vakıf görevlileri ve camilerde vazife yapanların ücretleri gibi başka gider kalemleri de vardır. Bütün bunların nakdî veya aynı ödemesinden sonra, merkezin payına kalan irsâliye kıvrıntı kabilindedir. Bu minvalde fikir vermesi açısından birkaç kayda işaret edebiliriz. 1753'te mukâtaanın Kırım'daki gideri 4.098.500 akçe olurken, irsaliyesi 120.000 akçedir.⁶² Bu irsaliye rakamı 1766'da da değişmemiştir.⁶³ Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesine ait 17 Ocak 1769 tarihli bir belgede, senelik mal değerinin yine 4.238.500 akçe, giderlerin 4.184.500 akçe, irsaliye rakamınınmsa 54.000 akçe olduğu yazılıdır.⁶⁴ Takip eden 1770 yılı muhasebesinde irsaliye rakamının 52.000 akçeye kadar düştüğü görülecektir.⁶⁵

Bu rakamlar bize, gerçekten de Kırım'da istikrarlı ve sorunsuz bir ticarî iklim olduğunu, buna rağmen Osmanlı merkezî hazinesinin bu ticaretten aldığı payın oldukça düşük kaldığını

59 BOA, D.KFM, 70/54.

60 Kefe Nezâreti Mukâtaası'nın hesap icmalleri: BOA, D.KFM, 79/70, 79/74, 83/70.

61 BOA, D.KFM, 110/48, 114/114.

62 Kefe Nezâreti Mukâtaası'nın hesap icmalleri: BOA, D.KFM, 79/70, 79/74, 83/70.

63 BOA, D.KFM, 105/101.

64 BOA, D.KFM, 110/48.

65 BOA, D.KFM, 112/2.

mı göstermektedir? Bu soruya, Osmanlı iktisadî yapısında *mukâtaa* ve *mâlikâne* uygulamasının 18. yüzyıldaki genel mantığı akıldan tutularak cevap aranmalıdır. Rus savaşına kadarki uzun barış dönemi boyunca, Karadeniz ve Kırım'daki ticarî faaliyetin, genel sükûnet ikliminden müspet yönde etkilenmesi tabiidir. Öte yandan bu sakin yılların beraberinde getirdiği rehavet hali, mâlikânelerin satışı (*mezadı*) sırasında peşin olarak alınan (*muaccele*) paranın sıcaklığıyla birleşince, en azından Kefe örneğinde, mukâtaalarda kısmî bir yönetim krizine yol açtığını, bunun da kaçınılmaz şekilde ticareti olumsuz etkilediğini ileri sürebiliriz.

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, müzayedede en yüksek rakama çıkan mâlikâneciye, *muaccesini* ve diğer masrafları ödedikten sonra *mukâtaa beratı* veriliyordu. Bu usulle Kefe Nezâreti Mukâtaası'nın üçte bir (*sülüs*) hissesi, 2 Şubat 1768 tarihinde 3.400 kuruş başlangıç fiyatıyla çıkılan mezatta, 7.000 kuruş muaccele ile alan Ali Raif Efendi üzerinde kalmıştı.⁶⁶ Mehmed Ağa'nın elinde olan üçte iki (*sülüsan*) hisseyle birlikte mukâtaanın toplam muaccele rakamı 14.215 kuruşa (1.705.800 akçe) çıkıyordu.⁶⁷ Mâlikâneciler Mehmed Ağa ve Ali Raif Efendi, işletmenin bulunduğu Kırım ve Kefe'ye muhtemelen hiç gitmemişlerdi. Oradaki işleri Mukâtaa Nâzırı Mehmed Ağa idare ediyordu. Bu durumda İstanbul'daki mâlikâneciler, bir bakıma “rantiyer” idiler. Mukâtaanın işletmesinde karşılaşılan sorunlarınsa, Kırım'daki nâzır ve adamları üstesinden gelmek zorundaydı. İşletmenin en büyük gelir kalemini, limanlardan alınan gümrük vergisi oluşturuyordu. Kefe ve ona bağlı limanlara denizden gelen ve karadan yüklenen her tür maldan, kanunda belirlenen oran üzerinden vergi alınırdı.⁶⁸ Kırım limanlarındaki vergilendirme, akçe hesabıyla şu şekildeydi: “Tüccar tâifesinin karadan ve deryâdan getirdükleri emtia ve eşyâdan”;

Müslümandan : %3 *resm-i gümrük*, %1 *zarar-ı kassâbiye*, toplam %4 akçe,

Kefere ve Yahudi'den : %4 *resm-i gümrük*, %1 *zarar-ı kassâbiye*, toplam %5 akçe,

Hinta (buğday), şair (arpa) ve tuz için her 1.000 kileden 42.000 akçe gümrük vergisi tahsil ediliyordu.⁶⁹ Bu vergi oranları 18. yüzyıl boyunca sabit kalmıştır.

Kırım'daki en büyük liman Kefe şehrindeydi. Kefe sancağı ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne bağlı, mukâtaaca idare edilen diğer limanlar Gözleve ve Balaklava idi. Bu limanlarda mukâtaa nâzırının vekili ve bir kâtip bulunur, malın yüklenmesi ve vergi tahsil işini takip ederlerdi. Sıklıkla aksine hareket vâki olmakla birlikte, kâtip olmadan gemi yüklenmesi yasaktı. Gümrük vergisini ödeyen tüccara, nazır veya vekili tarafından *edâ tezkeresi* verilirdi.⁷⁰ Kefe sancağında meydana getirilen her türlü mahsulatin, “a‘şâr-ı şer‘iyye ve rüsumat-ı sâiresi” de mukâtaanın gelirine dâhildi.⁷¹

66 BOA, D.KFM, 108/74.

67 BOA, D.KFM, 109/109. Mukâtaanın, mezada esas malının 4.238.500 akçe olduğu hesaba katılırsa, (1 kuruş= 120 akçe hesabıyla) yaklaşık 1.705.800 akçe tutarındaki bu *muaccele* rakamının oldukça düşük kaldığı söylenebilir. Oysa aynı sene içinde, Kefe Mukâtaası'ndan ayrılarak oluşturulmuş 12.000 akçelik Kapan-ı Dakik ve İfrâz-ı Nezâret-i Kefe Mukâtaası'nın yarım hissesine sahip olan Hacı Mehmed'in vefatı üzerine, 24 Ekim 1768 tarihli mezadında, Kırım Hanı Maksud Giray'ın iltimasıyla (BOA, AE.SMST.III, nr. 180/14190), oğulları İbrahim ve Halil'e 500 kuruş (yaklaşık 60.000 akçe) muaccele ile verilmiştir (BOA, D.KFM, nr. 110/41).

68 BOA, D.KFM, 13/97.

69 BOA, D.KFM, 13/6 (5 Mayıs 1707), 84/17 (1752).

70 BOA, D.KFM, 13/97.

71 BOA, D.KFM, 15/37.

Kırım Hanlığı'nda ise iki gümrük vardı. Kırım'a kuzeyden karayoluyla girecek malların gümrükleme Orkapı'da (Prekop), güneyden Kefe ve Kerç tarafından gelenlerin ise Karasu'da yapılıyordu. Peyssonnel, Orkapı gümrüğünün Kalgay Sultan'a, Karasu gümrüğününse Nureddin Sultan'a ait olduğunu yazmaktadır.⁷²

Mukâtaa idaresini, dolayısıyla da Kırım'da ticarî faaliyeti olumsuz etkileyen önemli bir husus, Kırım hanlarının müdahalesi ve nâzırlara baskısıdır. Aslında onların, böylesi müdahaleler için makul nedenleri vardı. Zira gerek hanlar gerekse Kırım hanlık aristokrasini oluşturanlar, Kefe Nezâreti Mukâtaası gelirinden her yıl düzenli *salyâne* alıyorlardı. Nakdî ödemelerde herhangi bir aksama olmamasına özen gösteriliyordu. Ayrıca mukâtaadan, hanın adamlarına gelirler tahsis edilmesi, mukâtaaya bağlı bazı köylerin yine Kırım aristokrasisinden bazı kişilere *maktu* olarak tahsisi gibi farklı müdahale gerekçeleri de mevcuttu. Hülâsa Kefe Mukâtaası, hanlık idaresi için bir bakıma “altın yumurtlayan tavuk” idi. Ne var ki uzun barış yıllarının birikimi olan atalet ve yozlaşma hali, tam da Fransız Baron de Tott'un zengin ticaret pastasından pay almak için uğraştığı tarihlerde, Kefe'de ticareti baltalayacak bazı nâhoş hadiselerle açığa çıkmıştır. Kefe'de tam olarak neler yaşandığını Mukâtaa Nâzırı Mehmed Ağa, İstanbul'a gönderdiği 30 Temmuz 1768 tarihli mufassal mektubunda anlatmıştır. Nâzır Mehmed, bu mektupta özetle (kısmen sadeleştirilmiştir) şu dikkat çekici iddialarda bulunmuştur:

“Daha önce Kefe'de *muhtesip* olan Abdülkadir ve adamlarından bir türlü emniyetimiz yoktur. Kendimin ve adamlarımın rahatı kalmadığı ve bu şartlarda görev yapmanın imkânının olmadığını, daha önce 11 Haziran 1768 tarihinde tafsilatlı olarak yazıp Ali Efendi'ye teslim edilmek üzere Bağdadlı-zâde Süleyman Reis eliyle göndermişim. Fakat bu ana gelinceye kadar elli gün geçtiği halde herhangi bir haber ulaşmadı. Mektubun, Ali Efendi'ye teslim edilip edilmediğine dair onun tarafından bir ilmühaber de gelmedi. Benim efendim, bundan sonra bu tarafta bizim bir türlü emniyetimiz yoktur ve mâl-i mîrî idare olunamaz. Ancak bizzat o tarafa vararak mukâtaanın durumunu konuşmadıkça, burada görev yapmanın imkânı yoktur. Bu arada Kırım Hanı'nın yanında olan Abdülkadir, fırsat buldukça hakkımızda nifak ve helak olmamız iddiasına düşüp, 22 Haziran'da Han'dan bir *yarlık* aldıktan sonra on iki silahlı adamıyla gelip ‘elbette ben seni bugün Bahçesaray’a götürmeliyim’ diyerek tehdit etmiştir. Bu durumdan korunmak için şehirdeki 42. Cemaatin ocağına sığındım. Onlar bir *mahzar* yazarak Kul Çavuşu ile Han'a gönderdiler. Emin Ağa da Bahçesaray'a giderek Han'dan affımı rica etti ve böylece af buyurdular. Lakin Emin Ağa ve Çavuş, Bahçesaray'da iken Abdülkadir silahlı adamlarıyla tekrar gümrüğü bastığında, gümrükte çalışanlar dağılıp gittiler. Bundan dolayı Emin Ağa'nın Bahçesaray'dan gelmesine kadar altı gün gümrük açılmadığından, halkın işleri tatil ve mâl-i mîrî iptal oldu. Affedildiğime dair *yarlık*, Kul Çavuşu eliyle 9 Temmuz'da Kefe'ye ulaştı. Sâbık Yeniçeri Ağası İsmail Ağa tarafından herkese ilan edildi. Fakat Emin Ağa Bahçesaray'dan Kefe'ye dönmeden, kışladan çıkmamızın uygun olmayacağı söylendiği için iki gün daha kışlada oturdum. 12 Temmuz'da Emin Ağa gelince, o gün akşama doğru

72 Peyssonnel, *Traité sur le Commerce de la mer Noire*, I, s. 204-209.

ortalı marifetiyle kışladan çıkarıldım. Doğruca gümrüğe gidip, burada Emin Ağa ile yarım saat kadar görüştim. Sonra emniyette olmadığımı anladığımdan yeniden kışlaya döndüm. 27 Temmuz 1768 tarihinde Anadolu tarafına gidecek bir gemi vardı. Gizlice bu gemiye binip, hangi iskeleye demir atarsa oradan karaya çıkıp, sonra İstanbul'a gitmeye karar verdim." Kefe'de başı dertte olan Mehmed Ağa, limandaki Kurt Reis Sefinesi'yle İstanbul'a gitmenine yollarını aradıysa da, orada bulunan Bostancı Ömer Ağa ona karşı çıkmıştır. Netice itibariyle Kefe'de kalarak görev yapmanın imkânı kalmadığını, gizli veya açık bir şekilde İstanbul'a dönmek istediğini; Mukâtaanın ise Emin Ağa eliyle idaresi için iki *ferman* çıkarılıp bir an önce gönderilmesinin uygun olacağını yazmıştır.⁷³

Kefe Nâzırı Mehmed Ağa'nın bu mektubu yazmasına neden olan ve onu tehdit eden kişi, Kefe sâkinlerinden Seyyid Abdülkadir Çelebi'dir. Şehirdeki Kefe İhtisabı Mukâtaası'nı *maktu* olarak işletmektedir.⁷⁴ Mukâtaanın yarım hissesine sahip olan hâne-i hassa ağalarından Ali Raif Efendi ise, Kefe'ye hiçbir vakit gitmemiştir. Zaten 15 Mayıs 1770 tarihli bir mektupta, mesafenin uzak olmasından ötürü mukâtaayı zapt edemediğini gerekçe göstererek, üzerindeki yarım hisseden kendi rızasıyla feragat etmiştir. Fakat daha önce 8.000 kuruş *muaccele* ödediği bu hisseye rağbet eden olmamıştır. Neticede Nâzır Mehmed Ağa'ya feragat etmiştir. Fakat onun da nakit parası yoktur. Adamı Seyyid Mehmed, iki taksit halinde ödenmek üzere Ali Raif Efendi'ye verdiği iki borç *temessükü* ile mukâtaanın yarım hissesini Mehmed Ağa üzerine almıştır.⁷⁵

Kırım hanları ve adamlarının müdahalesi, naklettiğimiz gümrük baskını hadisesi ve mukâtaa müzayedesine beklenen rağbetin olmaması, aslında buraların savaş şartlarında ticarî cazibesini kaybettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ama yine de bu durum, Kırım ve Karadeniz'de uzun vadeli ticarî çıkar sağlama peşinde olan batılı devletlerin çabalarına mâni değildir. Nitekim Fransa Konsolosu Baron de Tott tam da Kefe'deki gümrük baskını hadisesinin yaşandığı günlerde Bahçesaray'dadır ve Han Maksud Giray ile münasebetlerini ilerletmek için her fırsatı değerlendirmektedir.

Baron de Tott'un Ticarî Vizyonu

Baron de Tott 25 Haziran 1768 tarihli raporunda, ticaret hususu için İstanbul'dan memur talep ettiğini tekrarlamaktadır. Ayrıca, Karadeniz'de ticaret yapmak üzere şirket kurduğunu bildiğimiz tüccar Vals'den bahsetmektedir. Yine bu yazıdan anlaşıldığına göre, İstanbul'dan birtakım ufak ticarî eşya ile birlikte bir adamları Kırım'da Kefe Limanı'na varmış ve malların büyük kısmını burada karaya çıkarmıştır. Kefe Liman Gümrüğü, Osmanlı Devleti tarafından *mukâtaa* şeklinde işletildiğinden, doğal olarak bu Fransız mallarından da cari gümrük tarifesine göre vergi alınmıştır. Oysa Tott, bu durumdan şikâyetçidir. Sözlerine inanmamız gerekirse ona, Kırım Hanı Maksud Giray tarafından, getirecekleri tüm mallar için gümrük vergisinin

73 BOA, D.KFM, 109/34.

74 BOA, D.KFM, 110/125.

75 BOA, D.KFM, 112/3.

%2 oranında sabitleneceği sözü verilmiştir. Bu durumu hatırlatması üzerine Han'ın, Kefe gümrüğünün kendisine ait olmadığını söylediğini aktarmaktadır. Tott'un kafasındaki plan, Fransız mallarını, Hanlık idaresindeki başka bir limandan Kırım'a sokmanın yollarını aramaktır. Halihazırda ise Kefe gümrük memurunca, limana henüz inmiş olan Fransız mallarından vergi tahsilinde, kapitülasyon şartlarının ihlal edilmemesi talebiyle teşebbüste bulunmuştur. Buna karşılık Fransa Hükümeti'nin eğilimi, Karadeniz'de ilk ticarî girişimin, buraya gitmeye hevesli maceraperest tâcirlerle bırakılması yönündedir. Choiseul Dükü, 25 Haziran 1768 tarihli yazısında bunu Tott'a açıkça ifade etmiştir. Ayrıca bunun, aceleyle getirilecek bir konu olmadığı hatırlatılmıştır. Bu safhada hükümetin Tott'tan iki beklentisi vardır: Öncelikle Kırım'da ticaretin doğası, amacı ve diğer tüm hususların rapor edilmesi. İkincisi ise, Tatarlar ile yapılacak bir ticarî antlaşmanın, Osmanlı Devleti nezdinde doğuracağı tehlikelerin neler olabileceğine kafa yorulmasıdır. Ayrıca Kırım Hanlığı hukukunun, daha önce örneği olmayan böyle bir ticarî antlaşmaya müsait olup olmadığı hususunun araştırılması da istenmiştir. Merkezin talebinin ilk kısmını Tott, 1 Ağustos 1768 tarihli raporuyla kısmen karşılamıştır. 29 Ağustos 1768 tarihli mektubunda, Tatar hukukuna dair hususları ise araştırmaya devam edeceğini yazmıştır.⁷⁶

Tott, ticaret hususundaki gelişmeler ve izlenimlerini, 1 Ağustos 1768 tarihli ayrıntılı raporuyla Fransa Hükümetine sunmuştur.⁷⁷ Bu raporu, daha önce talebi üzerine İstanbul'dan Kefe'ye gönderilen ve buradaki araştırmalarının ardından iki gün önce Bahçesaray'a dönen bir memurun gözlemlerine istinaden kaleme aldığını söylemektedir. Tott'un vurguladığı ilk husus, bu kişinin, Kefe'de avantajlı şekilde *Fransız kumaşı* satmış olmasıdır. İstanbul'da Hollandalılardan Leipzig kumaşları satın alan Rus tüccarın talebinin, Louviers ve Elbeuf bezleriyle,⁷⁸ Fransız tâcirler tarafından Kırım'da karşılanabileceği fikrindedir. Kefe'de uygun bir depo ayarlanması halinde, Fransız kumaş ve çarşafı Rusya'nın güney eyaletlerine doğrudan satılabilecektir. Zaten sağlam Fransız yünlü kumaş ve çarşaflarını, İstanbul'dan almaktan daha avantajlı olacağından Kefe'de Rus tüccarın rağbet edeceği kanaatindedir. Üstelik, *Rus kürkleri* ile Fransız kumaşlarının takası, sonra da bunun Türklere satılmasıyla çifte kâr sağlanabilecektir. Ayrıca Çerkeslerin Kefe'ye getirdikleri *balmumu* ile bol miktardaki köy ürünleri de önemli ticarî metallerdir. Keza Kırım'dan gelen *tavşan derileri*, *postları* ve *yünleri* de böyledir. Kefe'de araştırma yapan adamı Tott'a, bu ürünlerin satışından %20 net kâr sağlandığını söylemiştir.⁷⁹

Baron de Tott, Nogaylarla ticaret hususunda ihtiyatlıdır. Onların zengin fakat cimri olduğunu söylemektedir. Bu durumda ticarî faaliyetin asıl sahası, Kefe dolayları ve Asya sahilleri olmalıdır. Buralar tüccara geniş alanlar sunmaktadır. Hatta Trabzon'dan Erivan'a giden kervanlarla ticaretin İran'a kadar uzatılması da mümkündür. Keza Gürcistan'ın merkezi Tiflis yoluyla Hazar Denizi taraflarına da mal sevkiyatı yapılabilecektir. Tott bu son intibai, Gürcü

76 *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 140, 166, 168.

77 *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 154-156.

78 Louviers, Yukarı Normandiya'daki Fransız komünü, 1681'de burada bir kumaş fabrikası kurulmuştur. Elbeuf ise Yukarı Normandiya'daki kumaş kasabasıdır. Jean-Baptiste Colbert, 1667'de orada bir fabrika kurmuştur (*La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 154).

79 *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 154-155.

Prensi Herakleios'tan Papa'ya mektup götüren bir keşişle yaptığı görüşmeden elde ettiğini söylemektedir. Tott bu raporunda, Kırım'daki gümrüklerde çifte vergilendirme gibi bazı rahatsızlıkları da dile getirmiştir.⁸⁰

Buna karşılık Choiseul Dükü'nün 2 Ağustos 1768 tarihli cevabî yazısında, Tatarlar ile yapılacak bir ticaret antlaşmasının sakıncaları hususunda Tott uyarılmıştır. Türklerin kıskançlığı ve güvensizliğini iki katına çıkaracak böylesi bir antlaşmanın, telafisi mümkün olmayan rahatsızlıklara yol açacağına vurgu yapılmıştır. Bu hususta İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Mösyö de Saint-Priest'in talimatlarına göre hareket etmesi istenmiştir. Fransa'nın bu konudaki tutumunda bir değişiklik yoktur: Daha önce oluşturulmuş statükoyu bozacak hiçbir ticarî antlaşma yapılmayacaktır. Karadeniz'de ticaret yapmak isteyen tâcirler ise teşvik edilecek; bunların serbest dolaşımı ve güvenliklerinin sağlanmasına çalışılacaktır. Choiseul Dükü'nün 24 Ağustos 1768 tarihli yazısında, Kırım'da Fransa tebaası olan iki ticarî işletmeden bahsedilmektedir. Gümrük konusunda ise Fransızların görüşü, mevcut antlaşmaların, tüccara mallarını taşımak istedikleri limanlar hususunda tam bir özgürlük tanıdığı yönündedir. Bununla birlikte, Türk ve Tatar gümrük görevlileri arasında uzlaşmanın sağlanması, ortaya çıkması muhtemel talihsizliklerin engellenmesi açısından önemlidir.⁸¹

1768 yılı sonbaharına gelindiğinde, artık Osmanlı-Rus savaşı kesinlik kazanmıştır. Sadrazam Silâhdar Hamza Paşa'nın Rus elçi Obreşkov ile görüşmesinden iki gün sonra, 8 Ekim'de, Rusya'ya savaş ilan edildi ve elçi Yedikule'ye kapatıldı. 19 Ekim'de ise Kırım Hanı Maksud Giray'ın görevine son verilerek, yerine Kırım Giray Han nasb edildi. Bu arada Sadâret makamında da değişiklik oldu. 20 Ekim 1768'de Sadâret mührü Tevkii Mehmed Emin Paşa'ya verildi.⁸² Mutat olduğu üzere Rus memleketine ilk darbe, Kırım Tatarlarının yağma akınıyla vurulacaktı. 1 Kasım 1768'de Kırım Giray Han'a yazılan *nâme-i hümayunda*, “asker-i Tatar ile Moskov keferesini şikest ve memleketlerini yağma vü gâret ve nisa ve sibyanlarını esir” etmesi ferman buyuruldu.⁸³ Nitekim Han, kuzey sınırlarına yakın Kavşan kasabasına giderek karargâhını kurmuş ve hazırlıklara hemen başlamıştı. Bir görevi de savaş ateşini körüklemek olan Fransız Konsolosu Baron de Tott da ordunun peşine takılmıştı.

Bu atmosferde ticarî diplomasi kaçınılmaz olarak geri plana itilmiştir. Ama yine de Tott, fırsat buldukça bu konuya kafa yormaktadır. Nitekim 1768 yılı sonlarında hükümete, “Mémoire sur le commerce de la France dans la Mer Noire et les intérêts politiques de sa Majesté en Crimée” (Fransa'nın Karadeniz'deki ticareti ve Majestelerinin Kırım'daki siyâsî çıkarları hakkında) başlıklı ayrıntılı bir rapor sunmuştur.⁸⁴ Bu raporda, Karadeniz ve Kırım ticareti hususundaki faaliyetleri, bu meyanda Paris'te kurulan şirketi vs. hatırlatan Tott'un görüşü,

80 *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 155-156.

81 *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 174-175, 185.

82 *Mür'î-ı-tevârih*, II.A, s. 113 vd.

83 Tam da bu tarihlere İsakçı, Kili ve İsmail'den 50'şer, Akkerman'dan ise 30 olmak üzere toplam 180 araba ordu hizmetine tahsis edilmiştir. Kili'den istenen arabalar, Kili İskelesi'ndeki mühimmatın Bender Kalesi'ne naklinde kullanılmıştır (BOA, AE.SMST.III, nr. 212/16673).

84 Baron de Tott'un raporu: *La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott*, s. 194-202.

Osmanlı Devleti'nden alınmış mevcut kapitülasyonların, oluşturulmaya çalışılan yeni ticarî faaliyetler için yetersiz kalacağı yönündedir. Onun temel endişesi, Karadeniz ve Kırım'da ticarete atılacak Fransız tâcirlerin güvenliğinin sağlanamayacağıdır.⁸⁵ Bu durumda yeni bir ticarî rota önermiştir. Tott'un, Karadeniz ticaretinde Kırım'a alternatif olarak teklif ettiği yer Abhazyadır. Burası, Asya'yı Karadeniz'den ayıran yarımada da yer almakta ve Kuban nehrinin tüm güney bölümünü kapsamaktadır. Buralarda bol miktarda *balmumu* ve *kereste* olduğunu, dünyanın en iyi *reçinesinin* buradan sağlandığını, ayrıca Taman yarımadası sahillerindeki birkaç liman, kuzeydeki Abaza memleketlerinden gelen mallarla Kırım'ın *tuzunu* takas için uygun bir konumda bulunduğunu ve buralarda Ermeni tüccarla iş yapılabileceğini yazmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Tott'un önerdiği ticaret rotası, İstanbul'dan geçişi zorunlu kılmıyordu. Bunun yerine, Karadeniz'in kuzeydoğu ile kuzeybatı limanları arasında işleyecek bir hat idi. Böylece Hazar Denizi ve İran memleketi ile Leh tarafları ve Macaristan arasında Fransız tüccarın faaliyetine ortam sağlanacağı düşüncesinde idi. Kırım Hanlığı ile doğrudan bir ticarî antlaşma yapılmasının hukukî zeminini de inceleyen Tott, Giray hanedanı açısından aslında antlaşmaya mâni bir durumun olmadığı görüşündedir. Ancak bu şekilde, daha önce Hanlığın yaptığı müstakil bir antlaşma örneği olmadığını, Kırım'ı ilgilendiren antlaşmaların, hep Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya ve diğer devletler arasında yapıldığını ileri sürmüştür.⁸⁶ Hanlık, müzakereye katılacaksa bile bu, ancak Osmanlı Hükümeti'nin izin ve talimatıyla olmuştur. Buna rağmen Tott'un görüşü, doğrudan Han ile ticarî bir antlaşma yapılmasına mâni hiçbir hukukî durumun olmadığı yönündedir. Tott raporunda, Kırım Hanlığı ile Fransa arasında yapılacak böylesi bir antlaşmanın sağlayacağı faydaları da uzun uzadıya anlatmaktadır.⁸⁷ Baron de Tott, Kavşan'dan yazdığı 3 Ocak 1769 tarihli raporunda, sıcak askerî ve siyasi diplomasiden fırsat bularak, Han Kırım Giray ile ticaret hususunu konuştuğunu söylemektedir. Sözlerine bakılırsa Han, Lehistan (Polonya) meselesinin hallinin hemen ardından, konuyla ciddiyetle ilgileneceğine söz vermiştir. Hatta Karadeniz'de Fransız bayraklı gemilerin bulunmasına karşı olmadığını, bunu sağlamak hususundaki teşebbüsü, İstanbul'da bulunduğu sırada başlattığını iddia etmiştir.⁸⁸

Baron de Tott, bütün bu planlarla Kırım Giray'ın ordugâhı Kavşan'da olduğu tarihlerde, Kırım'ın iştah kabartan zengin ticaret pastasından pay alma heveslisi başka bir Avrupalı, tam da bu sıralarda çıkagelmiştir. 23 Aralık 1768'de Kavşan'a ulaşan bu kişi, Nikolaus Ernst Kleemann adlı Habsburglu (Alman) tüccardır.

85 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 195.

86 Tott'un verdiği bu bilgiler hatalıdır. Zira Kırım Hanlığı'nın komşu devletlerle müstakil antlaşmalar yaptığı ve onlara ahidnâmeler verdiği bilinmektedir. Lehistan (Polonya) ile Hanlık arasında bu neviden antlaşmaları da muhtevî arşiv dokümanları Dariusz Kolodziejczyk tarafından neşredilmiştir. Bkz: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, (Leiden and Boston: 2011).

87 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 196-199.

88 *La Correspondance consulaire de Crimee du Baron de Tott*, s. 212-213.

Avusturya: Kırım'da Gözüpek Bir Alman Tüccar Kleemann

Habsburgların, Levant ve genel olarak Osmanlı Devleti'yle ticaretle, uzun yıllar kayda değer bir varlık gösteremedikleri, bununla birlikte ticaretten pay alma girişimlerinin, 18. yüzyılın başlarından itibaren arttığı; özellikle 1718 Pasarofça Antlaşması'yla bazı ticarî ayrıcalıklar elde ettikleri bilinmektedir. Takip eden tarihlerde Avusturya idaresinin teşvikiyle, doğu ticaretini canlandırmak için çok sayıda şirket kurulmuş ve çeşitli projeler geliştirmiştir. Ancak bu devletin deniz gücünden yoksun oluşu, güçlü bir tüccar sınıfının olmaması, ticarî geleneğin zayıflığı, sermaye eksikliği, uygun fiyat ve kalitede rekabetçi ürün tedarik edilememesi ve nakliye sorunları gibi nedenlerden dolayı, beklenen ölçüde netice alınamamıştır. Bu durumda iki devlet arasındaki ticaret, büyük ölçüde Osmanlı tebaası tüccarın kontrolünde süregelmiştir.⁸⁹ Pasarofça'yı takip eden yıllarda Avusturya'nın doğu ticaret politikasında dikkat çekici bir husus, Karadeniz'e çıkış için Tuna nehri su yolunu etkin kullanma arayışıdır. Konu hakkındaki araştırmalarda, Tuna nehri ve komşu ülkelerin bir "Habsburg bölgesi" haline geldiğine vurgu yapılmaktadır.⁹⁰ Habsburgların Karadeniz bölgesine yönelik stratejilerinin oluşmasında, Venedik'in Adriyatik Denizi'ndeki ticarî tekellerinin kırılmasının yanı sıra, Doğu Avrupa'da Rusya ile artan siyasî rekabet de belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Habsburgların Tuna havzası ve Karadeniz'e ilgisi salt ticarî çıkarlarla değil, aynı zamanda Rusya ile girilen rekabetin de zorladığı bir durumdur.⁹¹

18. yüzyılın ortalarında Habsburg-Prusya çatışması nedeniyle ticaret hususu geri plana düşse de Yedi Yıl Savaşları'nın sonunda, özellikle de II. Joseph'in 1765'te taç giymesinin ardından, ticaret hususunda temkinli de olsa güneye ve doğuya doğru yeni arayışlar başlamıştır. II. Joseph'in vizyonu, Karadeniz ve İstanbul'a mal naklinde Tuna'yı etkin şekilde kullanmak ve bu yolla Tuna Deltası'ndaki limanlara indirilen malları uzak ülkelere de satmaktır.⁹² Ne var ki Tuna nehir yolunun kullanılmasında bazı coğrafi güçlükler vardır ki, bunun başında, Demirkapı girdaplarını geçişteki zorluklar gelmektedir.⁹³ Ama yine de bunlar aşılmaz değildir. Nitekim Avusturya'nın Tuna nehri yoluyla Karadeniz ticaretine girme vizyonunun ilk fiili

89 Ayrıntı için bkz: Numan Elibol, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, (İstanbul: 2003), s. 28-29, 116 vd., 287; Karl A. Roeder, Jr., "Reform and Diplomacy in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy", *State and Society in Early Modern Austria*, edited by Charles W. Ingrao, Purdue University Press, (Indiana: West Lafayette, 1994), s. 318-319.

90 Bărâmovă, "Nikolaus Ernst Kleemanns Reisen von Wien", s. 67-68.

91 Harald Heppner, "The Habsburgs an the Black Sea Region: A Continental Approach", *Europe and the Black Sea Region, A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, eds. Dominik Gutmeyr, Karl Kaser, LIT Verlag, (Zurich: 2018), s. 383.

92 Bărâmovă, "Nikolaus Ernst Kleemanns Reisen von Wien", s. 67-68. Habsburg İmparatorluğu'nun Tuna Nehri/Deltası ve Karadeniz'e yönelik büyük stratejisi, şu doktora tezinde geniş biçimde analiz edilmiştir: V. Wess Mitchell, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire 1700-1866, A Study in Interstitial Time-Management*, Department of Political and Social Sciences Freie Universität, (Berlin: 2017).

93 19. yüzyıl öncesinde Tuna nehri üzerindeki Demirkapıları, yılın belli mevsimleri hariç, geçmek oldukça güçtü. Bundan ötürü kaynaklarda Tuna'nın, Orta Avrupa'yı Karadeniz'e bağlayan bir ticaret arteri olmadığına vurgu yapılmaktadır. Bkz: M. Emre Kılıçbaşlan, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 25 (Bahar 2010), s. 62.

uygulamalarında olan Kleemann'ın 1768'deki yolculuğunda, nehre uygun gemiler sayesinde Demirkapı girdapları hasarsız şekilde geçilecektir.⁹⁴

Ticaret niyetiyle, Osmanlı Devleti'nden alınan tavsiye mektupları, ferman ve pasaport gibi hazırlıklarını tamamlayan Kleemann, 6 Ekim 1768 sabahı malları Viyana'dan, ticaret şirketine ait bir gemiye yüklemiştir. *Tırpan, demir, lüks eşyalar, keten bezi, Nürnberg menşeli tuhafiye ürünleri ve kâğıt* gibi mallardan oluşan yükün asıl sahibi, Viyanalı tüccar Kont Rüdiger Joseph von Starhemberg'dir.⁹⁵ Kırım Karasu'da ikâmet eden Kyriagos Haçador adlı bir Ermeni de tercüman olarak maiyetine verilmiştir.⁹⁶ Tuna nehri yoluyla Belgrad üzerinden, Karadeniz'in batı sahilindeki Kili'ye ulaşan Kleemann, malları denizyoluyla Kırım'ın Gözleve Limanı'na nakledilmek üzere burada bırakır. Halletmesi gereken ilk iş, Kırım'a giriş ve satış için Han'dan gerekli izinlerin alınmasıdır. Bu amaçla, kiraladığı bir arabayla 20 Aralık 1768'de Kili'den yola çıkar ve üç günlük yolculuğun ardından 23 Aralık öğle saatlerinde Kavşan kasabasına ulaşır.⁹⁷ İlk gece bir Acem Ermeni'nin evinde konaklar. Bucak Tatarları'nın topraklarında ufak bir kasaba olan Kavşan, askeri sefer ve kuzey topraklarına yağma akınları sırasında, Kırım Hanı'nın bir bakıma garnizonu gibidir.⁹⁸ Kleemann'ın niyeti, Fransa Konsolosu Baron de Tott'un tavassutuyla, Kırım Giray Han'dan gerekli izinleri alarak Kırım'a geçmektir. Nitekim Tott'la 24 Aralık 1768'de görüşerek yardım ister. Tott tarafından iyi karşılandığını ve bir Fransız vatandaşymış gibi yardımcı olacağına söz verdiğini yazmaktadır. Fakat aradan dört gün geçmesine rağmen bir ses çıkmamıştır. Bunun üzerine Tott'u bir kez daha ziyaret eder. Bir saatlik konuşmanın ardından Kleemann'ın intibası, Tott'un iyi niyetli olmadığı ve Kefe'yle ticarete yardımdan çok zarar vereceği yönündedir. Anlaşıldığına göre Tott onu, Kırım ticaretinde Fransa'ya bir rakip olarak görmüş olmalıdır. Buna karşılık Kleemann, satmak için getirdiği malların büyük bölümünün demir işlerinden oluştuğunu; bunları sattıktan sonra dönüşte Kırım'dan *kokular, ham deri, balmumu* ve benzeri ticarî meta alacağını söylemiştir.⁹⁹

Tott'un yardımından ümidini kesince, on senedir Han'ın özel doktoru (Hekimbaşı) olan Blanchet'la (babası Sakız adasında Fransız konsolosluğu yapmıştır) yakınlık kurar. Onun tavsiyesi üzerine, Han için hazırladığı hediyeleri saraya gönderir. Bunlar arasında müzik aletleri de vardır. Aynı akşam Han, bunların kullanımı hususunda bilgi vermesi için Kleemann'ı çağırır. O da bu görüşmeyi fırsat bilerek, Kırım Hanlığı'nda serbest dolaşım ve ticaret için bir *ferman* ve *menzilhâme* verilmesini talep eder. Kırım Giray Han, konuyu Hekimbaşı'yla görüşeceğini bildirmiş; iki gün sonra da Kleemann'ın istediği izin belgeleri verilmiştir. Kleemann, 30

94 Elibol, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, s. 163 vd.

95 Elibol, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, s. 163-167; Bärämoova, "Nikolaus Ernst Kleemanns Reisen von Wien", s. 68.

96 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 3-4.

97 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 43 vd.

98 Kleemann, Kavşan için sadece küçük bir kasaba olmasına rağmen, yine de Ermeni ve Yahudi tâcirlerin burada çeşitli mallar sattıklarını; Bucak Tatarları'nın, ihtiyaçları olan her şeyi buradan satın aldıklarını söylemektedir. Kavşan'ın ayrıntılı betimlemesi için: Kleemanns, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 56 vd.

99 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 45-47.

Aralık 1768 tarihinde Kırım Giray Han tarafından kabul edilmiştir. Bu kabulde Han tüccara, bir daireyi dekore etmek için ayna ve avize gibi bazı eşya sipariş etmiştir. Ayrıca, İstanbul'a gidecek ilk postayla, Sultan'dan kendisi için bir ferman talep edeceğini söylemiş, bir gün sonra da Hekimbaşı bir adamını, ferman almak için İstanbul'a yollamıştır.¹⁰⁰

Kırım Giray Han, 7 Ocak 1769'da Tatar ordusuyla yağma seferi için Kavşan'dan hareket ve Dinyester nehrini geçerken¹⁰¹ Kleemann'ın izin fermanı gelmiştir. Ancak yeteri kadar menzil atı mevcut olmadığından, Kırım'a seyahati biraz gecikmiştir. Nihayet hazırlıklar tamam olunca, Konsolos Baron de Tott'a ve Hekimbaşı'na veda ederek Bender'e doğru yola çıkmıştır. Hekimbaşı'nın dostluğuna teşekkür ederken, Tott için bunu esirgemesi manidardır. Bu arada Kleemann'ın Kili'de bırakılan ticarî malları, Karadeniz kıyısındaki Akkerman'a indirilecek ve oradan gemiyle Kırım'a nakledilecektir. Savaşın hemen öncesinde Bender'e ulaştıklarında, konaklayacak han odası bulmakta zorlanırlar. "Her yer yeniçeriler ve sipahilerle doluydu" diye yazar.¹⁰² Bender'de birkaç Ermeni ve Rum tüccar vardır. Ancak at ve arabaların neredeyse tamamı sefer lojistiğine tahsis edildiğinden, vasıta sıkıntısı burada da kendini göstermiştir.¹⁰³ Güçlkle bir araba bulup, 16 Ocak 1769 tarihinde on arabalık tüccar kervanıyla Bender'den Özü'ye doğru yola çıkarlar.¹⁰⁴ 31 Ocak 1769'da ulaştıkları Özü'den 4 Şubat'ta ayrılarak Kılburun'a geçerler. Burada bir Ermeni'nin evine misafir olurlar. Kılburun'da iki gümrük memuru, Kleemann'ın mallarını kontrol etmek için gelmiştir. Ermeni'yle birlikte gümrüğe giderek, elindeki fermanı gösterdiğini ve onlara "ufak bir hediye" vererek işlerini hallettiklerini yazmaktadır.¹⁰⁵

10 Şubat 1769'da Or'a ulaşırlar. Bu şehrin, Kırım'a açılan kapı olarak kabul edildiğinden, Türklerin buraya *Orkapı* dediğini hatırlatır. Burada güzel bir handa kalırlar. Kervanda olan tüccarın kimisi buradan Kefe yoluna ayrılırken, diğerleri Bahçesaray'a doğru yola çıkar. Dört günlük yolculuğun ardından 14 Şubat 1769'da Karasu'ya ulaşırlar. Şehrin sakinlerinin büyük çoğunluğunun Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerden oluştuğunu, az sayıda Tatar ve Türk'ün de bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

Kleemann, ticaret mallarının Kırım'a naklini uzunca süre beklemek zorunda kalmıştır. Bu sırada Kırım Giray Han, 28 Mart 1769 akşamında Kavşan'da beklenmedik şekilde hayatını kaybetmiştir. Kleemann, Han'ın ölümü ve Kavşan'ın isyancı Nogay Tatarlarınca yakıldığı haberinin Karasu'ya ulaştığını söylemektedir. Sadrâzam ve Serdârîkrem Mehmed Emin Paşa ise, Kırım Giray'ın ölüm haberini Büyükçekmece menzilinde iken almıştır. Durumu Sultan III. Mustafa'ya bildiren 6 Nisan tarihli mektubunda, yeni han olarak Devlet Giray'ın

100 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 48-54.

101 Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin*, s. 17.

102 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 61-65.

103 BOA, AE.SMST.III, nr. 169/13325.

104 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 67-68.

105 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 74-78.

106 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 79-81.

atanması yönünde görüş beyan etmiştir.¹⁰⁷ Bu sırada Kleemann'ın Karasu'da sıkıntılı bekleyişi sürerken, 4 Nisan 1769'da Ermeni tercümanı Kyriagos, onun para cüzdanının yanı sıra ferman, sözleşmeler, talimatlar, kambiyo senetleri ve diğer evrakını çalmıştır. Bunları geri alabilmek için Bahçesaray'a giderek, oradaki Fransız konsolosluk temsilcisi Jérémie'den yardım istemiştir.¹⁰⁸ Onun yardımıyla Kırım'daki Kaymakam ve Müftü ile görüşerek bu hırsızlık olayı çözülmüş ve savaş şartlarında olmasına rağmen tüccarın mağduriyete uğramaması sağlanmıştır.¹⁰⁹ Hırsız Kyriagos'un mahkemeye getirilerek yargılanması ve davanın sonuçlanmasının ardından, Kırım'daki kadılara, Nâzıra, Karasu Ağasına ve Kefe Paşasına hitaben durumu bildiren yazılar gönderilmiştir.¹¹⁰ Hırsızlık sorununu halledebilmek için dokuz gün Bahçesaray'da, kendisine çok iyi muamele edilen Fransız Konsolosluğu'nun konağında kalan Kleemann ve Yahudi tercümanı, 18 Nisan 1769'da yeniden Karasu'ya dönmek üzere bir öküz arabasıyla yola çıkmıştır.¹¹¹

Gözleve Limanı. Kleemann, Karasu'da beklerken, ticaret mallarının Gözleve Limanı'na geleceği haberini almıştır. Malları karşılamak üzere tercümanını oraya göndermiş, kendisi de Bahçesaray'a doğru yola çıkmıştır. 24 Nisan 1769'da Bahçesaray'da iken, malların geldiği haber verilmiştir. Haber karşısındaki duygularını, “bu mutlu haberin neden olduğu sevinç ve içsel tatmin, böyle bir deneyim yaşamayalı uzun zaman olduğundan daha da belirgindi; beni daima uykusuz bırakan endişeler kısmen giderilmişti” diye ifade etmektedir. Yahudi tercümanın Paskalya kutlamasından ötürü, malları biraz gecikmeli olarak teslim alırlar. Ancak tercümanın, nakliyatla görevli damadının, malların bir kısmını satılmak üzere Kili, Kavşan ve Bender'de bırakması tüccarın canını sıkıştır. Kleemann, bu mallardan satılanların parasını tahsil etmesi, satılmayacakları ise getirmesi için Kyriagos'u gemiyle oralara göndermiştir. Gözleve Limanı'na gelen mallar, ancak gümrük vergisi ödenmiş olması halinde teslim alınabilmektedir. Kleemann'ın müteveffa Kırım Giray Han'dan aldığı ferman, onun vefatı üzerine geçersiz kalmıştır. Gözleve gümrük memuruna, yolculuğu boyunca çeşitli ödemeler yaptığını, ayrıca müteveffa handan vergi muafiyeti alabilmek için de önemli miktarda hediyeler verdiğini söylemiştir. Kleemann, Gözleve gümrük müdürüyle, Fransız tüccara uygulandığı şekilde %3 gümrük vergisi üzerinden ödeme için pazarlık yaptığını aktarır. Bu arada Gözleve'ye, yeni han Devlet Giray tarafından tayin edilen bir kaymakam gelmiştir. Neticede, nakit parası yeterli olmadığından buradaki Yahudiler ve Hıristiyanlardan yüksek faizle borç para alarak gümrük vergisini ödeyip, mallarını limandan çekebilmiştir.¹¹²

107 BOA, TS.MA.e, nr. 516/16.

108 Kırım'da doğmuş bir Fransız olan Bay Jérémie, burayla ilgili mükemmel bilgiye sahiptir. Kleemann'ın Kırım hakkındaki anlatımları, gözlemlerinin yanı sıra büyük ölçüde ondan aldığı malumata dayanmaktadır (*Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 125-126).

109 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 89-98. Kleemann'ın soyulması hadisesi, Kırım Hanlığı mahkemelerinde adalet dağıtılmasına bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Bkz: Natalia Królikowska-Jedlińska, “Foreigners in front of the Crimean Khan's Courts in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Sayı: 16 (Ankara 2015), s. 149-150.

110 Bu yazının bir sureti: Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 98-99.

111 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 99.

112 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 104-109.

Gözleve Limanı'ndan mallarını teslim alan Kleemann'ın planı, bunları Karasu'ya götürerek orada satmaktır. Ancak yolların, Kefe'ye giden ve sık sık kargaşa çıkaran Türklerle dolu olduğunu söylemektedir. Bu arada onu Rus casusu zanneden üç yeniçerinin saldırısına uğradığını; onlara bir Alman tüccar olduğunu söylemesine rağmen inandıramadığını; ancak onu tanıyan birkaç Tatar ve Yahudi tüccarın dükkânlarından çıkarak müdahale etmeleriyle kurtulabildiğini yazmaktadır. Kendisini, “Pâdişâh ve Han fermanıyla ticaret yapan bir Alman tüccar” olarak tarif etmektedir. Yollar güvensiz olmasına rağmen 29 Mayıs 1769'da, uşağıyla birlikte Karasu'ya gitmek üzere yola çıkmış, ertesi gün oraya ulaşmıştır.¹¹³

Karasu'da Ticaret. Mallarını Karasu'ya nakleden Kleemann, burada pazar yerinde bir hangar ayarlamıştır. Malları düzenlemek ve satışta yardımcı olması için, tercümanına ilaveten iki Ermeni'yi de işe almıştır. Burada toptan satış yapmaktadır. Kalabalık Nogay Tatarlarının peşin parayla iyi alışveriş yaptığını, ancak onların hırsızlığını önlemek için büyük dikkat gerektiğini söylemektedir. Karasu çarşısına gelen Türk askerinin neden olduğu kargaşa ve tedirginlikten ötürü, bazı tüccarın ortalıktan kaybolduğunu söylemektedir. Tatarlar ve diğer başka tüccarla yaptığı alışverişle ünü kısa sürede yayılmıştır. Hatta “Kırım'ın her yerinde en zengin tüccar olarak görüldüm” demektedir. Gün boyunca yapılan satıştan kazandığı parayı (*beşlikleri*) akşam saymak için katibinden yardım istediğini, fakat onun buna yanaşmadığını söyler. 1769 Haziran ayı boyunca, Kefe'deki ana orduya katılmak üzere Gözleve ve Balaklava'dan gelen askerler, Karasu'dan geçmektedir. Onlar henüz maaşlarını alamadıklarından çoğunun parasız olduğunu; beraberlerinde getirdikleri *peynir* ve *tereyağı* gibi ürünleri burada satmaya çalıştıklarını yazmaktadır. Satıştan kazandığı parayı nasıl muhafaza edeceği de sorundur. Önce bir Ermeni kilisesine giderek burada biriktirmeye çalıştıysa da, rahiplerin parayı kiliseden çıkarmasını istemeleri üzerine güvenli ve sağlam bir hana yerleşmiş; parasını ise iki şâhit huzurunda yerli bir tüccara emanet bırakmıştır. Karasu Ermenilerinden bazılarının, peşin ödeme yapmayıp, satıştan sonra ödeme yapmak üzere borç yazdırdıklarını aktarır. Bu sırada Karasu'da, savaş şartlarının eseri huzursuz ve güvensiz bir iklim vardır. Bunun için Kleemann, dükkânını kapatmış ve evde kalmayı tercih etmiştir. Bahçesaray'da daha güvende olacağını düşünerek, Karasu'daki malların satış işini tercümanın damadına emanet edip, 8 Haziran 1769'da Bahçesaray'a geçmiştir.¹¹⁴

Daha önce oraya gönderdiği malların çok avantajlı satışından sağlanan nakit parayı almış, ardından da bıraktığı parayı ve yeterince hızlı satılmayan mallarını aramak için Gözleve'ye gitmiştir. Burada uzunca süre, 82 gün, kaldıktan sonra yeniden Bahçesaray'a dönmüştür.¹¹⁵ Ancak kargaşa ve kaosun hâkim olduğu Kırım'da genel durum, ticaret için hiç de uygun değildir.

Kırım'da Kaos, Kefe'de İsyan

Rus savaşına katılacak Osmanlı askeri Kefe'de toplanmaktadır. Binlerce askerin burada

113 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 110-111.

114 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 111-115.

115 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 115.

yığılması, Kırım'da ciddi güvenlik sorunlarına sebep olmuştur. Kleemann, Kefe'den çevreye dağılan asker kaçaklarının güvenliği tehdit ettiğini söylemektedir. Hatta sözlerine inanmamız gerekirse, asker kaçaklarından bazıları, Kırım limanlarında bekleyen gemilere binerek, kaptanları Rumeli ve Anadolu'ya gitmeye zorlamıştır. Gözleve'deki halk, asker kaçaklarını kasabadan kovmuştur. O zamana kadar Kırım'daki en sakin şehir olan Bahçesaray bile tehlikeli hale gelmiştir. Gece gündüz sokaklarda dolaşan silahlı asker kaçakları, evlere girmeye çalışarak para ve erzak talebiyle halkı rahatsız etmektedir. Konsolosluğun evi bile tehlikededir. Oraya yerleşen bir tüccar, ateş açılması üzerine ancak pencereden bir torba *beşlik* atarak saldırganları dağıtabilmiştir. Kaymakam ve diğer görevlilerin çabası, Kırım'da güvenliği sağlamada yetersiz kalmıştır.¹¹⁶

Kefe'de durum daha fenadır. Kleemann, on binden fazla askerin uzun süredir burada kalıyor olmasının şehirdeki sıkıntıyı arttırdığını, İstanbul'dan erzak, para, cephane vs. getiren gemilerin fırtınadan battığı iddia edildiğini aktarmakta; “Kefe'de ne para ne ekmek ne çadır ne de başka bir ihtiyaç maddesi bulabildiler” demektedir. Tâcirler dükkânlarını boşaltmak zorunda kalmış, evlerde ve sokaklarda birkaç insan öldürülmüştür. Sonunda şehirde isyan patlak vermiştir. Maaşlarını alamayan ve ekmek bulmakta sıkıntı çeken asker, bu durumun, kumandanlarının hatasından kaynaklandığını düşünmüş; karargâha kapanmış ve her şeyi yağmalamışlardır. Nihayet başkomutanları bir paşayı ve bir ağayı katletmişlerdir. Ekmekçibaşısı ise zincire vurulmuştur.¹¹⁷ Kleemann'ın bu anlatımı, büyük savaşın arifesinde kaos ve kargaşaya teslim olmuş kadim bir liman kentinde yaşananların, Kırım'ın bir başka ticaret merkezi olan Karasu'da ticarete ket vuran nasıl bir hâletiruhiyeye sebep olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Alman tüccarın anlattığı, Kefe Ordu Ağası olan Arabacıbaşısı-yı sâbık Hacı Ahmed Ağa'nın katli hadisinin ayrıntısı ise, bölgeden İstanbul'a ulaşan resmî raporlardan öğreniyoruz. Bu konuda önce Sadrâzam ve Sedârîekrem Mehmed Emin Paşa'nın 3 Temmuz 1769 tarihli mektubu gelmiş; birkaç gün sonra ise, olaylar sırasında Kefe'de bulunan ve henüz dönen Sadrâzam'ın Çukadarı Mustafa Ağa'nın 7 Temmuz tarihli mufassal tahrîratı ulaşmıştır. Söz konusu evrakta yazılanlara göre Kefe'deki hadisenin ayrıntısı özetle şöyledir:

Kefe'de bulunan Yeniçeri tâifesi, Başdeğirmen adlı mahalde toplanıp kâh ordunun Kefe'den dışarı çıkması, kâh *bahşiş* ve *postal-bahâ* talebiyle ve “kâh Ordu Ağası tashih için vürud edenlerden üçer dörder yüz kuruş almadıkça tashih etdirmediklerinden başka üç nefer Serdengeçti Ağamız dahi zâyi’ olmakla gerek ağaların ve gerek Ordu Ağası mumailiyhin ahz eylediği

116 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 115. Ordudan firar sadece Kırım'a münhasır olmayıp, yaygın bir sıkıntı kaynağıdır. Sadrâzam ve Sedârîekrem Mehmed Emin Paşa, Bender'den gönderdiği 3 Temmuz 1769 tarihli mektubunda bu duruma işaret etmiştir. Yazdıklarına bakılırsa Yeniçeri ordusundan geceleri ikişer üçer bin adam kaçarak, çevredeki Tatar köylerinde türlü rezilliklere tevessül etmektedirler. Buna karşılık Yeniçeri Ağası otoriteyi sağlamaktan acizdir. Öyle ki bazı edepsizler Ağa'nın yüzüne karşı küfretmişlerdir. Bunun üzerine onu görevden alarak yerine, Bender Ordu Ağası Süleyman Ağa'yı getirmiştir (BOA, TS.MA.e, nr. 516/65).

117 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 116-117.

akçenin talebi bahanesiyle"¹¹⁸ baş kaldırarak, Ordu Ağası'nın oturduğu eve saldırmışlardır. Ordu Ağası kaçarak Kefe Seraskeri Vezir İbrahim Paşa'nın sarayına sığınmıştır. Peşinden giden kalabalık saraya varıp, Paşa'nın yanındaki Ağa'ya kılıçla hücum etmişler; karşı koymak isterken Paşa'nın eli yaralanmış, ayrıca sağ tarafına da yatağan bıçağı isabet etmiştir. Sonra neferden biri Vezir İbrahim Paşa'ya tüfek doğrultup atmak istemiştir. Bunun üzerine içlerinden bazıları, "bir vezîre tüfenk atılır mu elini çek" diyerek mâni olmuşlardır. Paşa aradan çekilince, bu defa Ordu Ağası'na saldırarak kılıç ve bıçakla katletmişlerdir. İbrahim Paşa'nın bir miktar mal ve eşyasını da yağmalamışlardır. Maktûlin yerine Kefe Ordu Ağalığı vazifesine Zağarcıbaşı Çelebi Ağa tayin edilmiştir. Ayrıca Kefe ordusu için tophane mühimmatı, cephane ve zahireye ilaveten 25.000 kuruş da para gönderilmiştir. Çukadar Mustafa Ağa'nın raporuna göre Kefe'de toplanan ordu neferinin sayısı 35-40 bine ulaştığı gibi, buraya asker nakli de devam etmektedir. Bu kalabalık ordunun iaşesi başlı başına sorundur. Bir yıl önce Kırım'da kıtlık yaşandığından zahire sıkıntısı vardır. Dolayısıyla Kefe ordusunun iaşesi, Anadolu yakasından getirilecek zahireye muhtaçtır.¹¹⁹

Rusların Hotin Kalesi'ne saldıracaklarına dair haberler alınırken, Kefe'de yaşanan son hadiseler, Kefe ordusunun Orkapı'ya naklini acil hale getirmiştir. Bunun için Kırım'ın her yerinden arabaların bu işe tahsisi emredilmiştir. Bu durum halkı zora sokarken, Kefe'ye biraz erzak sevkiyle sükûnet nispeten sağlanmış. Kleemann'ın satışları takip için Kili ve Akkerman taraflarına gönderdiği tercümanı 19 Haziran 1769'da dönmüştür. 20 Haziran'da, Rusların Orkapı'yı geçerek Nogay Tatarlarına saldırdığı şâyiası Bahçesaray'da paniğe neden olmuştur. Tâcirler dükkânlarını hemen kapamış, herkes sağa sola dağılmıştır. "İki saatten kısa bir süre içinde Bahçesaray kendi haline terk edilmiş ve kimsesiz bir hale gelmişti" diye yazmaktadır. Parasını kilere saklayan Kleemann beklemeye karar vermiştir. Kısa süre sonra bu haberin asılsız olduğu anlaşılınca da, Kırım'daki genel endişe ve panik hali sürmektedir. Fransız Konsolosluk elemanı Jérémie ile birlikte Hansaray'da görüştükleri Kaymakam ve Müftü bunlara, Gözleve'ye gitmeleri ve oradan gemiyle Akkerman'a geçmelerini tavsiye etmiştir. Bu arada parasız kalan Müftü, Jérémie vasıtasıyla Kleemann'dan 1.000 kuruş borç para istemiştir. Parasının onda güvende olacağını düşünen Kleemann ertesi gün Müftü'nün isteğini yerine getirmiştir. Müftü bu borcu, tüccarın Viyana'ya dönmesinden altı ay sonra ödeyecektir.¹²⁰

25 Haziran 1769 tarihinde, Kefe'deki Türk askerinin tamamının Orkapı'ya doğru ilerlediği haberi alınmıştır. İki gün sonra Kleemann, Bahçesaray'dan Karasu'ya harekete geçmiştir. Yolda elli kişilik bir Türk asker kaçağı grubuna rastlamışlardır. Aynı gün ulaştığı Karasu'yu neredeyse terk edilmiş halde bulmuştur. Parasını emanet bıraktığı tüccar ona, parayı geri alması hususunda ısrar etmesine rağmen, bir süre daha emanette kalmasının uygun olacağını düşünmüştür. Zira Türk ordusunun geçişinin ardından Kırım Hanlık hükümeti yolların güvenliğini sağlama hususunda tedbirler almış olsa da güvenliğin henüz tam olarak sağlanamadığını söylemektedir.¹²¹

118 Katil bahanesi Sadrâzam'ın mektubunda, "Hacı Ahmed Ağa'nın askerî tâifesiyle hüsn-i imtizacı olmayup kendüden dilgir olduklarına binâen" şeklinde açıklanmıştır (BOA, TS.MA.e, nr. 516/66).

119 BOA, TS.MA.e, nr. 516/66, 517/5.

120 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 117-122.

121 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 123-124.

Sonbahar Hüzünü: Tâcirler Kırım'dan Ayrılıyor, Diplomatik Misyon Çöküyor

1769 sonbaharı yaklaşırken Kırım'da, bütün saatler beklenen büyük savaşa ayarlanmıştı. Tâcirler, kalan son malları hemen ellerinden çıkarıp, bölgeyi terk etme telaşındaydılar. Artık söz silahların olacaktı. Böylesi bir atmosferde ticarî diplomasi söz etmek mümkün değildi. Zaten Fransız diplomatik misyonu, Tott'un İstanbul'a dönüşünden sonra fiilen çökmüştü. Kefe'deki birkaç Fransız tüccar şehirden ayrılırken Alman Kleemann, dağınık görünen işlerini toplama ve bir an önce Kırım'ı terk etme arayışındaydı.

Kleemann, Fransız konsolosluk görevlisi Jérémie'nin teklifiyle, Kefe'ye geçip buradan gemiyle İstanbul üzerinden dönmeye karar vermiştir. Bu kararı almasında, Boğdan ve Eflak taraflarındaki savaş hali ve Rusların saldırı tehdidi etkili olmuştur. Karadeniz yolculuğu sırasında yardımcı olması için 70 kuruşa bir Yahudi hizmetçiyi de yanına alacaktır. 3 Ağustos 1769'da son kez Bahçesaray'dan ayrılan Kleemann, Akmescid'de bir gece konaklayıp Karasu'ya geçer. Bu arada Kefe yolunun güvenli olup olmadığı hususunda tereddüdü sürmektedir. Durumu araştırmak üzere tercümanını Kefe'ye gönderir. Kefe Ekmekçibaşısı olan Ermeni'yle birlikte dönen tercüman, yolların ve Kefe'nin güvenli olduğu bilgisini verir. Satılmayan ve Jérémie'nin adamlarından birine teslim etmeye karar verdiği mallarının bir dökümünü yaparak, 20 Ağustos 1769'da Karasu Kadısı Abdurrahman Efendi'ye kaydettirir. 20 Ağustos 1769'da Karasu'dan ayrılan Kleemann, bir gün sonra 21 Ağustos'ta Kefe'ye ulaşır. Burada geçirdiği ilk geceyi şöyle anlatır: “Şehirdeki en iyi pansiyonlardan biri olan Dervişin Hanı'nda kaldım. Orada, şikâyet etmeye hiçbir nedenim olmayan birkaç Türk vardı. Odama yakın konaklayan köleler için durum farklıydı. Onlar bir Yahudi'ye aittiler ve birbirlerine zincirleşmişlerdi. Bütün gece zincirleriyle korkunç sesler çıkaran bu köleler, altı Kalmuk ve bir Moskov'dan oluşuyordu.” Han'da boş ve daha geniş bir oda tutarak bu can sıkıcı durumdan kurtulmuştur.¹²²

Kefe'ye varınca, Kırım'ın genelinde yaygın olan pireler ve farelerden kurtulduğunu söyler. “Dünyada hiçbir ülke, bu haşereden bu kadar etkilenmemiştir” diye yazar. Kısa süre önce Kefe'den ayrılan Osmanlı ordusu, Orkapı'ya ordugâh kurmuştur. Ancak alışveriş için hâlâ Kefe'ye binlerce Türk'ün geldiğini söylemektedir. Kleemann, Kefe'de kaldığı üç hafta boyunca iyi satışlar ve büyük alımlar yapmıştır. İstanbul'da veba salgını olduğu haberini aldıklarını şu sözlerle aktarır: “Kefe'de iken aldığımız ilk haber, vebanın İstanbul'da ortalığı kasıp kavurduğu ve çok sayıda sakinini alıp götürdüğüydü.”¹²³

7 Eylül 1769'da Yenikale tarafından gelen Osmanlı filosu limana demir atar. 60-70 büyük savaş gemisi, fırkate, kadirge ve diğer gemilerden oluşan filo, şehri birbiri ardına birkaç top atışıyla selamlar, şehirden ise daha fazla sayıda atışla karşılık verilir. 13 Eylül'de Jérémie, Bahçesaray'a dönmek üzere veda eder. Kefe'den çıkmanın yollarını arayan Kleemann, limandaki birkaç ufak ticaret gemisinden birinin kaptanından, “bir köpek kulübesine” benzettiği bir oda kiralamak ister. Fakat iki direkli bu gemiyle Karadeniz'i geçmeye cesaret edemez. Nihayet

122 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 125-133.

123 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 133-134.

30 Eylül 1769 tarihinde, Kefe Limanı'ndan yelken açan Osmanlı donanmasıyla İstanbul'a doğru yola çıkar.¹²⁴

Bu arada, Kırım Hanlığı nezdindeki Fransa diplomatik misyonu çökmüş, Kefe'deki son Fransız tâcirler dükkânlarını kapayıp gitmişlerdir. Kleemann Kefe'ye vardığında, burada henüz ufak hacimli iş yapan birkaç Fransız ticaret şirketinden söz etmektedir. Bunlar *Guillaume Laporterie & compagnie, Marin & fils ve Dalbour & fils* (*Guillaume Laporterie ve şirketi, Marin ve oğlu ve Dalbour ve oğlu*) adlı şirketlerdir. Büyük ihtimalle hepsi Marsilyalı olan bu şirketlerde birer postacı ve kâtip görev yapmaktadır. Toptan satışını yaptıkları ticarî meta olarak kahve, şeker, tütün, keten, kumaşlar, Anadolu mamulü atlas, kâğıt ve pamuklu ürünler vardır. Ciroları 30.000 *piastre*¹²⁵ geçmekte ve net kârları %30-40 civarındaydı. Bunlar, savaşın hemen öncesinde 1769'da malları çabucak elden çıkararak Kefe'yi terk etmişlerdir.¹²⁶

Kleemann, savaş ikliminin müsait şartlarında yaptığı kârlı satışların ardından Kırım'a veda ederken, geleceğe dair umutlu ve iyimserdir. Alman tâcirlerin buralarda, çok kazançlı bir ticaret ağı kurmasının hiç de zor olmadığı kanaatinde. “Koşullar bizim için daha uygun olamazdı” diye yazar. Zira hemen hemen tüm ticarî mallar ellerinin altındadır ve bunları ilk elden temin edebilmeleri; ayrıca malların Karadeniz'e naklinde kullanılan Tuna Nehri'ne sahip olmaları büyük avantajdır. Nehir yolunun tehlikeli olduğu düşünülürse, karayoluyla İsmail ve Kili'ye mal boşaltmak, yine karayoluyla Akkerman'a taşınacak malların, buradan iyi bir gemi ve müsait rüzgârla iki günde Kırım'a nakledileceği görüşündedir. Üstelik malların bir kısmı, doğrudan İstanbul'a ve oradan da Trieste ve Venedik'e bile gönderilebilir. Keza Akkerman'dan Boğdan ve Eflak taraflarına mal sevk edilebilecektir. Kırım'da ihtiyaç duyulan mallar arasında *demir* başta gelmektedir. Ancak peşin alışverişin nadir olması sorundur. Ona göre, Karadeniz ve Kırım'da ticarete dair şu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır: 1) Orkapı tarafında yerleşik Nogay Tatarlarının çok parası vardır ve iyi alımlar yapmaktadırlar. Üstelik onlardan hatırı sayılır miktarda gri ve siyah kuzu postu, öküz ve at postu, at kılı, balmumu, tereyağı ve diğer mallar alınabilir. 2) Çerkesya taraflarının ekseri sakinleri pagan inancındadır. Buralara seyahat tehlikelidir. Ticaret için sıklıkla Kefe'ye gelirler. Atlar, tavşan, at ve tilki derileriyle balmumu, bunların başta gelen ticarî metalleridir. Ayrıca güzel kızlarını da satarlar. 3) Rusya ve Astrahan taraflarından Kırım'a bir miktar güzel kürk getirilir. 4) Gürcistan taraflarında ise bol miktarda ipek, ince yün ve deri ticareti yapılmaktadır. Bu durumda Kleemann'ın kanaati, Alman tâcirler tarafından şu malların ticaretinin kolaylıkla yapılabileceği yönündedir: Kürkler, kumaşlar, kadifeler, altın ve gümüş işlemeli kumaşlar, satenler, ipek ve yünlü kumaşlar, ketenler, müslinler (pamuklu dokuma kumaş), ayna, boyalar, özellikle kırmızı ve çivit, şap, Brezilya ve Campeche ahşabı, gomalak (reçine), pirinç, şeker, kahve, tütün, bükümlü ve bükümsüz pamuk,

124 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 143-144, 153.

125 *Piastre*: Değerinde bazı belirsizlikler olmakla birlikte Batılıların, Levant ticaretinde Osmanlı sikkesi *kuruşa* karşılık olarak kullandıkları terimdir (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 2, Editör: Halil İnalçık-Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 847).

126 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 237-238; Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 90.

anason, kükürt, afyon, sakız, yapay kokular, kâğıt, kuruyemiş, kalay, demir ve demir eşyalar, çelik, cıva ve çeşitli Nürnberg ürünleri. Bunlara karşılık Kırım'dan balmumu, tereyağı, kuzu postu, kürkler, deri, atlar, köleler vb. alınabilir.¹²⁷

Alman Kleemann 1769 yaz ayları boyunca Kırım'da kârlı satışlarla cüzdanını kabartırken, körükledikleri savaş ateşinin ortasında kalan Fransız diplomatik misyonunun gündeminden, ticaret hususu neredeyse tamamen çıkmıştı. Kavşan'da Kırım Giray Han'ın ordugâhında bulunan Baron de Tott, Kırım'da fiilen bir konsolos olarak değil de büyükelçi gibi davranmıştır. Hatta görevinin resmen tam yetkili büyükelçiliğe yükseltilmesini talep ettiği, ancak Choiseul Dükü tarafından bu talebin reddedildiği, bundan dolayı da hayal kırıklığına uğradığı; yerine Tercümanı Pierre Ruffin'i bırakarak Kırım'dan ayrılmak istediği ve bu isteğini Paris'e de iletildiği belirtilmektedir.¹²⁸ Onun beklediği fırsat, Kırım Giray Han'ın 28 Mart 1769'da beklenmedik ölümüyle ortaya çıkacaktır. Yeni Han Devlet Giray, konsolosluk göreviyle Tott'un kalmasını istemeyecektir. Nisan 1769 başı itibarıyla Kırım'da görevi sona eren ve yerini Tercüman Ruffin'e bırakan Tott, İstanbul'a hareket edecektir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Tott'un, sıradan bir konsolostan öte, savaş çıkarma misyonuna sahip bir casus gibi görülmesi, bazı Osmanlı devlet adamlarının tepkisine neden olmuştu. Bununla birlikte, Kırım'da Fransız konsolosu istenmediğine dair ilkesel bir tutum olduğu söylenemez. Nitekim İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Comte de Saint-Priest, 17 Nisan 1769'da Ruffin'e gönderdiği mektupta, onun, Kırım'da Fransa Kralı'nın temsilciliğini sürdüreceğini bildirmişti. Buna Osmanlı makamlarının itirazı da olmamış; başlangıçta Devlet Giray'ın tavırları soğuk ve dışlayıcı olsa da sonrasında o da ses çıkarmayacaktır.¹²⁹ Bununla birlikte, Kırım Giray'ın ölümünün ardından ortaya çıkan yeni durumun Osmanlı Hükümeti'ne, Fransa'nın Kırım'daki ticarî projesini engellemek için bir fırsat sağladığı yorumu yapılmaktadır. Zaten Louis de Valz'ın şirketi, İstanbul Büyükelçisi Saint-Priest'in etkili korumasından yoksun olduğundan ve Marsilyalıların da isteksizliğinden ötürü Karadeniz'de hiçbir vakit boy gösteremeyecektir.¹³⁰

1769 yılı sonbaharına gelindiğinde, savaş rüzgârının yakıcı alevi tüm Kırım topraklarında iyiden iyiye hissediliyordu. Misyonunu tamamlayan Baron de Tott çoktan kapağı İstanbul'a atmış; Kefe'deki son birkaç Fransız tüccar da şehri terk etmişti. Han Devlet Giray'ın peşine takılan Fransız temsilci Pierre Ruffin ise Eylül 1769'da Boğdan memleketinde, yakalandığı dizanterinin pençesinde kıvranıyordu. Tedavi ve istirahat için kaldığı Yaş şehrinin, Osmanlı ordusunun bozgununun ardından Rus işgaline uğraması an meselesiydi. Prut'u geçmeyi denediysede, bozgun halinde kaçan Osmanlı ordusu tarafından bütün sallar yakıldığından, karşıya geçmeyi başaramayacak; nihayet Yaş'a geri dönecek ve orada Eylül sonunda Ruslar'a esir düşecektir.¹³¹

127 Kleemann, *Voyage de Vienne a Belgrade*, s. 238-242.

128 Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin*, s. 19-21.

129 Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin*, s. 23-24.

130 Bilici, *La politique française en mer Noire*, s. 90.

131 Dehérain, *La vie de Pierre Ruffin*, s. 28 vd.

Sonuç

Bu araştırmada, fiilen 1769'da başlayan Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde, Kırım yarımadasındaki ticarî ahvale dair genel bir manzara resmedilmeye çalışılmıştır. Kefe şehri ve limanı, Kırım'da ticaretin ana merkezi olma vasfını korumaktadır. Burası idarî yönden Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğundan, ticarî organizasyon da buna göre yapılandırılmıştır. *Kefe ve Tevâbii Nezâreti Mukâtaası* adıyla örgütlenen ve çeşitli alt birimlerden oluşan yapı, mâlikâne statüsündedir. Mâlikâneciler İstanbul'da oturmakta ve mukâtaa bir *nâzır* tarafından idare edilmektedir. Sultan III. Mustafa'nın saltanatındaki uzun barış döneminde, mukâtaa sisteminde zamanla kronikleşen birtakım yapısal sorunların tezahürleri, Kırım'da da görülmektedir. Kastedilen sorunların neler olduğu ilgili kısımda tartışılmıştır.

Karadeniz'in kapalılığı durumu sürmekte, buna karşılık yabancı devletler, bu denizde ve Kırım'da doğrudan ticaret yapmanın yollarını aramaktadır. Fransa, bu devletlerin başında gelmektedir. Fransa'nın Kırım konsolosu olan Baron de Tott'un, buradaki ticarî diplomasi faaliyetlerine bütüncül bakıldığında görülen, Fransa açısından kesin bir başarısızlıktır. Bir yandan Kırım Hanlığı ile doğrudan ticaret antlaşması yapmanın yolları aranırken, aynı zamanda Osmanlı-Rus savaşının kıskırtılması, çelişkili bir durumdur. Nitekim savaşın başlamasıyla birlikte, Kefe'deki birkaç Fransız tüccar yarımadayı hemen terk ettiği gibi, hanlık nezdindeki diplomatik misyon da bir bakıma çökecektir. Resmen savaş ilanı öncesinde Karadeniz ve Kırım'da Rus tüccarın etkin varlığı, yol izinlerini muhtevî arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Öte yandan Rusya'nın Karadeniz'e kendi bayrağıyla çıkma emeli, ancak savaş sonrasında mümkün olmuştur. Bölgede ticaretten pay almak isteyen bir diğer batılı güç de Avusturya'dır. Tuna Nehri-Kili-Kavşan ve Orkapı güzergâhından Ocak 1769'da Kırım'a ulaşan Alman tüccar Kleemann'ın kaleme aldığı hatırat, yarımada'nın Osmanlı idaresindeki son zamanlarını çarpıcı şekilde resmetmektedir. Karşımızda, iç burkucu ve hüznü bir sonbahar manzarası vardır. Savaşın başlamasıyla birlikte Kırım, büyük ölçüde kaos ve kargaşaya teslim olmuştur. Kefe'de toplanan kalabalık Osmanlı ordusundaki disiplinsizlik ve yaygın asker kaçakları, güvenliği tehdit etmektedir. Savaşın başlamasıyla birlikte, Kırım'ın Rus işgaline uğrayacağı söylentisi, 1737 işgalini hatıra getirmiş olsa gerek, tam manasıyla paniğe sebep olmuştur. Böylesi bir iklimde ticaret kolay iş değildir. Nitekim Kefe ve Karasu'daki az sayıda yabancı tüccar, birer birer kepenk kapayarak Kırım'ı terk etmişlerdir. Ağustos 1769 başında Kefe'ye varan Kleemann, ihtişamlı günleri mazide kalmış bir liman kentiyle karşılaşmıştır. Bu kadim kentin yozlaşmış ticarî kurumları, birkaç yerel "rantiyer" zümresinin kontrolüne girmiştir.

Bugünden maziye bakınca, kaosu fırsata çeviren Alman tüccarın, kârlı satışlarla Kırım'dan mutlu dönmesinin, sadece kendisi ve hizmet ettiği şirket açısından bir mana taşıdığı yargısına varmak kolaydır. Buna karşılık, uzun vadede Karadeniz ve Kırım'ın ticarî statüsünde ne Habsburglar ne de Fransızlar için müspet bir gelişme olacaktır. Savaş sonrasında kurulan antlaşma masasındaysa, mücevher gerdanlık Osmanlılar'ın elinden kayıp giderken Rusların, yüzyılların hayalini gerçekleştirdikleri ise hepimizin malumudur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bâb-ı Âsâfi Düvel-i Enebiye Defteri (*A.DVNS.DVE.d*), nr. 84.

Bâb-ı Defteri Kefe Mukataası (D.KFM), dosya nr. 11, 13, 15, 70, 79, 83, 88, 104, 105, 108, 109, 110, 112.

Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III), nr. 169/13325, 180/14190, 212/16673.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), nr. 516/16, 516/65-66, 517/5, 709/69.

Temel Kaynaklar

Ahmed Vâsîf Efendi, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâ'iku'l-ahbâr* 'ı, Yayın Hazırlayan: Nevzat Sağlam, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Correspondance des consuls de France à Saint-Petersbourg, (1713- 1792), Anne Mézin, Archives nationales (France), Pierrefitte-sur-Seine: 2009.

Kleemanns, Nikolaus Ernst, *Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova durch die Butschick-Tartarey über Cavschan, Bender, durch di Nogeu-Tartaren in die Crimm, dann von Karffä nach Konstantinopel, nach Smirna und durch den Archipelagum nach Triest und Wien, in den Jahren 1768, 1769 und 1770*, Leipzig: 1773. Fransızca tercümesi: Nikolaus Ernst Kleemanns, *Voyage de Vienne a Belgrade et a Kilianova, Dans le pays des Tartares Budziacs & Nogais dans la Crimée & de Kaffä à Constantinople, au travèrs de la Mer Noire; avec le retour à Vienne, par Trieste. Fait dans les années 1768, 1769 & 1770*, Neuchâtel: 1780.

La Correspondance consulaire de Crimée du Baron de Tott (1767-1770), Édition de documents établie par Ferenc Tóth, Centre d'Historire Diplomatique Ottomane, İstanbul: The ISIS Press, 2014.

Peyssonnel, M. de, *Traité sur le Commerce de la mer Noire*, I, Paris: 1787.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'î'î-tevârih, C. II.A, Hazırlayan: Münir Aktepe, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

Tott, Baron de, *Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares*, Amsterdam: 1785; Türkçesi: *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâturalar*, Tercüme: Mehmet R. Uzman, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, [Tarihsiz].

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Bârâмова, Mariya, “Nikolaus Ernst Kleemanns Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova und die Neuentdeckung des Donauraums in der Habsburgermonarchie”, *Encounters in Europe's Southeast, The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eughteenth and Nineteenth Centuries*, eds. Harald Heppner, Eva Posch, Bochum: 2012, s. 65-74.

Beydilli, Kemal, “Mustafa III”, *DİA*, Cilt: 31 (Ankara: 2020), s. 280-283.

- Bıyık, Ömer, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Bilici, Faruk, *La politique française en mer Noire, Vicissitudes d'une implantation*, İstanbul: The ISIS Press, 1992.
- Bostan, İdris, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Belleten*, Cilt: LIX, Sayı: 225 (Ankara: Ağustos 1995), s. 353-394.
- Dávid, Géza, "Baron de Tott, François", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 5 (İstanbul: 1992), s. 83-84.
- Dehérain, Henri, *La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate, 1742-1824*, I, Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1929.
- Doğan, Kadriye Topal, *Charles Gravier de Vergennes ve İstanbul Elçiliği (1755-1768)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bilecik: 2022.
- Ekinci, İlhan, "Karadeniz'de Ticari Değişim ve Büyük Ticaret Gemisi Yaptırma Çabaları (1750-1850)", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Editör: Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 885-905.
- Eldem, Edhem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", *Türkiye Tarihi, 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Editör: Suraiya Faroqhi, Çeviren: Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 341-396.
- Elibol, Numan, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul: 2003.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Heppner, Harald, "The Habsburgs an the Black Sea Region: A Continental Approach", *Europe and the Black Sea Region, A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, eds. Dominik Gutmeyr, Karl Kaser, Zurich: LIT Verlag, 2018, s. 373-389.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: I, Çeviren: Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Kılıçaslan, M. Emre, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 25 (Bahar 2010), s. 59-76.
- Kırımlı, Hakan, *Geraylar ve Osmanlılar, Kırım Hanlık Hânedânının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Kołodziejczyk, Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden and Boston: Brill, 2011.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Królikowska-jedlińska, Natalia, "Foreigners in front of the Crimean Khan's Courts in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Sayı: 16 (Ankara: 2015), s. 139-154.
- Labourdette, Jean-François, *Vergennes, Ministre principal de Louis XVI*, Paris: Desjonquières, 1990.
- LeDonne, John P., "Geopolitics, Logistics, and Grain: Russia's Ambitions in the Black Sea Basin, 1737-1834", *The International History Review*, Vol. 28, No. 1 (March 2006), s. 1-41.
- Mitchell, V. Wess, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire 1700-1866, A Study in Interstitial Time-Management*, Department of Political and Social Sciences Freie Universität, Berlin: 2017.
- Özdem, Zeynep, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Öztürk, Temel, "Savaş Zamanı Karadeniz'deki Ticari Gemiler (1700-1774)", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Editör: Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 871-880.

- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Roider Jr., Karl A, “Reform and Diplomacy in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy”, *State and Society in Early Modern Austria*, edited by Charles W. Ingrao, Indiana: Purdue University Press, West Lafayette, 1994, s. 312-323.
- Schnakenbourg, Eric, “Genèse d’un nouveau commerce: la France et l’ouverture du marché russe par la mer Noire dans la seconde moitié du XVIIIe siècle”, *Cahiers de la Méditerranée*, 83 (2011), s. 1-18.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010, s. 214.
- Tóth, Ferenc *La carrière d’un diplomate au siècle des Lumières*, sous la direction de Jean Bérenger, Paris: Université de Paris-IV, 2002.
- Tóth, Ferenc, *La guerre russo-turque (1768-1774) et la défense des Dardanelles. L’extraordinaire mission du baron de Tott*, Paris: 2008.
- Ulyansky, Vladimir, *Dardanelli, Bosfor i Çernoye More v XVIII veke*, Moskva: 1883.
- Yaşa, Fırat, *Bahçesaray (1650-1675)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Yılmaz, Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 2, Issue: 7 (Spring 2009), s. 359-382.

Türk Kültür Kodları Bağlamında Bâbürlülerde Av (Şikâr) Merasimleri

Baburids Hunting (Shikar) Ceremonies in the Context of Turkish Cultural Codes

Vedat Meral¹ 



Sorumlu yazar/Corresponding author:
Vedat Meral (Doktora Öğrencisi),
Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Giresun, Türkiye
E-posta: vedatmeral2928@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8949-163X

Başvuru/Submitted: 17.07.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.08.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
11.08.2023
Kabul/Accepted: 17.08.2023

Atıf/Citation: Meral, V. "Türk Kültür Kodları Bağlamında Bâbürlülerde Av (Şikâr) Merasimleri". *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 12, 2 (2023): 217-229.
<https://doi.org/10.26650/jes.2023.1328790>

ÖZ

Av tarihi, insanlık tarihinin başlangıcına kadar dayanır. Avcılık, insanlığın ilk dönemlerinde yalnızca hayatta kalabilmek için yapılırken taş devriyle beraber ihtiyaç duyulan farklı ürünlerin hammaddesini temin etmek maksadıyla da gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde avlanma usulleri ve avlanma sırasında kullanılan araç gereçlerde de zaman içerisinde bir dönüşüm ve gelişim durumu söz konusu olmuştur. Daha sonraki devirlerde ise hayatta kalabilmeyi sağlamanın dışında tamamen bir gelenek haline alan avcılık, neredeyse her toplumun ortak bir değeri haline gelmiştir. Bu bağlamda Türklerinde kültür öğelerinden biri olan ve varlığı günümüzde de devam eden av (şikâr) merasimleri, Hindistan'da hüküm sürmüş Bâbürlü İmparatorluğu'nun da en önemli gelenekleri arasında yer almış ve diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Bâbürlü padişahları da av eğlenceleri tertip etmişlerdir. Bâbürlülerde gerek padişahlar gerekse mirzaların ve hanedan üyelerinin özel ilgi alanı olan avcılık, aynı zamanda askerlerin daima savaşa hazır durumda olmalarını sağlamak amacıyla askeri bir talim unsuru olarak da yapılmıştır. Ayrıca, bazen gıda ihtiyacını karşılamak üzere yapılan av şölenleri, bazen de fil gibi vahşi hayvanları yakalayıp ehlileştirerek savaş meydanlarında faydalanmak için de icra edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Bâbürlüler örneğinden hareketle Türk kültürünün bir parçası olan av merasimleri hakkında bilgiler verilmiş olup, bu alanda yapılacak bilimsel çalışmalara katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Av, Kültür, Merasim, Bâbürlüler, Hindistan, Türkler

ABSTRACT

The historical practice of hunting traces its origins to the beginning of human civilization. Initially, hunting served as a means of survival for early humans, gradually evolving into a source of raw materials essential for various products during the Stone Age. Over time, hunting methods and tools have undergone transformation and development. What was once a necessity for survival eventually evolved into a cultural tradition deeply ingrained in the fabric of almost every society. Within this historical context, hunting, known as "shikar," emerged as a significant cultural element among the Turks, enduring the ages to the present day. Notably, it held a significant position in the traditions of

the Mughal Empire, which ruled over India. Much like in other Turkish states, Mughal sultans actively organized and participated in hunting excursions. For the Mughals, hunting held a dual significance, serving as both a cherished pastime for sultans, mirzas, and members of the dynasty and as a crucial element of military training, ensuring soldier's constant readiness for warfare. In addition, hunting often fulfilled practical purposes, ranging from satisfying food needs through hunting feasts to capturing and taming wild animals such as elephants for deployment in battles. Consequently, this study provides insights into hunting ceremonies as an integral part of Turkish culture, focusing on the Mughals as a representative example. This study aims to contribute valuable knowledge to the area of scholarly research in this field.

Keywords: Hunting, Culture, Ceremony, Baburids, India, Turkish

EXTENDED ABSTRACT

Hunting, an enduring practice interwoven with the chronicles of human history, initially served the fundamental purpose of sustenance. During the early periods of humanity, as our ancestors roamed the vast expanses of plains and forests, they fed on plants they could gather and small animals they could chase and catch. In essence, they survived by what they could harvest. This reliance on hunting persisted for millennia, with Stone Age societies, in particular, making hunting their primary means of livelihood. These ancient communities took shelter in natural caves and invented hunting weapons from hard and sharp stones. Furthermore, they trained certain animals, most notably dogs, to assist them in hunting. Over time, as tools were invented and knowledge of nature expanded, culminating in the advent of agriculture and animal husbandry, humanity's dietary habits evolved, and people learned not just to gather, but also to cultivate and raise animals for sustenance. Nevertheless, despite the remarkable strides in agriculture and husbandry that marked a transformation point in human history, the practice of hunting existed. Across the diverse cultures and societies that have graced the Earth, hunting has remained an enduring thread. In the context of the Turks, who were known for dwelling in tents woven from hair or leather, mounted horses, wielded swords, drank kumiss, fed animals, and were the first to domesticate horses, hunting carved deep imprints in their existence. Indeed, for the Turks, hunting metamorphosed into a cultural institution, similar to its role in other societies. This hunting culture has endured through the ages, preserved as a tangible heritage, and passed down from generation to generation until the present. Today, hunting occupies a dual role, serving both as a practical activity and a revered ancestral sport, blending the traditions of the past with the pursuits of the present.

When examining the historical narrative of Turkish states, it becomes evident that hunting initially served as a means of sustenance during early times, but gradually evolved into a multifaceted way of life in subsequent eras. For instance, as the Turks transitioned to more organized living, hunting took on diverse roles. It served not only as a means to train the military and develop wartime strategies but also as a tool for tactical deception in times of conflict. Beyond these military applications, hunting evolved into a communal feast, especially

during the Middle Ages, presided over by Turkish khans and attended by a broad spectrum of participants. Consequently, hunting ceremonies, integral to Turkish culture and persisting to this day, held a central place in the rich traditions of the Mughal Empire, which ruled India for centuries.

Much like other Turkish states, the Mughal rulers actively organized hunting festivities, using these ceremonies as a crucial component of military training to maintain their soldiers' perpetual readiness for warfare. Known for their interest in hunting, the Mughal sultans received training in horse riding, shooting arrows, and using swords and spears from an early age. These acquired skills were prominently showcased during the grand hunting ceremonies. In the Mughal dynasty, it was not only the rulers but also their wives who actively participated in these hunting ceremonies. Mughal women, who were skilled in hunting, joined the rulers in hunting expeditions, employing arrows or firearms to pursue wild animals. Nevertheless, it is worth noting that a significant portion of the women within the Mughal harem preferred fishing in rivers, as hunting wild animals was deemed dangerous and physically demanding.

The Mughals took their hunting feasts in India beyond entertainment, capturing and domesticating wild animals such as elephants, subsequently using these elephants on the battlefield. This hunting tradition, rooted in Central Asian steppe culture, left an indelible mark on the architecture and daily life of the region's inhabitants. Conversely, the Mughal state's military expansions, often framed as hunting excursions, and policies aimed at increasing agricultural cultivation, brought the Mughals into closer contact with the shepherd and forest communities living around the agricultural lands. Consequently, these hunting expeditions, while providing a sportive activity or a pleasant occupation to the Mughals, also served as opportunities to develop their martial skills, explore different regions, and enhance their reputation among the local population residing in these regions. Tactical and military maneuvers tested during hunting ceremonies, often attended by thousands, found practical application on battlefields. Furthermore, the Mughals, who had established monumental hunting reserves in Central Asia and Afghanistan before their dominance in India, continued this tradition after establishing their rule in the Indian subcontinent. They built mansions and monuments within these areas, further solidifying their authority and showcasing their power and wealth.

In this regard, Babur Shah and his successors played a significant role in establishing and perpetuating this culture in India through the elaborate hunting ceremonies they organized and the hunting lodges they built. Therefore, our study endeavors to provide insights into hunting ceremonies, an integral part of Turkish culture, using the Mughals as a prime example to contribute to the ongoing scientific research in this field.

Giriş

İnsanoğlunun tarihin ilk devirlerinden itibaren hayatta kalabilmeyi ve nesilleri devam ettirebilmeyi sağlamak için buldukları coğrafyalarda başlattıkları av, medeniyetin gelişimine paralel olarak bir geçim aracı olmaktan çıkmış ve bir eğlence halini almıştır. Özellikle Eski Çağ ve Orta Çağ hükümdarları, askeri bir talim unsuru olarak sportif av şölenleri de düzenlemişlerdir.¹

Tarihin her döneminde Türk kavimleri için de yaşamsal bir değeri olan avcılık, nesilden nesile aktarılan kültürel bir miras olarak süregelmiştir. Türkler, avladıkları hayvanlardan gıda, tarım, ulaşım ve ticari faydalar elde etmelerinin yanı sıra çeşitli giyim ürünleri imal ederek de yararlanmışlardır. Dolayısıyla Türkler için avcılık, yaşamın ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu hayati faydaların yanı sıra düzenlenen süreklilikleri ile askerlerin zinde tutulması ve daima savaşa hazır durumda olmaları da sağlanmıştır.²

Eski Türklerde avcılık faaliyetleri, hayatlarını sürdürebilmeleri açısından önemli bir yer tutmuştur. Nitekim buldukları coğrafyanın doğal koşullarına alışmak ve yeni nesilleri de buna göre yetiştirmek zorunda olduklarından erkek ve kız çocuklarını okutma, ata binme ve avlanma gibi eğitimlere tabi tutmuşlardır.³ Orta Asya bozkır kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olan atın evcilleştirilmesi ilk defa avcı-toplayıcı konumundaki Türkler tarafından yapılmış ve bu durum insanlık tarihi için milat olmuştur.⁴ İklim koşullarından dolayı genellikle fil kültürünün yaygın olduğu Hindistan coğrafyasında Hintlilere at kültürünü tanıtanlar ise Bâbürlülerden (1526-1858) çok önce burada hüküm sürmüş bir başka Türk kavmi Kuşanlar (MÖ. 2. yüzyıl) olmuştur.⁵ Ancak seyyah İbn Battuta'nın aktardığına göre Hindistan'da at sahibi olmak bir zenginlik göstergesi idi ve at sadece sultanlarda bulunurdu.⁶

Moğol hükümdarı Cengiz Han (1206-1227)'in avcılıkla ilgili bir töresi, Oğuz boylarının ve Türk devletlerinin ise kutsal saydıkları hayvanları paralarının ve bayraklarının üzerine resmetme gibi bir geleneği vardı.⁷ Bu bayrakların üzerlerinde “ejderha, aslan, kaplan, tuğra, hüma kuşu, kurt, hilâl, güneş, yıldız, ay, altı köşeli yıldız (Mühr-i Süleyman), kılıç, çift başlı kartal, geyik” tasvirleri bulunmaktaydı.⁸ Hindistan'da üç asırdan fazla hüküm süren Türk

1 Erdem Sargon, “Av”, *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, İstanbul, 1991, s. 100-101.

2 Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Y. Kemal Taştan (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015), 30; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 62; İbrahim Onay, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.VIII/41, 2015, 519-520.

3 Özbay Güven, Gülten Hergüner, “Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.V/5, 1999, 33.

4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1997), 220.

5 Neslihan Durak, “Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar” (Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu'nda sunulan bildiri, 25-28 Haziran) 142.

6 İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 794-796.

7 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 86-87.

8 Mahmut Enes, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c.XVII/42, 2010, 218.

devleti Bâbürlülerde bayraklarında aslan motifine yer vermişlerdir.⁹ Dolayısıyla diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Bâbürlüler de de av kültürünün, devleti temsil eden sembollere kadar yansıdığı görülmektedir. Özellikle Bâbürlü Devleti'nin kurucusu Bâbür Şah'ın (1526-1530) kendi hatıratında av ile ilgili ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Bulduğu bölgeyi tüm özellikleriyle tasvir edebilme gibi bir yeteneğe sahip olan Bâbür Şah, Hindistan'da yaban hayvanlarının yakalanıp ehlileştirildiklerine dair de önemli bilgiler vermektedir.¹⁰

Orta Asya bozkır kültürünün bir parçası olarak Bâbür hanedanlığı tarafından Hindistan'da devam ettirilen av geleneği gerek bu coğrafyanın sakinlerinin mimarisinden günlük yaşamına kadar etki etmiştir. Dolayısıyla Bâbür Şah ve ardılları, tertip ettikleri av merasimleri ve inşa ettikleri av köşkleri ile bu kültürün Hindistan'da kalıcı hale gelmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Bâbürlülerin Hindistan'a kazandırdığı bu kültürel mimari zenginliği, aradan asırlar geçmesine rağmen bugün bile ayakta duran ihtişamlarıyla görmek mümkündür.

Bâbürlü Padişahların Av Merasimleri

Avcılığa olan meraklarıyla bilinen Bâbürlü padişahları, şehzadelikleri döneminde küçük yaşlarından itibaren ata binme, ok atma, kılıç ve mızrak kullanma gibi eğitimler almışlar ve bu maharetlerini de av merasimlerinde sergilemişlerdir. Bâbürlüler, hüküm sürdükleri devirde, bugünkü Hindistan, Pakistan, Afganistan, Sri Lanka, Bangladeş, Myanmar ve konumu hâlâ tartışmalı olan Keşmir bölgesi de dâhil olmak üzere geniş bir saha da varlık göstermiştir. Dolayısıyla Bâbür hükümdarları, kendi hatıratlarında ava olan meraklarını ve avlandıkları bölgeleri de sıklıkla dile getirmişlerdir.

Türk-İslam tarihinin ilk hatıratı olma özelliği ile bilinen *Bâbüname* adı eserinde düzenlediği avlar ilgili bilgilere yer veren Bâbür Devleti'nin kurucusu Bâbür Şah (1526-1530), özellikle Hindistan seferleri sırasında icra ettiği avlarda şahit olduğu avlak hayvanları ve bu hayvanların hangi usullerle avlandığını da detaylı biçimde tasvir etmiştir. Bazı hayvanların ehlileştirildikten sonra yeni av merasimlerinde kullanıldıklarını da anlatan Bâbür, bu seferler sırasında en fazla avlandıkları bölgelerin ise Peşâver ve Heşnegar bölgeleri olduğunu belirtmiştir. Fernand Grenard ise *Bâbür* adlı eserinde Bâbür Şah'ın Hindistan seferleri sırasında yol boyunca kaplan, antilop, ördek, Hindistan'a girdiğinde ise gergedan ve fil avladığını kaydeder. Ayrıca, Bâbür'ün bu av merasimleri sırasında yırtıcı kuş türlerinden olan doğan ile avlandığını aktaran Grenard, bir kimsenin o devirde doğanla avlanmayı kolay kolay göze alamadığını belirterek, “... o devirde bir doğanını kaybedeceğine bir oğlunu kaybetmeyi tercih eden beyler vardı”¹¹ ifadesini kullanmaktadır.

9 Edward Terry, *A Voyage to East India*, (London: Dawsons of Pall Mall, 1677), 346-347; Cihat Aydoğmuşoğlu, “Safevi, Kaçar ve Bâbür Bayrakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c.XIII/2, 2013, 57.

10 Zahirüddin Muhammed Bâbür, *Bâbüname*, çev. Reşit Rahmeti Arat (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 451.

11 Fernand Grenard, *Bâbür*, çev. Fazıl Anlayışlı (Ankara: Dorlion Yayınları, 2022), 108; Bâbür, *Bâbüname*, 448-460.

Bâbür Şah'ın da hatıratında bahsettiği üzere doğadaki vahşi hayvanları yakalama konusunda avlanma usulleri oldukça önem arz etmekteydi. Mesela Ekber Şah (1556-1605) avlanma usullerinden biri olan Moğol tarzı büyük *qamarqha* usulünü benimsemiştir. Bu avlanma usulüne göre; binlerce hayvan kovalayıcısı sistematik biçimde hareket ederek büyük bir çember oluşturuyor ve vahşi hayvanları bu çemberin içine alıyordu. Bu çemberi oluşturmakla yükümlü olan görevliler, vahşi hayvanları kısıpca almak için belirli bir bölgeye sevk ediyor; Ekber Şah ve yakınında bulunanlar ise bu hayvanları, mızrak, ok, tüfek ve kılıçlarla toplu şekilde öldürebiliyor ya da canlı olarak yakalayabiliyorlardı.¹² Ekber Şah'ın veziri Ebü'l-Fazl El-Allâmî *The Ain-ı Akbarı* adlı eserinde av gezilerinde görevliler arasında birkaç hızlı koşucunun hazır bulunduğunu ve birkaç kişinin de koşum takımlarından sorumlu olduğunu ifade eder.¹³

Ekber Şah ayrıca av merasimlerinde öldürdüğü hayvanların listesini tutmuştur. Bu hususta Edward Singleton Holden *The Mogul Emperors Of Hindustan* adlı eserinde Ekber için şu ifadeyi kullanmıştır, “Görünüşe göre imparator tek bir tüfekte bin dokuz yüz ayrı hayvanı öldürmüştü, çünkü her şeyde olduğu gibi avında da kesin hesaplar tutuyordu.”¹⁴ Aynı şekilde bu hesaplamaları yapan bir başka hükümdarda Ekber Şah'ın oğlu ve halefi Cihangir Şah (1605-1627) olmuştur. Nitekim O, 1610 yılında av departmanı kâtiplerine, Agra şehriden ayrılıp tekrar girişinden bu yana öldürülen tüm hayvanların bir listesini hazırlamalarını emretmiş ve Agra dışında kaldığı 56 gün boyunca, yetmiş erkek ve dişi antilop dâhil olmak üzere toplamda 1362 hayvan öldürüldüğü kaydedilmiştir.¹⁵

Av gezileri adı altında yapılan askeri genişlemeler ve ekimi artırma politikası, Bâbür devletini tarım arazilerinin çevresinde yaşayan çoban ve orman topluluklarıyla daha da yakın temasa soktu.¹⁶ Dolayısıyla av partileri, sportif bir faaliyet veya Bâbürlülere keyifli bir uğraş sağlamanın dışında savaş kabiliyetlerinin gelişmesine, farklı bölgeleri tanımalarına ve dolayısıyla bu bölgelerde ikamet eden yerliler arasında itibarlarının artmasına da imkân vermekteydi. Ordu birliklerinin savaş sırasında uygulayacağı taktik ya da askeri manevralar binlerce kişinin katıldığı av merasimlerinde denenmiş ve bunlar daha sonra savaş meydanlarında uygulanmıştır. Örneğin Ekber Şah'ın 1567'de Lahor civarında düzenlediği süre avına yaklaşık beş bin kişi katılmıştır.¹⁷ Böylesi yüksek sayıda katılımla gerçekleşen av merasimleri bazen 100 kilometrelik geniş bir sahaya yayılmış ve bu tarz av organizasyonları genellikle Bâbürlü padişahlarının muharebe öncesi başvurduğu hilelerden biri olmuştur. Buna Ekber'in 1567'de

12 Michael H. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalşır (İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2020), 126-127.

13 Ebü'l-Fazl Allâmî, *The Ain-ı Akbarı* çev. H. Blochmann (Kalküta: Mission Press, 1873), 110.

14 Edward Singleton Holden, *The Mogul Emperors of Hindustan A.D. 1398-A.D. 1707*, (New York: Charles Scribner's Sons, 1895), 144.

15 Enayatullah Khan, Mohammad Parwez, “Man And Wildlife İn Mughal India: Jahangir And Nilgaw Hunt”, *Vidyasagar University Journal of History*, II, 2013, 189-190.

16 Shaha Altaf Parpia, “School Of Architecture And Built Environment Centre for Asian And Middle Eastern Architecture (CAMEA)” (The University of Adelaide, Avustralya, 2018), 200.

17 Yakup Aslan, “Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, 2019), 125.

girdiği Çitor muharebesinin, sözde Bari bölgesine düzenlenen bir av merasimi ile başlatılmasını örnek olarak verebiliriz.¹⁸ Ekber Şah hem akıl hocası hem de devrinin en önemli devlet adamlarından Bayram Han'ı görevden uzaklaştırmak amacıyla av bahanesi ile Agra şehrine gideceğini söylemiş, fakat başkent Delhi'ye giderek buradan bir fermanla Bayram Han'ın görevine son verdiğini ve istediği yere gitmekte özgür olduğunu belirtmiştir.¹⁹ Ayrıca, Bâbürlü hükümdarlarından Cihangir Şah da oğlu Hürrem'in kendisine karşı kalkıştığı isyanı avlanma hilesine başvurarak bastırıştır.²⁰

Bâbür hükümdarları içerisinde avcılığa olan merakıyla ön plana çıkan isimlerden bir tanesi de Ekber Şah'ın oğlu Cihangir Şah'tır. Öyle ki kestirdiği sikkelerde hayvan tasvirlerine en fazla yer veren Bâbürlü padişahı Cihangir'dir.²¹ Asıl adı Selim olan, ancak Osmanlı padişahlarından ikisinin aynı adı taşımasından dolayı kendisine “Cihangir (Dünyayı Elinde Tutan)” unvanını veren Cihangir Şah, kendi hatıratı *Tarih-i Selim Şah*'da av merasimleri ile ilgili detaylı anlatılarda bulunmuştur.²² Cihangir Şah'ın av merasimlerinde diğer hükümdarlardan farklı bir özelliği ise soylu veya avcı adamların rehberliğinde antilop avladıktan sonra bu kişileri ödüllendirmek için rütbelerini yükseltmesi olmuştur.²³

Yine Cihangir Şah döneminde yapılan av şöenleri ve O'nun ava olan tutkusu hakkında Batılı seyyahlarda önemli bilgiler vermektedir. Francisco Pelsaert *Cihangir'in Hindistan'ı* adlı seyahatnamesinde Cihangir'in av merakı ile ilgili şunları söylemektedir:

Hükümdarın ilgisini çekip hakkında sorular sorduğu tek konu nerelerde iyi avlaklar olduğudur. Avlanmak onun en büyük zevkidir. Cihangir ya öğleden sonra güneşin yakıcılığı azaldığı zaman ya da sabah uyandığında avlanmak amacıyla dışarıya çıkar. Üzerini giyinen hükümdar, etrafındaki insanların sayısını ve varlığını dikkate almadan yağmur ya da rüzgârı önemsemeden atına yahut fil üzerindeki makamına oturur. Bütün bunlardan sonra, ister leoparla isterse de şahinle olsun bir şeyler yakalayana kadar asla geriye dönmez.²⁴

Cihangir Şah, av merasimlerinde eğitilmiş köpekler, leopar, şahin ve atmaca gibi çeşitli hayvanları da kullanmıştır. Edward Terry, Cihangir Şah'ın av merasimlerinde bu hayvanları kullanmasıyla ilgili olarak *A Voyage to East India* adlı seyahatnamesinde şöyle demiştir, “... ”

18 Francisco Pelsearte, *Cihangir'in Hindistan'ı*, çev. Emre Ömür (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 77; Emre Ömür, “Edward Terry ve Francisco Pelsaert'in Seyahatnameleri Işığında Cihangir Döneminde Bâbürlü Devletinde Yönetim ve Yaşayış” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2016), 5; H. Hilal Şahin, *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Din-i İlahi'si*, (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020), 123. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, 211.

19 H. Hilal Şahin, “Orta Çağ Hindistan'ında Yönetim: Bayram Han'ın Ekber Şah'a Etkisi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.XVIII/3, 2019, 1199.

20 Cihan Oruç, “Şah Cihan Dönemi Bâbürlü Devletinin Dış Politikası” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019), 41.

21 Yusuf Çetindağ, “Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.IV, Ankara, 2002, 302.

22 Nurü'd-din Cihangir, *Tarih-i Selim Şah*, çev. Nevres-i Kadim, haz. Fahri Unan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 175-176; Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, 225.

23 Khan ve Parwez, “Man And Wildlife İn Mughal India: Jahangir And Nilgaw Hunt”, 189.

24 Pelsaerte, *Cihangir'in Hindistan'ı*, 77.

Her zaman yanında (eskiden olduğu gibi) avlanmak için eğittikleri çeşitli türlerde şahinler, köpekler ve leoparlar taşırdı. Bu şekilde havadaki herhangi bir şeye uçabilir veya yeryüzünde herhangi bir yaratığı yakalayabilirdi."²⁵

Bir başka seyyah Bernier ise av partilerinin Bâbürlü hükümdarları için zevkli olduğu kadar tehlikeli de olduğunu belirtmiş ve hükümdarların ister avın yönünü değiştirsin ister birliklerinin başında ilerlesin her durumda korunduğunu söylemiştir.²⁶ Mesela Pelsaert, Cihangir Şah'ın bir av gezisi esnasında O'nun hayatına mal olabilecek bir hadiseyi şöyle anlatmıştır:

Hintli ya da Racput asıllı bir atlı olan hükümdar refakatçisi Anira, silahını doğru şekilde kullanamayacağını anlayıp hükümdarın yaralanma tehdidiyle karşı karşıya olduğunu görünce aslanı boynundan yakaladı, ölümüne sarıldı ve onunla güreşmeye başladı. Hükümdar aslana birkaç kez vurmuş olsa da Anira'nın kol, bacak ve hatta vücudundaki bütün etleri parçalandı ve dolayısıyla bütün kemikleri görünür hale geldi. En sonunda atılan çığlıkları duyan adamlar oraya koştu ve Anira'yı kurtardılar. Hükümdar onun iyileşmesi için büyük özen gösterdi ve kendisine hemen beş yüz atlık bir rütbe tahsis etti. Şimdilerde üç bin atlık rütbeye kadar yükselen Anira, buralara kadar cesaretiyle terfi etti. Şüphesiz diğer ülkelerde buna benzer çok hikâye ya da olay vardır. Fakat ben burada efendilerine adeta bir aşk tutkusuyla bağlıymış gibi hayatlarını vermeye hazır olan tebaanın sergilemiş olduğu adanmışlığı vurgulamak istedim.²⁷

Cihangir Şah'ın tertip ettiği av şölenlerine şehzade oğlu ve halefi Hürrem (Şah Cihan) de iştirak etmiş ve bu şölenlerde askeri yeteneklerini geliştirmiştir. Şah Cihan (1628-1658) hükümdar olduktan sonra da maiyetiyle birlikte zaman zaman başkentten ayrılmış ve uzun süren av merasimleri tertiplemiştir. Öyle ki uzun süren merasimler nedeniyle ülke dışından gelen elçileri dahi konakladığı bölgelerde huzuruna kabul etmiş ve devlet işlerini bulunduğu yerden yönetmiştir.²⁸

Bâbürlü hükümdarlarından birçoğu, hatıratlarında av tutkularını ve av sırasında yaşananları aktarırken, Bâbürlülerin altıncı hükümdarı Alemgir Evrengzib (1658-1707) şehzadelik dönemi dışında avlanmaya ilgi duymamış, hatta oğluna yazdığı mektuplarında, "*Avcılık aylakların işidir*" diyerek avlanmaya karşı olduğunu açıkça belli etmiştir. Yine bir başka mektubunda ise Evrengzib, "*...Avcılık, keyifli ve lezzetli yemek veren bir uğraş olmasına rağmen asli vazifeniz olan önemli işleri hallettikten sonra kendinizi şımartmak daha zevklidir*"²⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Begümlerin Av Faaliyetleri

Bâbürlü hanedanında hükümdarların olduğu kadar hükümdar eşlerinin de av merasimlerine

25 Terry, *A Voyage to East India*, 402-403.

26 François Bernier, *Travels In The Mogul Empire 1656-1668*, (London: Oxford University Press, 1916), 215.

27 Pelsaerte, *Cihangir'in Hindistan'ı*, 79-80.

28 Oruç, "Şah Cihan Dönemi Bâbürlü Devletinin Dış Politikası" 76.

29 Inayat Allah Khan, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*, çev. Jamshid H. Bilimoria (Bombay: Cheraq Printing Press, 1908), 14-15-33-34.

katıldığı bilinmektedir.³⁰ Bâbü Şah'ın kızı Gülbeden Begüm *Hümâyunnâme* adlı hatıratında ağabeyi Hümâyûn Şah'ın devletini kaybedip İran Safevi Devleti'ne sığındığında Şah Tahmasb ile ava gittiklerini ve kendilerine Hamide Banu Begüm'ün de eşlik ettiğini yazmıştır.³¹

Avcılıkta usta olan ve hükümdarlar ile birlikte av merasimlerine katılan Bâbürlü kadınları, ok veya ateşli silahlarla vahşi hayvanlar avlamışlardır. Cihangir Şah'ın maiyetinde olan kadınlar, kendisiyle beraber tertip edilen av merasimlerine katılmış ve avlanan geyikler Begümler arasında pay edilmiştir. Cihangir Şah'ın, "*Ben saltanatı O'na verdim*" dediği eşi Nurcihan'ın avcılıkta mahir olduğu kaynaklarca belirtilmiştir. Mesela O, bir günde fil sırtında perdeyle kapatılmış mahfeden sığıdığı altı kurşun ile öldürerek müthiş bir nişancılık örneği göstermiştir.³² Hatta O'nun devamlı katıldığı avlardan birinde ateşli silahla kaplan avlaması üzerine padişah eşi tarafından çeşitli hediyelerle ödüllendirildiği de kaynaklarda zikredilir. Ancak Bâbürlü haremde bulunan kadınların ekseriyeti, vahşi hayvan avlamanın tehlikeli ve yorucu olması nedeniyle nehirlerde balık avlamayı daha çok tercih etmişlerdir.³³

Av Merasimlerinde Kullanılan Fillerin Önemi

Vekâyinâmelerde ve seyahatnamelerde aktarıldığı üzere Hindistan'da filin itibarı çok büyüktü. Öyle ki fillere ilişkin uzun anlatılarda bulunan Ebü'l-Fazl'ın da belirttiği gibi Hindistan'da iyi bir filin değeri beş yüz ata denk sayılmıştır.³⁴ Seyyah Manucci ise Bâbürlü devri Hindistan'ında tüm soyluların kendilerini yüceltmek adına fil sahibi olmayı arzuladığını belirtmiştir.³⁵ Bâbürlü sarayı için oldukça önem arz eden filler, av haricinde cülus, nevrüz, bayram, doğum günü gibi etkinliklerde kullanılmış, padişah vefat ettiği zaman cenazesi fil üzerinde taşınmıştır.³⁶

Bâbü hükümdarlarının av merasimlerinde avladığı hayvanlar arasında en önemlileri hiç kuşkusuz filler ve aslanlardı. Nitekim aslan ve fil avları ya da av merasimlerinde file binmek sadece padişaha mahsus bir durumdu. Ayrıca hanedan üyelerinden bir kimse aslan ve fil avlamak isterse önce padişahın iznini almak zorundaydı. Aynı şekilde fil güreştirmek için de padişahın onayını almak şarttı. Bir kimse bunlardan herhangi birini izinsiz yapar ya da yanlışlıkla av (şikâr) alanına girerse ağır cezalara çarptırılırdı.³⁷

30 Gülbeden, *Hümâyunnâme*, çev. Abdürrab Yelgar ve Eymen Manyas (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 131-132.

31 Gülbeden, *Hümâyunnâme*, 188.

32 John Zubrzycki, *Kısa Hindistan Tarihi*, çev. Zeynep Demir (Ankara: Say Yayınları, 2023), 139; Vedat Meral, "Bâbü İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar", *Mavi Atlas*, c.XI/1, 2023, 54-62.

33 Esra Obuz, "Bâbürlerde Kadın Kimliği ve Çocuk" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2021), 105-106; Aslan, "Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat" 144.

34 Allâmî, *The Am-ı Akbarı*, 117.

35 Niccolao Manucci, *Storia Do Mogor 1653-1708*, çev. William Irvine (London: Royal Asiatic Society, 1907), 76.

36 Ali Yıldırım, "Bâbürlü Devleti'nde Filler ve Kullanımlarına Dair Örnekler (16.-17. Yüzyıllar)", *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.V/8, 2022, 94-95.

37 Aslan, "Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat" 102-126-127.

Filin kendisi av hayvanı olduğu gibi başka vahşi hayvanları yakalamada da önem arz etmiştir. Yakalanıp ehlileştirildikten sonra av merasimlerinde kullanılan fillerin vahşi hayvanlardan korkmamaları için de çeşitli yöntemler uygulanmıştır. Bunlardan birisi de şudur: bir aslan veya kaplanın derisinin içi samanla doldurulur, sonra bunlar bir iple fillerin önünde ileri geri hareket ettirilirdi. Bu sayede fillerin bu vahşi hayvanlara alışması sağlanır, daha sonra da bu kukla hayvanlar filin ayakları altında parçalatılırdı.³⁸

Cihangir Şah'ın Yaptırdığı Av Hayvanları Anıtı

Bâbürlüler, Hindistan'da hâkimiyet kurmadan önce Orta Asya ve Afganistan'da anıtsal av parkları kurmuşlardır.³⁹ Bu kültürü Hindistan'da devlet kurduktan sonrada devam ettiren Bâbürlüler, güç ve zenginliklerinin birer payesi olarak bu alanlara köşkler ve anıtlar da inşa etmişlerdir. Bâbür hükümdarları içerisinde Cihangir Şah (1605-1627) halef ve seleflerine nazaran av tutkusu konusunda ön plana çıkmış ve Lahor (Pakistan) da Bâbür şaheserlerinden biri olan *Hiran Miran/Geyik Minaresi* adlı bir av anıtı yaptırmıştır.

Tasarım açıdan benzersiz olan bu anıt, büyük güçte yapılar inşa etmeye olan sevgileri ve asil sadelik ve zarafetin ihtişamı olan Bâbürlülerin mimarideki görkemini yansıtmaktadır. Hiran Minar, İmparator Cihangir tarafından Lahor'un kuzeybatısında yaptırılan bir av sığınağıdır. Avlanmaya çıktığı sırada yakaladığı bir geyiği evcilleştiren Bâbür hükümdarı Cihangir Şah, bu geyiğe *Mansraj* adını vermiş ve çok sevdiği bu geyik ölünce onun anısını yaşatmak amacıyla bir anıt inşa ettirmeye karar vermiştir. 1606 yılında inşa edilen bu anıt kulesi; 30 metre yüksekliğinde ve 10 metre genişliğindedir. Çevresinde, imparator tarafından alınan kopmuş hayvan ganimet başları için destek olarak kullanıldığına inanılan 214 delik bulunmaktadır.⁴⁰

Cihangir Şah, 1620'de Lahor'da bulunan bu av anıtının bulunduğu bölgeye Bâbürlü sultanlarına yakışır avlanma deneyimi sunan bir de köşk inşa ettirdi. "Devlet Hane" adı verilen ve dikdörtgen şeklindeki geniş bir havuzun ortasında yer alan bu köşke yirmi gözlü bir köprü aracılığıyla ulaşılabilir. Bu havuzun her bir köşesinde vahşi hayvanların rahat şekilde suya erişebileceği biçimde 4 rampa bulunmaktadır. Ayrıca bu rampalar o dönemde su içmek için gelen hayvanları avlamak için de birer tuzak olarak da kullanılmıştır. Cihangir Şah'ın Lahor dışında kullandığı özel av yerleri ise şu bölgeler olmuştur; şehzade olduğu dönemde Cihangirabad, saltanat döneminde Celalabad, Puşkar, Rupbas, Palam, Bhimpar, Samurgarh ve Rawalpindi.⁴¹

Sonuç

Sonuç olarak Türk kültürünün bir ögesi olan av merasimleri, Türk kavimlerinin yaşadığı

38 Yıldırım, "Bâbürlü Devleti'nde Filler ve Kullanımlarına Dair Örnekler (16.-17. Yüzyıllar)" 102.

39 Parpia, "School of Architecture And Built Environment Centre for Asian And Middle Eastern Architecture (CAMEA)" 44.

40 Rai Farhatullah, *Hiran Minar*, Lahor, 2018, 2.

41 Aslan, "Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İçtimai Hayat" 124-125; Parpia, "School Of Architecture And Built Environment Centre for Asian And Middle Eastern Architecture (CAMEA)" 200.

veya hüküm sürdükleri coğrafyalarda gıda ihtiyacını karşılamalarının çok ötesinde bir önem teşkil etmiştir. Dolayısıyla diğer milletlerin aksine tarih boyunca “ordu-millet” anlayışının hâkim olduğu bir toplum tipine sahip olan Türkler için avcılık, savaşçı bir kimlik kazanmalarında, askeri teşkilatlanmalarında, savaş taktikleri geliştirmelerinde ve doğayla bütünlüklü şekilde yaşamlarını sürdürmelerinde etkili olmuştur. Bu bakımdan av merasimleri bir şölen havasında geçmesinin yanı sıra tabiatı tanıma, zorlu doğa koşullarına göre yaşamayı öğrenme ve hayatta kalabilmelerini sağlama konusunda bir eğitim aracı vazifesi de görmüştür.

Hindistan’da son Türk devletini kuran Timur’un mirasçıları Bâbürlüler, bu coğrafyaya Orta Asya bozkır kültürünü de taşımışlar ve av merasimleri Bâbür imparatorları ve hanedan üyelerinin vazgeçilmez bir eğlencesi olmuştur. Ancak bu av merasimleri bazen yapılacak bir savaş veya isyanı önlemek için başvurulmuş bir hile, bazen orduyu zinde tutmak gayesiyle tertip edilen askeri bir talim unsuru, bazen coğrafyayı tanıma ve bazen de yerleşik halka kendilerini tanıttı, itibarlarını artırmak amacıyla da icra edilmiştir. Tertip ettikleri av merasimlerini yaşayışlarının her alanına yansıtan Bâbürlüler, Hindistan’a kazandırdıkları mimari eserlere de bunu en güzel şekilde nakşetmişlerdir.

Av merasimlerinin Bâbürlülere sağladığı kazanımlar arasında kuşkusuz en önemlisi ise Türkistan’dan gelen ve Bâbür ordusunda yer alan askerlerin Hindistan iklimi karşısında hantallaşmalarını engellemek olmuştur. Nitekim Hindistan iklimi özellikleri itibarıyla bozkır insanının yapısına tamamen terstir. Hatta öyle ki Bâbür Şah, kendi hatıratında Hindistan’ın ikliminden bahsederken buranın garip bir memleket olduğunu ve iklimsel özellikleri konusunda kendi vilayetlerine benzemediğini yazmıştır. Ayrıca, Bâbür Şah Hindistan’ı aldıktan sonra da kendisiyle gelenlerin birçoğu iklimine alışamadıklarından dolayı geri dönmüşlerdir.

Hindistan’a Bâbür’ün gözünden bakabilenler ise burada kalmışlar ve bu memleketi kendilerine vatan kılmışlardır. Bâbür Şah’dan sonra gelenler ise bu mirasa 1858 yılına kadar sahip çıkmışlardır. Dolayısıyla üç asırdan fazla hüküm süren Bâbürlüler, Orta Asya’dan getirdikleri gelenekleri yaşatmışlar ve bu gelenekleri mimari eserlerinde vücuda getirmişlerdir. Nitekim onların sahip olduğu ve Hindistan’a bıraktıkları bu mirasın önemli bir parçasını da av merasimleri oluşturmuştur. Her ne kadar kendi zamanlarında av merasimlerini zevk, temaşa, hile, orduyu zinde tutma gibi birçok sebeple icra etmişlerse de bu tutkularını anıtlara, köşkler inşa edecek ve hatta Türk devlet geleneğinde olduğu gibi bir hayvanı kendilerine kutsal kılıp bayraklarına yansıtacak kadar av merasimlerini, avcılığı ve av hayvanlarını değerli görmüşlerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Allâmî, Ebul Fazl, *The Ain-ı Akbarî*. Çeviren H. Blochmann. Kalküta: Mission Press, 1873.
- Aslan, Yakup, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Bâbürlü Sultanı Cihangir Döneminde İctimai Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, 2019.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. "Safevî, Kaçar ve Bâbür Bayrakları Üzerine Bir Değerlendirme.", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c.XIII/2, 2013. 51-59.
- Bâbür, Zahirüddin Muhammed, *Bâbürnâme*. Çeviren Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Battuta, İbni, *İbn Battuta Seyahatnamesi*. Çeviren A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Begüm, Gülbeden, *Hümâyunnâme*. Çeviren A. Yelgar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Bernier, François, *Travels In The Mogul Empire 1656-1668*. London: Oxford University Press, 1916.
- Cihangir, Nuru'd-dini *Tarih-i Selim Şah*. Çeviren Nevresi Kadim. Hazırlayan Fahri Unan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çetindağ, Yusuf, "Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri", *Türkler Ansiklopedisi*, c.IV, Ankara, 2002.
- Durak, Neslihan. "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar." Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu'nda sunulan bildiri, 25-28 Haziran 2008.
- Erdem, Sargon, "Av". *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.IV, İstanbul 1991.
- Farhatullah, Rai *Hiran Minar*. Lahor: 2018.
- Fisher, Michael H., *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*. Çeviren Mehmet Fatih Çalışır. İstanbul: Kronik Yayıncılık, 2020.
- Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*. Çeviren Yahya Kemal Taştan. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015.
- Grenard, Fernand, *Bâbür*. Çeviren Fazıl Anlayışlı. Ankara: Dorlion Yayınları, 2022.
- Güven, Özbay, Gülten Hergüner, "Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları.", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.V/5, 1999. 32-49.
- Holden, Edward Singleton. *The Mogul Emperors Of Hindustan A.D. 1398-A.D. 1707*. New York: Charles Scribner's Sons, 1895.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1997.
- Khan, Enayatullah, Mohammad Parwez. "Man And Wildlife In Mughal India: Jahangir And Nilgaw Hunt.", *Vidyasagar University Journal of History*, c.II 2013. 187-196.
- Khan, Inayatullah, *Ruk'at-ı Alemgiri or Letter of Aurungzebe*. Çeviren J. H. Bilmoria. Bombay: Cherag Printing Press, 1908.
- Meral, Vedat. "Bâbür İmparatorluğu'nda Padişah Unvanları ve 'Gazi' Padişahlar.", *Mavi Atlas*, c.XI/1, S.1, 2023. 54-62.
- Obuz, Esra, *Bâbürlülerde Kadın Kimliği ve Çocuk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2021.
- Onay, İbrahim. "İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri.", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.VIII/41, 2015. 516-525.
- Oruç, Cihan, *Şah Cihan Dönemi Bâbürlü Devletinin Dış Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019.
- Ömür, Emre, *Edward Terry ve Francisco Pelsaert'in Seyahatnameleri Işığında Cihangir Döneminde Bâbürlü*

- Devletinde Yönetim ve Yaşayış*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2016.
- Parpia, Shaha Altaf, *School Of Architecture And Built Environment Centre for Asian And Middle Eastern Architecture (CAMEA), The University of Adelaide*, Avustralya, 2018.
- Pelsearte, Francisco, *Cihangir'in Hindistan'ı*. Çeviren Emre Ömür. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.
- Rásonyi, László. *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.
- Soysal, Mahmut Enes. "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız.", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c.XVII/42, 2010. 209-239.
- Şahin, H. Hilal. *Hindistan'da Türk Rönesansı: Ekber Şah ve Din-i İlahi'si*. İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020.
- Şahin, H. Hilal. "Orta Çağ Hindistan'ında Yönetim: Bayram Han'ın Ekber Şah'a Etkisi.", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.XVIII/3, 2019. 1194-1204.
- Terry, Edward. *A Voyage to East India*. London: Dawsons of Pall Mall, 1677.
- Yıldırım, Ali. "Bâbürlü Devleti'nde Filler ve Kullanımlarına Dair Örnekler (16.-17. Yüzyıllar).", *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.V/8, 2023. 81-118.
- Zubrzycki, John. *Kısa Hindistan Tarihi*. Çeviren Zeynep Demir. Ankara: Say Yayınları, 2023.

Moral Debates in the Ottoman Empire during the First World War*

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ahlaki Tartışmalar**

Çiğdem Oğuz *The Struggle Within: "Moral Crisis" on the Ottoman Homefront During the First World War*. London: Bloomsbury Publishing, 2021, 248 p., ISBN: 9781838607098

Burcu Belli¹ 



*This study is dedicated to Barış Erkan Yazıcı, my friend and my colleague.

**Bu çalışma arkadaşım ve meslektaşım Barış Erkan Yazıcı'ya ithaf edilmiştir.

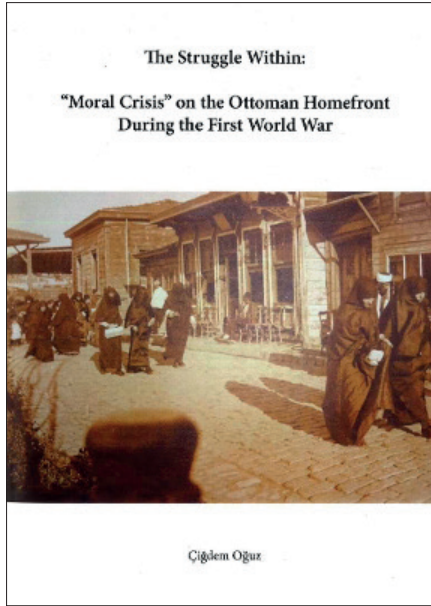
¹Corresponding author/Sorumlu yazar:

Burcu Belli, (Assist. Prof.),
Istanbul Rumeli University, Departmen
of History, İstanbul, Türkiye
E-mail: burcu.belli@rumeli.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7139-1406

Submitted/Başvuru: 24.08.2023

Accepted/Kabul: 29.08.2023

Citation/Atf: Belli, Burcu. Moral Debates in the Ottoman Empire during the First World War. [Çiğdem Oğuz'un *The Struggle Within: "Moral Crisis" on the Ottoman Homefront During the First World War*, adlı eserinin tanıtımı]. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 12, 2 (2023): 231-241.
<https://doi.org/10.26650/jes.2023.1349569>



Keywords: Morality, Ottoman Empire, War, Home front, Women

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Ormanlı İmparatorluğu, Savaş, Sivil Cephe, Kadınlar

Çiğdem Oğuz's book *Moral Crisis* delves into a controversial topic in Ottoman society, introducing readers to what morality signified in the Ottoman Muslim world during World War I. The author explores in her study how society understood morality in the war years. Oğuz investigates the interplay between morality and societal dynamics. Furthermore, she

argues that morality was an instrument of the intellectuals for shaping societal norms, and it was the subject of many discussions for the same purpose. Oğuz asserts that according to intellectuals, immorality was generally equated as a social problem emanating from Europe. Thus, a perceived link between being European and immoral is also established.

Initially written as a Ph.D. thesis, the book was subsequently published by I.B. Tauris in 2021. The author's research is grounded in three primary sources; newspapers, archival documents, and militarist sources. The key terms and themes of the book are women's morality, the place of women in the public sphere, the perspective of intelligentsia toward women and morality, and traditional family order during the war years. This review aims to analyze the book through the lens of contemporary societal reform, progress, and future planning.

In Ottoman and Turkish historiography, certain topics are taboo, typically rooted in tradition. Fortunately, a shift is occurring in this trend, thanks to some young, brave, and open-minded scientists focusing on these "secret" areas. One of these academics is Çiğdem Oğuz, a woman whose book delves into a controversial topic. Firstly, because moral concerns are sensitive, discussing these is highly likely to provoke reactions. Given the abstract nature of morality, especially in premodern, or early modern times, evaluating or discussing such matters with clarity is difficult. Yet, in *Moral Crisis*, Çiğdem Oğuz appears to navigate these complexities adeptly.

Oğuz's book is divided into six chapters: an introduction, the main body, and a comprehensive, and insightful conclusion that is deserving of chapter its own article. The text is lucidly written, ensuring that despite discussing a rather abstract concept, readers remain engaged, and enabled to understand the subject matter as best as possible. Though the topic seems academically dense, Oğuz presents it in an accessible way for a broad audience. The historical information is aptly provided, ensuring readers get a consistent background without feeling overwhelmed.

The introductory chapter serves as a guide for the rest of the book. In this section, Oğuz instructs us on how to approach the various chapters, and includes relevant terminology. She also introduces the book's essential concepts and discusses the societal context in the Ottoman Empire during World War I. According to Oğuz, WWI marked the start of the Ottoman disintegration and paved the way for the Turkish Republic. She then proceeds to discuss morality, avoiding a traditional, and dictionary-bound general definition. Nevertheless, she does not ignore morality discussions and explanations throughout history. Rather, she argues that a moral perception can include broad-ranging explanations. Oğuz still does not provide her readers with a precise definition of morality; as a result, we learn that morality can be a flexible concept that shifts depending on circumstances. Furthermore, we discover that morality is a controversial subject, with Oğuz emphasizing the importance of numerous internal and external dynamics.

Oğuz then introduces the main actors in this discussion, from the Ottoman intelligentsia to ordinary people, from the ulema to the military, before discussing the crisis issue. The

Moral Crisis, she claims, was a phenomenon in the eyes of Ottoman Muslims, and linked to women, and prostitution during the war. She suggests that moral debates after 1908 differed vastly from those before. Modern instruments like the press entered Ottoman social life, likely making debates more fluid and livelier. In this section, Oğuz provides a literature review and demonstrates how moral discourses were used to explain political events in the following sections. By the end of the introduction, readers have a clear map of the book's structure, knowing what each section entails.

The study's sources are classified into three types. First are the documents in the Prime Minister Ottoman Archive, with petitions giving a unique dimension to the study. The second category is wartime newspapers, and the third involves military documents, known as ATESE. In addition, Oğuz uses the minutes of the Ottoman parliament. For these kinds of studies, mentioned here are indispensable resources, and Oğuz appears to make good use of them all. In addition, her methodology becomes evident: she presents a topic before examining it from various perspectives. This section could include more information about the Committee of Union and Progress (CUP), as its philosophy was debated, adopted, or rejected by intellectuals, and other social institutions. Furthermore, providing historical information on the Ottoman Empire's political and social life would serve to illuminate the period and enhance understanding for readers unfamiliar with the time period and figures like the CUP.

A quote from Ziya Gökalp opens the second chapter, which focuses on moral arguments in three distinct newspapers in relation to his remarks. In other words, the chapter focuses on the Moral Crisis arguments among Ottoman intellectuals during WWI in various newspapers, including *İslam Mecmuası*, *Sebürreşad*, and *Yeni Mecmua*. Oğuz asserts that women's participation in social and economic life, the growth of materialism, the declaration of jihad, and ideological disputes were prominent themes during the war years. Even though they may appear as dissimilar concepts, the writer clearly illustrates their interconnectedness. Furthermore, Oğuz presents these discussion topics at the start of the chapter, so readers may observe what was discussed during the conflict and how morality played a role in these actions. Oğuz follows the same pattern for each newspaper, beginning with background information about the publication, its notable contributors, publishing years, and the number of issues printed. Then, she summarizes each newspaper's central ideology and how they defended it. The primary goal of *İslam Mecmuası*, for example, was to discover true Islam. Oğuz describes how Islam and nationalism were combined, as well as where morals fit into this new synthesis. The major purpose and motif of this new synthesis, according to her, was to give people a moral vision of their nation.

Additionally, this section also mentions the old morality. Oğuz presents the viewpoint of Ahmet Besim, one of the *İslam Mecmuası*'s most influential writers on morals. According to Oğuz, the purpose of this study was to create a moral understanding synthesizing with nationalism. In this section, she makes a highly controversial claim: Ahmet Besim argued that high moral

acts are more important than religious practices. According to this study, Oğuz arrives at the conclusion that the nation preceded the individual, and explains this point comprehensively. She then summarizes the notes of another writer, Muallim Vayhi Ölmez. According to Oğuz, the writers' prevailing tone was pessimistic due to the war, and considers their attitudes to be reformist. For her, new, and ancient moralities were one of the most addressed issues in *Islam Mecmuası*. Oğuz also discusses upbringing, a topic covered in the newspaper and is widely acknowledged as an inherent component of morality.

Next, Oğuz turns to *Sebürreşad*, the second newspaper. This section begins with a similar introduction, discussing the CUP's relationship with the newspaper. However, readers unfamiliar with the CUP may find the connections between the two entities unclear, as implied by an aforementioned point. Oğuz notes how the tone of the paper changed after the Balkan Wars. Still, a lack of political connections and explanations is felt. This paper appears more radical than the previous one, according to Oğuz. *Sebürreşad* did not hesitate to identify the number of immoral conducts, many of which were linked to women. The salient points in this paper, for Oğuz, are parallel to the pure Islamic perspective. The widening distance between Muslims and morality was the primary cause of the disintegration. Central topics of the newspaper comprised prostitution, adultery, the presence of women in the public sphere, changing family, and gender roles, veil issues, women's clothing, and feminist movements. The system was evaluated using two specific terms: morality and immorality, which were found in this newspaper. Oğuz used citations to substantiate the writers' ideologies, which include many from Aksekili Ahmet Hamdi. According to Aksekili all difficulties can be overcome by adhering to high moral standards.

The newspaper began to increasingly condemn materialism after the establishment of the Soviet Union in 1917. After WWI ended, *Sebürreşad* continued to be published, and claimed that immorality was the main reason for the Ottoman Empire's downfall. Another major concern of the paper, according to Oğuz, was the regulation of prostitution and venereal diseases; the publication argued that such movements would mislead women. Therefore, the author contends that the press' primary interest and concern, even at the end of the war, was women's issues. To sum up, Oğuz argues that the paper's principal concerns were morality and women. If the writer focused on more varied topics to frame this argument, it would be stronger, and more transparent. The discussions in 1919 took place in a very different context and conjuncture than those in 1918. Therefore, it can be said that the news and discussions may be worthy subjects of a different study. On the other hand, to validate Oğuz's thesis on the background of postwar conditions, it would be wiser to focus on the many newspapers published following WWI.

The last newspaper Oğuz mentions is *Yeni Mecmua*. Like the previous publications, she includes details about the paper, such as the prominent figures who worked for the organization and its primary concerns. Between 1917 and 1918, this newspaper was published weekly. Because Zika Gökalp was mentioned in this paper, Oğuz claims that Emile Durkheim's

influence might be seen in the articles and discussions. The paper's key terms were "shared awareness" and "solidarity." According to *Yeni Mecmua*, the main topics were women's issues and national morality. The last paper's details are quite limited. The major cause for this might relate to the selected newspapers' publication years and problems. This section appears uneven because of the disparity. *Sebürreşad*, for example, is discussed in great depth, while the first, and last newspapers are presented more concisely. To avoid this imbalance, it may be wiser to select newspapers with short publishing lifetimes, or Oğuz could share the many *Sebürreşad* scenarios with readers. A few additional headlines could have been explored to discover how newspapers viewed other issues. For example, prostitution was not the only crime that rose during the war; perhaps theft or murder became prominent as well. News or discussions concerning these topics could also be included in this part, allowing readers to more easily comprehend, and broaden their understanding of, the writer's perspective. Instead, focusing on a single issue narrows the scope of the study while also limiting the context.

The second chapter not only consists of these newspapers; the following subtitle discusses morality in French society during the third Republican Era. This section explains from where some of the book's main themes originated. When transitioning from the first to the second subtitle, however, an intermediary paragraph would be useful for the readers to connect the two topics. In short, the following elements must be handled to complete the picture. Oğuz discusses and informs the morality concept's roots in the rest of this chapter. Although the author does not clearly address why the notion of morality was prominent for the Ottoman intelligentsia, readers may arrive at such a conclusion themselves by the end of the chapter. As we read this section, we can see how Ottoman thinkers considered morality from a sociological standpoint. This section, for instance, emphasizes Gökalp's moral understanding. Indeed, when Oğuz discusses Gökalp, she also mentions Durkheim. A novel moral problem is introduced at the end of this chapter: war profiteers, who were equally harmful to society as the prostitution sector. Therefore, in Oğuz's opinion, the war conditions provided an opportunity for the government to establish a new code of morality. Furthermore, Oğuz makes two additional arguments. First, she claims that when women writers entered the press, the debates in the Ottoman intelligentsia shifted in ways they had never previously seen. Consequently, it would be preferable to include a women's newspaper in these discussions, or exclusively female writers and their responses to women's arguments. This would enable readers to find Ottoman women intellectuals explaining or responding to questions regarding morality and women. Second, according to Akşin, a close bond existed between these war profiteers and the CUP (Akşin, 1987). Furthermore, many of these individuals were supported by the government due to their nationalist attitudes toward non-Muslim traders. Oğuz appears to overlook this minor yet crucial aspect; she mentions this issue but does not emphasize it. This nuance would provide credence to her argument regarding the CUP's nationalist aggression.

Prostitution, public morality, and cultural perception are all discussed in the third chapter. This section is defined by two key questions: how did Ottoman authorities define actions

against public morality, and how did they respond to such offenses? In this chapter, Oğuz poses other questions, such as whether the Ottoman ruling elites agreed on a concept of immorality. Moreover, in this section, the link between religion, and moral behavior is questioned. Oğuz poses solutions to these problems within the context of public morality. She addresses one of society's main concerns: degeneration, which is linked to the women's issue. To provide a comparative perspective on morality, Oğuz illustrates instances from other countries during the war years. The author also introduces a new issue for discussion: venereal diseases, a primary concern for soldiers in WWI. Readers will learn about the measures taken by European countries to combat venereal diseases.

According to Oğuz, women's roles in the war altered, while men's attitudes remained unchanged. She illustrates how women in Ottoman society and British public life were oppressed, including in their workplaces. This comparative study is invaluable for comprehending and analyzing women's global positioning, at least in Western states. Oğuz denotes how various nations used wide-ranging approaches to combat the disorder or venereal diseases. Prostitution was not prohibited in Western states during WWI, but clandestine prostitution was. For example, during the war, Germany, and France approved prostitution regulations and opened regulated brothels. The Ottoman Empire followed. According to Oğuz, the abolishment of capitulations in 1914 was a watershed moment for the Ottomans concerning prostitution. This issue, according to Oğuz, was not only about prostitution or morality, but rather nationalism. While European states attempted to register women quickly, the Ottoman state began a process of rapid discharge. Oğuz does not openly dispute this point, but notes that the Ottoman Empire spread diseases faster due to non-Muslim policies. This argument is crucial in understanding the CUP's overall stance throughout the war years: foreign prostitute women, landlords, and procurers suddenly became traitors owing to the authorization and support of Western states. Oğuz outlines this method in a clear and concise manner, and the shift between morality and nationalism is central to this argument. She proceeds to assert that these individuals needed to apply for Ottoman citizenship to stay and maintain their jobs, but the Ottoman Empire rejected and deported them because of their "immoral activities," which were previously considered normal. Oğuz demonstrates how morality was politicized during the war, with certain practices continued under the guise of national security and public order.

However, simply abolishing the capitulations was not sufficient for realizing the CUP's goals. Oğuz identifies and explains the significance of an additional instrument: the declaration of martial law. She argues that the government exploited these two pieces of equipment for political purposes. The author also demonstrates how the government legislated its conduct under the banner of national interest. Furthermore, Oğuz claims the wartime struggle against prostitution was unlike any other, but does not dwell on historical precedents. However, a notable lack of elaboration is given to the background of martial law. Readers may assume that martial law was a wartime enactment during; nevertheless, it had been applied shortly

after the 31 March incident in 1909 and prevailed until the end of the war, barring a couple of months. Moreover, a brief summary of previous rules might help to highlight the contrasts between the prewar and postwar periods. The author does not, for example, delve deeply into the Prostitution and Venereal Diseases Regulations of 1879 or 1884.

Oğuz consistently follows a simple formula in all chapters and subtitles: she introduces a concept and then expands on it in detail. In the succeeding section, the author explains what martial law entailed and how it was executed. She then poses the question, “How did this system cope with immoral Muslims?” In her response, based on her research, the government banished prostitutes, landlords, and procurers, as previously mentioned. Finally, Oğuz reveals that this expulsion policy was a problematic practice that committed women to prostitution in Anatolia, based on documents. Thus, she emphasizes problems that the system created regarding maintaining public order. The Prostitution Regulation of 1915 subsequently followed. Concerning the 1915 Regulation, she exhibits Zafer Toprak’s opponent’s comment, in which he claimed that the policy was liberal (Toprak, 1987; 31- 40); Toprak claimed that rather than outlawing prostitution, the government attempted to regulate it. Although Oğuz did not explicitly advocate for the prohibition of prostitution in the Ottoman Empire, her claims prove that the state recognized that its outright ban was unfeasible. For clarity on this contention, one might turn to the 1884 Regulation.

According to Oğuz, the government’s primary concern was venereal diseases, which were at the center of morality and medical debates throughout the Ottoman Empire’s war years. Oğuz posits that the government’s anti-disease measures were a direct attempt to control women’s lives and sexuality. The prevailing sentiment was mistrustful of working women, often considering them as potential prostitutes. As a result, the government attempted to provide suitable employment for unmarried women. However, Oğuz perceives these measures as another attempt to exert control over women’s agency. Furthermore, one of the government’s committees was charged with arranging marriages for women and men. Finally, Oğuz argues that women were subjected to additional broad-ranging pressures, including the requirement to wear veils in public, including at work. She views these dynamics, as manifestations of the government’s domestic monitoring. At this juncture, a pertinent example that could be presented might be the attire norms for female workers in other countries, further highlighting differences in state policies regarding women. For instance, in certain industrialized combatant countries, women were required to wear men’s clothing at work, symbolizing a form of masculinization. Conversely, it could be argued that in the Ottoman Empire, the government and intelligentsia accentuated women’s femininity. Instead of focusing on prostitution during wartime, Oğuz underscores the function of wartime dynamics in curbing immorality. Thus, the link between moral crises and national security becomes elucidated.

The issue of foreign prostitutes and morality is discussed in depth in the next section. According to Oğuz, the dominant theme of discourse in the Ottoman agenda was not morality,

but nationalism. Delving further, the writer comprehensively discusses orientalism and morality. She asserts that Western states acted as if they were morally superior to others, particularly the Eastern ones, because of their orientalist mindsets. Oğuz also demonstrates that the main concern of moral anxiety in the Empire was prostitution or the sex trade. The author claims that while the government framed its focus around prostitution and maintaining order, its major objective was to deport individuals from their homes or the Empire completely using these discourses. Archival documents, particularly petitions, support her claim. Oğuz bolsters her argument with an array of documented evidence, leaving readers with little room for doubt. She argues that debates around prostitution and its moral implications were at the center of Ottoman society and intelligentsia discourse. However, based on Oğuz's analysis, it becomes clear that the broader concern was women's issues at large.

The next section focuses on the spatial dimensions of the previous discussions. Morality polemics were viewed as the introduction of European culture or lifestyle into Ottoman society, centered on entertainment, and leisure activities. Thus, some experts interpreted this as the main cause of Muslim society's degeneration. Prostitution, alcohol, gambling, and entertainment such as the theater, cinema, or tavern, according to Oğuz, were all connected with immorality from a conservative perspective. Significantly, society did not accept the existence of women in these so-deemed undesirable locales. However, the issue regarding these places is linked to women's status. This argument, which the author seemingly glosses over, indicates that it is incorrect to generalize to include all women in this case. In other words, people in theaters, and other social and public settings did not welcome lower-class women, but it was usual and expected for middle and middle-upper-class women to attend. Prostitution related to lower-class women, and women frequenting these venues were assumed to be directly seeking customers. Why was morality so important for people during the war? In the following section, Oğuz claims that jihad was the main reason. Furthermore, entertainment, and leisure activities were frowned upon since they were considered insulting to soldiers on the battlefronts and their families at home. This chapter is significant in explaining what the previously discussed principles meant to people during the war.

Oğuz focuses on a critical dilemma that the state faced. She asserts that the government was in the midst of several discussions and believed that alcohol, gambling, and commercial sex were the primary causes of social disorder. Nevertheless, the tax levied by these markets was very high. The author denotes that the state needed to choose between economic concerns and moral expectations. The government needed these funds, so it had to deal with the entertainment business and order a new degree to repress uprisings against the entertainment industry. Simultaneously, the state perceived drinking, gambling, and other immoral acts as the primary causes of all societal problems. Thus, if the state wanted to win the war, it needed to increasingly focus on morality to satisfy the conservatives. As a result, Oğuz's reflection is indicative of the mainstream viewpoint.

Saliently, Oğuz examines the night and its illumination, an often-overlooked aspect by those studying entertainment or prostitution in the late Ottoman Empire. When the night was illuminated and became an extended part of daylight in the 19th century, the state discovered a new place. Oğuz discusses this new location and its nuances extensively. The creation of a new sphere for leisure activities acknowledged as new immoral trends was made possible by the illumination of the night. Simultaneously, this new sphere is associated with modernism and noneconomic income. As a result, conservative and morality-oriented people believe there is a positive association between immorality and the Ottoman Empire's acceptance of Western entertainment. Those who frequented theaters and cinemas where men and women did not sit separately were punished with venereal diseases, according to this moral-oriented idea. Nationalists joined those who defended the above-mentioned notion as the war continued. Thus, Oğuz informs readers about the content of new ideologies.

The next section examines the economy, comprehensively exploring the activities of war profiteers, as previously described in this chapter. Oğuz also introduces a new economic plan, *milli iktisat*, which was the national economy. Finally, the author focuses on the CUP's economic attempts at Muslim enterprises, such as the creation of a national bourgeoisie. Although non-Muslim subjects were involved in economic practices during Ottoman rule, when the capitulations were abolished, many non-Muslims were considered traitors owing to their alleged immoral behavior. Oğuz explains the triangle between morality, economy, and nationalism.

The fifth chapter involves an analysis of home front policies for soldiers' families. The wartime government accepted the soldier's family as an institution, according to Oğuz. She inquires as to how they were able to survive. Amid the war, in 1916, the government was confronted with a new phenomenon: adultery related to the soldiers' families. The government intended to protect soldiers' families from sexual violence; nevertheless, Oğuz contends that this protection project was indeed a state tool to intervene in the sexual and private lives of women. This was a dual issue, and Oğuz eloquently discusses this complicated and sensitive subject. The Family Right was established in 1917, and according to the author, this was a direct government intrusion into female agency. When men went to the battlefronts, the traditional balance of society shifted, and women were more actively engaging in economic and social life in this new form, according to Oğuz. Thus, the government was concerned about the changing social structure. Therefore, the author believes they used the protection discourse to intervene in the family order. She denotes that the fact that the family consisted entirely of women is critical because the government used the term "family" to refer to a group of women. This is relevant because the state and several special institutions ruled over the lives of women and adolescents at this time. Of course, this was not exclusive to the Ottoman Empire; Oğuz demonstrates the practices of other states in this field, for example, giving Germany, and Britain women control applications. As can be observed, the writer employs a comparative method once more, resulting in a more reliable examination from a broader view.

Moreover, the government attempted to provide financial assistance to women to deter them from resorting to prostitution. However, they were unable to consistently pay these people's salaries in whole or on time. Hence, women voiced their dissatisfaction with the situation and filed petitions to the government. Oğuz highlights these petitions, illustrating a novel communication avenue for the government and women. This marked the first time a direct relationship between women and the state was formed. In the absence of men, women attempted to construct a new paradigm, which was partly spontaneous. The state, on the other hand, was concerned about this novel form and refused to support it. According to Oğuz, women were victorious in this struggle. A major factor underpinning this victory was that the government was unable to prevent the developments due to a lack of resources. At this point, the author's chosen method of comparison could be useful. Women's incomes in Germany and England, for example, were equivalent to those in the Ottoman Empire. As a result, such a juxtaposition would have been beneficial to demonstrate what a lack of resources meant and under what circumstances women might succeed in their struggles.

Throughout the book, Oğuz cites documents, and other sources from Muslim families and women in the Ottoman Empire. However, the question arises: what about non-Muslim women? Oğuz discusses Armenian women's complaints, and in the archives, she observes a silence regarding their concerns. Nonetheless, she claims that although Armenian women attempted to persuade the government that they were also Ottoman Empire citizens, Muslim women attempted to take away their citizenship rights. This determination is important in terms of demonstrating the government's politicization of women's roles. Even though she merely engaged briefly about the subject of Armenian women, or Armenians in general, this idea is critical. The breadth and depth of her approach may be able to inspire future studies. In the next section, Oğuz focuses on the wives of soldiers and various cases of adultery, including government solutions, or punishments for these types of offenses. She uses Germany, Australia, and Britain as examples of different states in this context. The state's main motives and concerns in this emphasis, according to the author, are multiple. The first pertains to soldiers abandoning their duties. The government then attempted to control the women, as previously stated. Furthermore, the state attempted to avoid family degeneration. It suggests the state wanted to have control over women's private and sexual lives. Oğuz asserts that the state's major goal was to sustain soldiers' morale.

The final chapter serves as a conclusion. Rather than summarizing the content of previous chapters, as is typical in traditional texts, Oğuz extrapolates her analysis to current-day Turkey. The author posits that the ruling party continues to abuse the morality discourse. She discusses contemporary applications and provides several examples of the women's issue and the ruling political party's moral discourse in Turkey. For instance, she claims that the ruling political party used immoral discourse to justify Berkin Elvan's death. Furthermore, the author relays how political figures have attempted to define women's habits, such as women should not

laugh loudly or wear short dresses. Oğuz concludes by implying that politicians abuse the same discourses for the same goals, and provides readers with a wealth of information and insights about the past and the present in myriad ways, as discussed in the main chapters.

The book's structure facilitates easy navigation throughout the many topics, and Oğuz's lucid language is also highly readable. Holistically, the author has successfully grasped a complex and abstract concept. Finally, although the text may seem somewhat sporadic, she captures, and explains different points from various angles, so astute readers will discern the underlying coherence and view it as an advantage. As a result, this work might be considered a seminal exploration of women's issues and society during World War I in the Ottoman Empire.

AMAÇ-KAPSAM

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD) – Journal of Eurasian Inquiries sosyal bilimler alanında Türkistan ile Kafkaslardan, Balkanlar ve Ortadoğu'ya uzanan geniş Avrasya Bölgesi ile ilgili farklı disiplinlerde hazırlanmış bilimsel çalışmaları akademik dünya ile paylaşmayı amaçlamaktadır.

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD) Avrasya coğrafyası ile ilgili uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, tarih, sosyoloji, iktisat, hukuk, kültürel ve bölgesel çalışmalar gibi farklı disiplinlerden bilimsel çalışmalara yer vermektedir.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranının %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen

yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifli materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı,

hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

TELİF HAKKINDA

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERİŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Avrasya İncelemeleri Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on

Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Arasya İncelemeleri Dergisi (AVID)- Journal of Eurasian Inquiries araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştaki gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <https://dergipark.org.tr/pub/iauavid> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili

detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu eklenerek gönderilmelidir. Yazıların üzerinde yazarların kimliğini gösteren herhangi bir bilgi (Ad, soyadı, kurum vs.) bulunmamalıdır.

1. Yazılar, Türkçe, İngilizce ve Rusça olarak hazırlanabilir.
2. Ana metin, çift aralıklı 11 punto ile Times New Roman fontlarıyla MS Word formatında elektronik dosya olarak hazırlanır. PDF dosyası gönderilmemesi rica olunur. Makale başlığı büyük harflerle ve 12 punto koyu; ara başlıklar küçük harflerle ve 11 punto koyu yazılır.
3. Araştırma ve derleme makalelerinin, araştırma notu ve çeviri yazıların ilk sayfasına, 180-200 kelimelik (anahtar sözcükler dahil) Türkçe ve İngilizce birer özet eklenir. Özetlerin sonunda, en fazla 10'ar adet Türkçe ve İngilizce anahtar sözcük bulunmalıdır. Kitap ve toplantı tanıtımları ve editöre mektuplara özet ve bibliyografya gerekmez. Bunlar makale yönetim sistemine yüklenirken "Özet" alanına yazının ilk paragrafı yüklenir. Türkçe makaleler için ayrıca 600-800 kelimelik İngilizce genişletilmiş özet istenmektedir; Rusça makaleler için hem Türkçe hem de İngilizce genişletilmiş özet gerekmektedir; İngilizce makaleler için sadece Türkçe genişletilmiş özet istenmektedir.
4. Ekler, ana metnin arkasına, kaynakçanın önüne yerleştirilmelidir. Eklerin kaynakları, ek başlığı altında ve ayrıca kaynakçada belirtilmelidir.
6. Kısa alıntılar paragraf içinde çifte tırnak arasında verilir. Uzun alıntılar tırnak işaretleri kullanılmadan sadece soldan iki kez girinti (tab) yapılmış olarak ve 10 punto ile verilir.
7. Resimler ve şekillerin altyazıları bulunmalıdır. Bu altyazılarda görselle ilgili açıklama ve kaynak verilmelidir. Altyazılarda verilen kaynaklar makale sonundaki kaynakçada yer almalıdır. Resimler, şekiller ve altyazıları metnin içine, yayımlanması istenilen yerlere yerleştirilmiş olmalı, hepsi metnin sonunda toplanmamalıdır. Ayrıca bütün resimler ve şekiller makale yönetim sistemine ayrı ayrı yüklenmelidir. Resimler ve şekiller ayrı ayrı numaralandırılır. Alt yazıları 9 punto ile yazılır.
8. Not ve bibliyografya derginin benimsediği ve Chicago Manual of Style 16'yı temel alan referans sistemine uygun olmalıdır (Bkz: Kaynaklar)
9. Dipnotlar (8 punto) her sayfanın altında verilir. Dipnot numarası metin içinde üst simge ile belirtilir. Dipnot referans numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmalıdır (³⁵ veya ²³).
10. Gönderilen metin ve özetler, kullanılan dilin (Türkçe, İngilizce, Rusça) dilbilgisi ve yazım kurallarına uygun olarak yazılmış olmalıdır. Editör, gönderilen metnin ve özetlerin Türkçe ve yabancı dil düzenlemesini yapmakla sorumlu değildir. Anadili İngilizce veya Fransızca olmayan yazarlar, metin ve özetlerini dergiye göndermeden önce dil düzenleme hizmetlerinden faydalanmalıdır.
11. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerinin içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılacak adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Kaynaklar

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)- Journal of Eurasian Inquiries dergisi, tarih, dil bilim ve güzel sanatların da dahil olduğu beşeri bilimler konularında araştırma yapanların çoğu tarafından

kullanılan “dipnot ve kaynakça” belgeleme sistemini benimsemiştir. Bu sistem, bibliyografik bilgilerin dipnotlarda ve bir kaynakçada gösterilmesine dayanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Manual of Style kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style’in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Her özgün araştırma makalesinin, derleme makalenin ve çeviri yazının sonuna bir kaynakça eklenir. Kaynakça dipnotlarda ve resim altı yazılarında verilen tüm kaynakları kapsmalıdır. Kaynakça, Arşiv Kaynakları, Yazma Kaynaklar, Basılı Kaynaklar ve/veya Elektronik Kaynaklar olarak dört ana başlık altında oluşturulur. Kaynakçada, basılı kaynaklar yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Arşiv malzemesi ve yazma eserler kaynak gösterilirken, arşiv ve kütüphanenin bulunduğu şehir, resmi adı ve tasnifi açık olarak belirtilmeli belge/yazma numarası, varsa tarihi verilmelidir.

Soyadı taşımayan yazarlar (örn. Salih Zeki) bibliyografyada ilk isminin baş harfi altında ve ‘Salih Zeki’ şeklinde yazılır. Soyadı almış yazarlar kaynakçaya soyadlarıyla girilir (örn. Adivar, A. Adnan).

Örnekler:

İD ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça’da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına “ve diğerleri” anlamında “vd.” yazılır.

İD Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 55.

SD Baytop, *Eczacılık Tarihi*, 175.

K Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

İD Sevtap Kadioğlu ve Gaye Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Mülteci Bilim Adamları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 35.

SD Kadioğlu ve Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi*, 41.

K Kadioğlu, Sevtap ve Gaye Şahinbaş Erginöz. *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Mülteci Bilim Adamları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

İD İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 21.

SD Dağdelen, Türkmen ve Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden*, 25.

K Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta “çev.” yerine “haz.”; kaynakçada “Çeviren” yerine “Hazırlayan” kullanılır.

İD Brian Cotterell ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, çev. Atilla Bir (İstanbul: Literatür, 2001), 95.

SD Cotterell ve Kamminga, *Endüstri Öncesi*, 99.

K Cotterell, Brian ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*. Çeviren Atilla Bir. İstanbul: Literatür, 2001.

KİTAP, çok ciltli

İD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, yay. haz. Ertuğrul Zekâi Ökte (İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), 1:155.

SD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 2:35.

K Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Yayına hazırlayan Ertuğrul Zekâi Ökte. 4 cilt. İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Feza Günergün, “Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine,” *Osmanlı Uygarlığı 1* içinde, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 405.

SD Günergün, “Metroloji,” 408.

K Günergün, Feza. “Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine.” *Osmanlı Uygarlığı 1*, hazırlayan Halil İnalçık ve Günsel Renda içinde 403-417. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD Gürol İrzık, Kostas Gavroglu’nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 8.

SD İrzık, önsöz, 9.

K İrzık, Gürol. Kostas Gavroglu’nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz, 7-11. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998) Erişim 14 Mart 2018, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

SD Hirsch, *Dünya Üniversiteleri I*, 206.

K Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998. Erişim 14 Mart 2018. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Asuman Baytop, “İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi’nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011), 9.

SD Baytop, “Eczacı Mektebi’nde,” 3-5.

K Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011): 1-21.

Dergi makalesi, çeviri

İD Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007), 51.

SD Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa," 53.

K Schubring, Gert. "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çeviren Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007): 49-54.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Gaye Danişan Polat, "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017): 3, erişim 2 Mart 2018, doi:10.30522/iuoba.356875.

SD Danişan Polat, "Kamal," 5-6.

K Danişan Polat, Gaye. "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017):1-12. Erişim 2 Mart 2018. doi:10.30522/iuoba.356875.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun_dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun_dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Feza Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri," Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017), 122, <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

SD Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in," 123.

K Günergun, Feza. "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri." Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017): 122-124. <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

Tez

ID Kaan Ata, "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fizikinin Kurumsallaşmasına Etkisi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 82.

SD Ata, "Barış İçin Atom," 73.

K Ata, Kaan. "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fizikinin Kurumsallaşmasına Etkisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Ansiklopedi maddesi

ID Turhan Baytop, "Eczacılık Öğretimi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 126-127.

SD Baytop, "Eczacılık Öğretimi," 126.

K Baytop, Turhan. "Eczacılık Öğretimi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 126-127. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Yayımlanmamış bildiri

ID Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

ID Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, T6833, 51b.

K Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

ID Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

ID Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

ID Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

ID "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018. http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Gökşin Sanal, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türü
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- Dil kontrolünün yapıldığı
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Referansların derginin benimsediği Chicago Manual of Style'ı temel alan referans sistemine uygun olarak düzenlendiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu (Yazar, makale yayına kabul bilgisini aldıktan sonra göndermelidir.)
- Daha önce basılmamış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks numarası
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
 - ✓ Teşekkür, Çıkar çatışması, Finansal destek açıklaması
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almamış olması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 180-200 kelime makale dilinde ve 180-200 kelime İngilizce
 - ✓ Türkçe makaleler için İngilizce genişletilmiş özet (600-800 kelime), Rusça makaleler için hem Türkçe hem İngilizce genişletilmiş özet (600-800 kelime), İngilizce makaleler için Türkçe genişletilmiş özet (600-800 kelime) eklenmelidir.
 - ✓ Anahtar Kelime 10 adet
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Kaynaklar

- ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, kaynak ve alt yazılıyla)

İLETİŞİM

Sorumlu Müdür : Ayna ASKEROĞLU ARSLAN

E-mail : avid@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 440 00 00

Adres : İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Seyyid Hasan Paşa Medresesi,
Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak,
No: 6, Beyazıt/Fatih, İstanbul, Türkiye

AIM AND SCOPE

The Journal of Eurasian Inquiries aims to share scientific studies on the Eurasian region covering the area from Turkistan and Caucasus to Balkans and the Middle East in the field of social sciences, prepared in different disciplines.

Journal of Eurasian Studies (AVID) includes papers related to Eurasian geography from different disciplines such as international relations, political science, history, sociology, economics, law, cultural and regional studies.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers

matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research are not sufficient for being accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by editor-in-chief upon modification by the authors in accordance with

the referees' claims.

Editor-in-chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Are references made to other works in the field adequate?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and they must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the reviewing process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential and that this is a privileged interaction. The reviewers and members of editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

OPEN ACCESS STATEMENT

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are (CC BY-NC 4.0) license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Journal of Eurasian Inquires is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Journal of Eurasian Inquiries-Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.

- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed

at <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuavid> It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

1. The journal publishes manuscripts in Turkish, English and Russian.
2. Manuscript should be written in MS Word format, double-spaced and in 11 point Times New Roman font. We kindly ask for you to not to send a pdf file. The title should be written with capital letters (12 point, bold), sub-headings in lower case letters (11 point, bold).
3. Research and review articles, as well as articles in translation should each include on its title page two abstracts (in the language of article and in English) of 180-200 words each. Key words (max. 10 words each) will also be provided underneath both of the abstracts. No abstract and bibliography are needed for research notes, addendum, book & scientific meeting reviews, and letters to the editor. While uploading addendum, book review and letter to the editor files on the manuscript management system, please enter the first paragraph of the article in the abstract section. An extended abstract in English (600-800 words) is required for articles in Turkish. An extended abstract in Turkish (600-800 words) is required for articles in English. Extended abstracts both in Turkish and English (600-800 words for each) are required for articles in Russian.
4. Appendixes, with related bibliographical references, are placed after the body text, and before the bibliography. Their references should be included in the bibliography.
6. Short quotations should be given between double quotes within the paragraph. Long quotations (10 points) should have double indentation on the left (only), without quotes.
7. Figures and images should include captions with related bibliographical references. Bibliographical references mentioned in the captions should be included in the bibliography. Their captions should be incorporated within the text, and not be collected at the end of the manuscript. Also, they should be separately uploaded to manuscript management system. Captions of images and figures should be numbered separately. Captions should be in 9 points.
8. Notes and bibliography must be in line with journal's reference style based on Chicago Manual of Style (16th edition).
9. Notes (8 point) should be given at the bottom of every page, signalled by superscript numbers in the body text. Reference numbers should follow the punctuation marks (.³⁵,²³).
10. Submitted manuscripts and abstracts should be conformed with the grammar and orthography of the language (Turkish, English, Russian) in which they were written.
11. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The

title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone, fax number of the author(s) and ORCID(s) of all authors (see The Submission Checklist).

References

Journal of Eurasian Inquiries - Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID) has adopted the “**notes and bibliography**” documentation system preferred in the humanities field; including literature, history, and arts. This style presents bibliographic information in foot notes and bibliography.

Authors who would like to submit their manuscripts to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the Chicago Manual of Style https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the Chicago Manual of Style (16th edition).

A bibliography is needed at the end of research (original) articles, review articles and articles in translation. It should include all sources given in footnotes, captions and appendixes. The bibliography can include separate sections such as archival, manuscript, secondary, and/or electronic sources. Secondary sources are listed after the author’s name. When referring to archival material and manuscripts please note the name of the library and the collection, number and date of the document used if available.

Authors who do not have surnames (i.e. Salih Zeki), should be listed according to their first names: (i.e. Salih Zeki) and should be listed in the bibliography under the letter “S”. Authors with surnames are listed in surname and name order (i.e. Adivar, A. Adnan).

Examples:

fn (first note), sn (subsequent/short notes), bib (bibliography).

Book, one author

fn Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

sn Smith, *Swing Time*, 320.

bib Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016.

Book, two authors

fn Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life* (New York: Simon & Schuster, 2015), 12.

sn Grazer and Fishman, *Curious Mind*, 37.

bib Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

Chapter or other part of an edited book

In a note, cite specific pages. In the bibliography, include the page range for the chapter or part.

fn Henry David Thoreau, "Walking," in *The Making of the American Essay*, ed. John D'Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn Thoreau, "Walking," 182.

bib Thoreau, Henry David. "Walking." In *The Making of the American Essay*, edited by John D'Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

In some cases, you may want to cite the collection as a whole instead.

fn John D'Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn D'Agata, *American Essay*, 182.

bib D'Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Translated book

fn Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

sn Lahiri, *In Other Words*, 184.

bib Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

E-book

For books consulted online, include a URL or the name of the database. For other types of e-books, name the format. If no fixed page numbers are available, cite a section title or a chapter or other number in the notes, if any (or simply omit).

fn Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

sn Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

bib Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. New York: Penguin Classics, 2007. Kindle.

fn Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

sn Borel, *Fact-Checking*, 104–5.

bib Borel, Brooke. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ProQuest Ebrary.

fn Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

sn Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

bib Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

fn Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

sn Melville, *Moby-Dick*, 722–23.

bib Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Journal article

In a note, cite specific page numbers. In the bibliography, include the page range for the whole article. For articles consulted online, include a URL or the name of the database. Many journal articles list a DOI (Digital Object Identifier). A DOI forms a permanent URL that begins <https://doi.org/>. This URL is preferable to the URL that appears in your browser's address bar.

fn Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality," *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>.

sn Keng, Lin, and Orazem, "Expanding College Access," 23.

bib Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem. "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality." *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

fn Peter LaSalle, "Conundrum: A Story about Reading," *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

sn LaSalle, "Conundrum," 101.

bib LaSalle, Peter. "Conundrum: A Story about Reading." *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95–109. Project MUSE.

fn Susan Satterfield, "Livy and the *Pax Deum*," *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 170.

sn Satterfield, "Livy," 172–73.

bib Satterfield, Susan. "Livy and the *Pax Deum*." *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 165–76.

fn Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

sn Bay et al., "Predicting Responses," 466.

bib Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

News or magazine article

Articles from newspapers or news sites, magazines, blogs, and the like are cited similarly. Page numbers, if any, can be cited in a note but are omitted from a bibliography entry. If you consulted the article online, include a URL or the name of the database.

fn Farhad Manjoo, "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera," *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

sn Manjoo, "Snap."

bib Manjoo, Farhad. "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

fn Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia," *New Yorker*, April 17, 2017, 43.

sn Mead, "Dystopia," 47

bib Mead, Rebecca. "The Prophet of Dystopia." *New Yorker*, April 17, 2017.

fn Tanya Pai, "The Squishy, Sugary History of Peeps," *Vox*, April 11, 2017, <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

sn Pai, "History of Peeps."

bib Pai, Tanya. "The Squishy, Sugary History of Peeps." *Vox*, April 11, 2017. <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

fn Rob Pegoraro, "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple," *Washington Post*, July 5, 2007, LexisNexis Academic

sn Pegoraro, "Apple's iPhone."

bib Pegoraro, Rob. "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple." *Washington Post*, July 5, 2007. LexisNexis Academic.

Readers' comments are cited in the text or in a note but omitted from a bibliography.

Eduardo B (Los Angeles), March 9, 2017, comment on Manjoo, "Snap."

Book review

fn Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

sn Kakutani, "Friendship."

bib Kakutani, Michiko. "Friendship Takes a Path That Diverges." Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Encyclopaedia entry

fn Mogens Herman Hansen, "Athenian Democracy," *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996).

sn Hansen, "Athenian Democracy."

Bib Hansen, Mogens Herman. "Athenian Democracy." *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996.

Interview

fn Kory Stamper, "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English," interview by Terry Gross, *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

sn Stamper, interview.

bib Stamper, Kory. "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English." Interview by Terry Gross. *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Thesis or dissertation

fn Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues" (PhD diss., University of Chicago, 2013),

99–100.

sn Rutz, “*King Lear*,” 158.

bib Rutz, Cynthia Lillian. “*King Lear* and Its Folktale Analogues.” PhD diss., University of Chicago, 2013.

Paper presented at a meeting of a conference

fn Rachel Adelman, “‘Such Stuff as Dreams Are Made On’: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition” (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009).

sn Adelman, “Such Stuff as Dreams.”

bib Adelman, Rachel. “‘Such Stuff as Dreams Are Made On’: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009.

Manuscripts

fn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 48a.

sn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, MS T6833, 51b.

bib Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 1a-70b.

fn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 26a.

sn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, MS Ayasofya 3682, 23b.

bib Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 1a-311a. Copied on 10 Rabi I 1135 (19 December 1722).

Archival documents

fn Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

sn BOA, C.AS. 71/3352.

bib Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

fn Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

sn TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

bib Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website content

fn Katie Bouman, “How to Take a Picture of a Black Hole,” filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

sn Bouman, “Black Hole.”

bib Bouman, Katie. “How to Take a Picture of a Black Hole.” Filmed November 2016 at

INFORMATION FOR AUTHORS

TEDxBeaconStreet, Brookline, MA. Video, 12:51. https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

fn "Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

sn Google, "Privacy Policy."

bib Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

fn "About Yale: Yale Facts," Yale University, accessed May 1, 2017, <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

sn "Yale Facts."

bib Yale University. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

Personal communication

Personal communications, including email and text messages and direct messages sent through social media, are usually cited in the text or in a note only; they are rarely included in a bibliography.

fn sn Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that "the paper is not under consideration for publication in another journal".
- Confirm that final language control is done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in line with journals's reference system based on Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form (will only be sent after the article has been accepted for publication)
- Permission for non-published material
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ All authors' names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author's email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
 - ✓ Acknowledgements, grant supports, conflicts of interest should be indicated
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript.
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English

INFORMATION FOR AUTHORS

- ✓ Abstracts (180-200 words) both in the language of manuscript and in English
- ✓ Extended abstract in English (600-800 words) for articles in Turkish. Extended abstract in Turkish (600-800 words) for articles in English. Extended abstracts both in Turkish and English (600-800 words for each) for articles in Russian.
- ✓ Key words
- ✓ Manuscript body text
- ✓ References and bibliography
- ✓ All tables, illustrations (figures) (including title)

CONTACT INFO

Director : Ayna ASKEROĞLU ARSLAN

E-mail : avid@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 440 00 00

Address : Istanbul University

Research Institute of Turkology

Seyyid Hasan Paşa Medresesi,

Balabanağa Mahallesi, Kimyager Derviş Paşa Sokak,

No: 6, Beyazıt/Fatih, Istanbul, Turkey

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU



Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Journal of Eurasian Inquiries
Dergi Adı: Avrasya İncelemeleri Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapıırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kantlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author: Sorumlu Yazar:	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....